

**Sosyoloji
Araştırmaları
Dergisi**

**Journal of
Sociological
Research**

Cilt / Vol.:4

şayı / Nr.: Güz-1

Güz/Autumn 2001

ISSN: 1302-4426

SOSYOLOJİ DERNEĞİ, TÜRKİYE / SOCIOLOGICAL ASSOCIATION, TURKEY

**Sosyoloji Derneği Adına
Sahibi, Genel Yayın
Yönetmeni ve Yazı İşleri
Müdürü/General Director**

Birsen GÖKÇE

Editörler/Editors

Ayşe GÜNEŞ – AYATA
Nilgün ÇELEBİ
Ali ÇAĞLAR

Yazışma Adresi/Adress

Sosyoloji Derneği
Mareşal Fevzi Çakmak Cad.
No: 9/7 Nur Apt.
Beşevler / ANKARA
E-mail: sosder@sosyolojiderneği.org.tr
Web: <http://sosyolojiderneği.org.tr>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfa/Page

Vildan AKAN

Gençliğin Değerlendirilmesinde Yeni Sosyolojik Bir Yaklaşım..... 1

Nezahat ALTUNTAŞ

Gecekondu, Getto ve Kimlik 11

Ayşe AZMAN

Niyazi Berkes – Mümtaz Turhan: Türk Modernleşmesine
İki Bakış..... 29

Hülya BELEK – Necati DEDEOĞLU – İlker BELEK

Ahatlı'da Yaşayan Annelerin Çocuklarının Hastalıkları ile
İlgili Düşünce, Algı, İnançları ve Çare Arayışları 47

Songül SALLAN GÜL

Kamu Tercih Okulu: Kamunun Yeniden Yapılandırılmasında
Rasyonelliğin Değişen Anlamı ve Türkiye..... 77

Ayça DEMİR

Rasyonel Seçim Teorisi Aktör Merkezli Teoriler İle İlişkili midir?..... 95

TEŐEKKÖRLER

Dergimizin bu sayısına, gelen makalelere hakemlik yaparak katkıda bulunan ve adları alfabetik sıra ile aŐađıda verilmiŐ olan meslektaŐlarımıza teŐekkÖr ederiz.

EditÖrler Kurulu

Belma AKŞİT (BaŐkent Öniversitesi)
Rita CELALİ (ODTÖ)
Tahire ERMAN (Bilkent Öniv.)
Sibel KALAYCIOĞLU (ODTÖ)
Kurtuluş KAYALI (A.Ö. DTCT)
Ölgen OSKAY (Ege Öniv.)
Mahmut TEZCAN (A.Ö. Eğitim Fak.)
Ceylan TOKLUOĞLU (ODTÖ)

Ayşe AYATA (ODTÖ İİBF)
Esmā DURUGÖNÖL (Akdeniz Ön.)
Birsen GÖKÇE (H.Ö. İİBF)
Aytöl KASAPOĞLU (A.Ö. DTCT)
Faruk KOCACIK (Cumhuriyet Öniv.)
NeŐe ÖZGEN (Ege Öniversitesi)
Helga TILIŐ (ODTÖ)

GENÇLİĞİN DEĞERLENDİRİLMESİNDE YENİ SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Vildan AKAN*

Öz

Gençliğin ayrı ve farklı bir sosyal grup olarak tanımlanması dünya tarihinde ani sosyal değişmelerin meydana geldiği döneme rastlamaktadır. Son derece hızlı değişmelerin gerçekleştiği Kent ortamında toplumun sosyal kontrol mekanizmaları gençler üzerinde yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda gençlik alt kültürü ortaya çıkmaktadır.

Özellikle, sapsmış gençlik alt kültürlerinin ortaya çıkış nedenleri ve sonuçları hakkında sosyolojik tartışmalar genellikle iki grupta toplanabilir. Sapma, belirli sınıfa ait gençlerin sosyo-psikolojik özelliklerinden mi; yoksa gençlerin, toplumun geleneksel davranış örüntülerine uyma yönünde yaptığı baskılara yönelik karşı tepkilerinden mi kaynaklanmaktadır?

Bu makalede sapan gençliğin değerlendirilmesiyle ilgili etiketleme kuramı analiz edilecektir. Bu kuramın gençliğin sosyolojik analizine katkılarını ortaya koyabilmek için geleneksel kuramların başlıcalarını değerlendirdikten sonra kritik analizine geçilecektir.

Anahtar Kelimeler: Gençlik, sapma, etiketleme.

THE NEW SOCIOLOGICAL APPROACH FOR THE ASSESSMENT OF YOUTH

Abstract

In world history the recognition of youth as a specific and distinct social group was in a period of social upheaval. In the process of rapid urbanization the social control mechanisms of the societies have been weakened. In this context youth subculture emerged with its own particular ways of life.

Especially, the debates about the causes and effects of subcultures of youthful delinquency could be summarized in two issues: whether deviant behavior was a socio-psychological characteristic of young particular class or whether pressures to conform to traditional patterns of behavior resulted in resistance from youth.

These themes are recurrent themes of sociological understanding of youth deviance. Labeling theory has brought new dimension in explaining juvenile delinquency. In this article labeling theory is analyzed. In order to show its contributions to the sociological explanation of youthful deviancy, first traditional approaches are presented briefly and then critical analysis of this approach is made.

Key Words: Youth, deviancy, labeling.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

GELENEKSEL SOSYOLOJİ KURAMLARI

Tarihsel olarak 1960'lara kadar yapılmış araştırmaları genelde temel alan ve pozitivist anlayış çerçevesinde konuya yaklaşan kuramlardır. Pozitivistler sapan davranışın incelenmesinde doğa bilimlerinde kullanılan metodların (gözlem, nicelleştirme, ampirik geçerlilik) insan davranışının nedenlerini açıklamada da aynen kullanılması gerektiğini savunurlar.

Bu yaklaşım belirlenimci(deterministic)dir, çünkü bireyin davranışı ile bireyin dışındaki faktörler arasındaki nedensel ilişkileri vurgular. Diğer bir deyişle, sapan davranışı belirleyen güçlerin (faktörlerin) neler olduğunu araştırır. Bu kavramlar sapan davranışın meydana gelebileceği özel durumları tanımlamaya çalışırlar. Bu açıdan sapan davranış ölçülebilir, "objektif " bir olaydır ve değer yargularından uzak sosyal bilimciler tarafından araştırılabilir.

Farklılaşma prensibi sapmanın nedenlerini belirleme sürecinin bir parçasıdır. Bu görüşte, sapan gençler(delinquents)in, normlara uyumlu gençlerden farklı olduğu noktasından hareket edilir ve esas hedef bu farklılıklara neden olan faktörleri bulmak ve tanımlamaktır. Geleneksel kuramlar sapan gençlerin farklı davranış özelliklerinin ampirik değerlendirmesini yaparken hangi sosyal faktörlerin bu farklılığı yarattığını da belirlerler (Matza, 1964: 12). Geleneksel kuramların odaklandığı nokta bireydir. Diğer bir deyişle, araştırma alanı için uygun obje bireydir. Bu nedenle pozitivistler bireylerin özelliklerine ve onun çevresine büyük önem verirler.

Robert Merton (1968)'ın genel sosyal yapıyı incelediği anomi kuramı sapan gençlerin yakın çevresini incelemek için kullanılmıştır. Bu şekilde ele alınan sapan gençlerin davranışlarının belireyicileri ortaya konulabilirse sapmanın denetimlenebileceği düşünölmüştür. Gencin yakın çevresinin elemanları yeniden düzenlendiğinde topluma uyumu sağlanmış olacaktır.

Bozuk sosyal organizasyon (social disorganization) kuramı, sosyal ekoloji kuramı, anomi kuramı ve alt-költür kuramları bu geleneksel yaklaşımların temelini oluşturmaktadır.

Bozuk Sosyal Organizasyon Kuramı ve Sosyal Ekoloji

Bozuk sosyal organizasyon kuramı, sapan davranışı (delinquency) toplumdaki hızlı sosyal değişime bağlamaktadır (Thomas ve Znaniecki, 1927). Ondöküzüncü yüzyılda Avrupa ve Amerika'da hızlı endüstrileşme sonucu ortaya çıkan göç, kentleşme ve gelir düzeylerindeki dengesiz dağılım toplumda karışıklığa yol açmıştır.

Bozuk sosyal organizasyon kuramının temel sayıtları şunlardır: (1) Sapan davranış kurumsal ve sosyal kontrolün yetersizliğinin sonucudur. (2) Sosyal kurumların organizasyonlarının bozulması, hızlı endüstrileşme, kentleşme ve göç süreçlerinin sonucudur, özellikle kentsel alanlarda ortaya çıkmaktadır. (3) Sosyal kurumla-

rın etkinliği, ikamet ve iş yerlerinin arzu edilebilirliği, ekolojik prensiplere bağlı olarak rekabet ve başatlık kavramlarını ortaya çıkarır. (4) Bozuk sosyal organizasyonlu sosyal alanlar suç sayılan değerlerin gelişmesine yol açacak eski geleneklerin yerini alır (Shoemaker, 1990: 82).

Özellikle üçüncü ve dördüncü sayılılar ekolojik yaklaşımla ilintilidir. Bozuk sosyal organizasyon kuramı ve sosyal ekoloji kuramına göre, bozuk organizasyon “doğal” bir oluşumdur; yeniden sosyal yapılanmaya, uyum ve dengeye dönüşecektir.

Clifford Shaw ve Henry McKay (1969) sosyal ekolojik yaklaşımı kullanarak Chicago kentindeki sapma oranlarının haritasını çıkarmışlardır.

Sosyal ekologlar sapan gençlik davranışlarının bozuk sosyal organizasyonun göstergeleri olan genç yetişkin suçluluğu, bebek ölümleri, tüberküloz ve akıl hastalığı ile ilişkili olduğunu göstermişlerdir (Shoemaker,1990: 87-88).

Anomi Kuramı

Anomi, bozuk sosyal organizasyon kuramı ile ilişkili fakat kavramsal olarak farklı bir sosyolojik yapıdır (construct). Bozuk sosyal organizasyon genellikle yerel veya bölgesel kurumsal koşulları içerirken, anomi daha büyük toplumsal (societal) koşulları kastetmektedir.

Durkheim (1933), bu kavramı sosyolojide ilk kullanan sosyologdur, fakat anominin koşullarını (intihar dışında) suç ve sapmayla, açık seçik ilişkilendirmekte pek başarılı olamamıştır (Shoemaker,1990: 100). Merton 1938’de yayınlanan sosyal yapı ve anomi konusundaki makalesiyle klasikleşmiştir. Merton’a göre sapan davranış bireyin biyolojik kusurlarının sonucu patolojik bir davranış değil; fakat sosyal çevre içindeki güçlere karşı “normal” bir tepkidir (Merton, 1968: 185).

Merton (1968: 186-187), sosyal yapının iki elemanı olarak (1) kültürel olarak belirlenmiş hedefleri, amaçları ve ilgileri; (2) bu hedeflere varmak için gerekli olan kurumsal normları belirtir. Bu elemanlar toplumsal düzeyde belirlenirler ve bireysel seçim konusu olamazlar; şöyle ki, bireyin dışında varolurlar, bireyin seçimine ve eylemine baskı ya da sınırlamalar getirirler. Sapma bu iki eleman arasında kopukluk olduğu zaman ortaya çıkar (1968: 188).

Farklı toplumlar çeşitli sapan davranış (oranları) ve tipleriyle karakterize edilir. Merton, hedeflere ulaşmaya çok fazla önem verilen toplumlarda, bireylerin sosyal yapıyla uyumlu hale gelebilmeleri için beş alternatif yol bulunduğuna işaret etmektedir (1968: 193-211).

Gençlerin sapan davranışlarını açıklamada Merton’un modeli kullanıldığında öğrenilmiş hedeflere ve (sınırlı) fırsatlara bir tepki olarak değerlendirilebilir.

Farklı Sosyalleşme Kuramı (Differential Association Theory)

Edwin Sutherland'ın gençlik çalışmalarına en önemli katkısı ilk kez 1939'da sunduğu bu kuramıyla olmuştur. Sutherland, kuramını önermeler şeklinde sunmuştur. Kuramının can alıcı noktası şudur: Kanunlara uymayı ima eden ortamlardan ziyade kanunların çiğnenmesi konusunda sözel işaretlerin ve tavsiyelerin verildiği ortamlarda bulunan kişiler kanunları ihlal etmeye daha çok eğilimlidirler (Lotz, v.d., 1985: 178).

Diğer önemli sayılıtlar şunlardır: (1) Bütün davranışlar öğrenilmiştir. (2) Gençlerin sapan davranışı öğrenmesi özellikle küçük informel gruplarda oluşur, (3) Sapan davranış kolektif deneyimlerden oluştuğu gibi özel durumlardan da gelişir (Shoemaker, 1990: 151).

Farklı sosyalleşme kuramı, süreç kuramıdır; sapan kişi olabilmek için geçilmesi gereken deneyimlerin ayrıntılarına iner (Lotz, v.d., 1985: 177).

Alt-kültürel Kuramlar

Altkültürel kuramlar, bozuk sosyal organizasyon kuramı ile Sutherland'ın kuramının temel sayılıtlarını birleştirirler. Bu kuramlara göre sapan davranış, gençlerin, baskıcı toplum tarafından kabul edilen normların ve değerlerin dışında normlar ve değerler öğrendikleri, benimsedikleri sosyalleşme süreçlerinin sonucudur. Ayrıca bu kuramlar sapan davranışı, kent ve alt sınıf olayı olarak görürler (Cloward ve Ohlin, 1960; Cohen, 1955).

Cloward ve Ohlin, Merton gibi, uyum sorununun başlıca kaynağı olarak, gençlere öğretilen ne isteyecekleri ile gerçekte onlar için geçerli olan arasındaki uçurumu göstermektedir (Cloward ve Ohlin, 1960: 86). Sapan altkültürü benimseyen gençler toplumdaki geleneksel hedefleri içselleştirmişlerdir. Bu hedeflere varmada meşru yollar önündeki engellerle karşılaşınca meşru olmayan alternatiflere başvurumaktadırlar.

Eğer alt sınıf gençlerinin başarılı olmaları için meşru araçlarla, eşit fırsatlara sahip olmaları sağlanırsa, gençlerin sapan davranışlarının azalacağı düşüncesi 1960'larda Amerika'da çok baskındı. Bu görüş, gençlere iş sağlama ve alt sınıf topluluklarını düzenleme programları için itici gücü oluşturdu.

Cloward ve Ohlin'in çalışmaları bu alandaki diğer araştırmalarla da desteklenmiştir (Short, v.d., 1965: 56-67).

Albert Cohen de (1955), Merton'ın kuramını eleştirip, eklemeler yaparak sapan gençlik kuramını oluşturmuştur. Cohen, sapan gençlerin kültürünü tanımlama ve analiz etme amacını güder. Sapan gençlerin davranış özellikleri, başkalarını rahatsız etmekten zevk almak, olumsuzluk ve faydasızlıktır. Bu davranışlar, çeşitlilik(versatility), kısa dönem hazcılık ve grup birliğidir (1955: 24).

Olumsuzluk, baskıcı kültürü reddetmekle kendini gösterir. Toplum normlarını alırlar, fakat tam tersine çevirirler. Toplum için değerli olan, bu gençler için yarar-sız ve değersizdir(Cohen, 1955: 28).

Faydasızlık, direkt ekonomik faydası olmayan faaliyetlerdir. Kullanmayı veya faydalanmayı düşünmedikleri nesnelere sadece çalmak için çarlarlar.

Çeşitlilik, çeşitli (tek bir davranışta uzmanlaşmazlar) sapan davranışları kasteder (hırsızlık, doğaya ve güzelliklere zarar verme, okuldan kaçma gibi).

Kısa dönem hazcılık, kurallara, programlara uymamayı kasteder. Bu gençlere göre gelecek için planların ve hedeflerin hiçbir anlamı yoktur; önemli olan o anı yaşamaktır.

Grup birliği (group autonomy), çetelerindeki diğer üyelere yakındırlar, fakat dışarıdakilere (ebeveynlere, öğretmenlere, diğer otoritelere) düşmandırlar.

Cohen'in kuramı "orta sınıf ölçü çubuğu" kuramı olarak da geçmektedir. Dört sayılısı vardır: (1) Göreli olarak oldukça fazla sayıda alt sınıf gençliği (özellikle erkekler) okulda başarısızdır. (2) Okulda başarısızlık sapan gençlikle ilişkilidir. (3) Okulda kötü performans genellikle baskıcı orta sınıf değerleriyle (eğitim sistemiyle ilgili) alt sınıf gençliğinin değerleri arasındaki çatışmaya dayanır. (4) Alt sınıf sapan davranışı (suçu), büyük ölçüde çete bağlamında işlenmektedir [kısmen olumlu öz-kavramı geliştirme aracı olarak ve anti-sosyal değerleri oluşturmak için] (Shoemaker, 1990: 116).

Sapan davranışı anlamada Cohen'in önemli katkısı olmuştur. Özellikle genç ve yetişkin suçluluğu arasındaki güdülenme ve davranış örüntüsü açısından niteliksel farklılıkları aydınlatmıştır. Ergenlerin sorunu ve sapan davranışın kritik kaynağı olarak statü yoksunluğuna ve eğitim sistemindeki başarısızlığa işaret etmiştir.

Kontrol Kuramı

Kontrol kuramı toplumun değerlerini reddetmek veya bu değerlerden dışlanmak yerine, sapan gençlerin de bu değerleri paylaştıklarını ve bu değerlerle kuşatıldıklarını belirtir. Kontrol kuramları sapan davranışın açıklanmasında "Neden yaptı?" sorusunun yerine "Neden yapmadı?" sorusunun cevabında yatmakta olduğu düşünülmektedir (1990: 173). Bu kuramlar, hangi koşullar altında geleneksel toplumla bağların koptuğunu araştırırlar. Daha önce sözünü ettiğimiz belirlenimci kuramlar gençlerin sapan davranışlarının nedenleri üzerinde odaklanırken, bu kuramlar sapan davranışın nasıl engellenebileceği üzerinde dururlar.

David Matza(1964)`ya göre, alt-kültür kuramcıları sapan gençleri alt-kültürün bir parçası gibi görürler ve bu kültürde de bu türden davranışlar gereklidir. Matza alt-kültür kuramlarını olgunlaşma reformu(maturational reform)nu hesaba katma-

dıkları için eleştirir. Birçok ergenin sapan davranış içinde bulunduğunu, fakat büyüdüklerinde bu faaliyetlerinden vazgeçtiklerini belirtir.

Kısaca, Matza'nın kuramı sapan gençlerin geleneksel yetişkin değerlerine karşı yabancılaşmadıklarını; fakat hem yetişkinlerin etkisine, hem de arkadaş grubunun etkisine açık olduklarını belirtmektedir. Sapan gençler için fırsatlar durumsal bağlamlarda ortaya çıkmaktadır. Gencin kendine göre haklı gerekçeleri varsa bu fırsatlar önemli hale gelmektedir ve genç geçici olarak sapan davranışta bulunmaktadır (Matza, 1964: 74).

Hirchi(1969), bireyler ve geleneksel toplum arasındaki "bağı" araştırır ve sapan davranışın nedeni olarak ergenle toplum arasındaki bağların zayıflamasını görür.

ETKİLEŞİMCİ YAKLAŞIM

Etiketleme Kuramı

Geleneksel veya yapısalcı kuramların sapan davranışı, özellikle alt-sınıf gençliğine mal etmeleri ve resmi kayıtlarda bulunmamasına rağmen orta-sınıf gençliğinin de sapan davranışlarının artması sosyologlar arasında Thrasher(1936), Tannenbaum (1938) ve Lemert (1951)'in çalışmalarını yeniden gündeme getirdi (Shoemaker, 1990; 209). Özellikle Becker(1963) ve meslektaşları, etiketleme kuramı olarak kabul edilen yaklaşımla sapan davranış üzerinde yapılan çalışmaları, etkileşim kuramı çerçevesinde geliştirdiler.

Etkileşimci yaklaşımının başlıca ilgi odakları şunlardır: (1) Sosyal dünya ve aktör arasındaki etkileşim odak noktasıdır. (2) Aktör ve sosyal dünya "dinamik" süreçler olarak ele alınır ve sürekli olarak yaratılma ve yeniden yaratılma sürecindedir. (3) Birey aktörün deneyimlerini anlamlandırmasına büyük önem verilir, diğer bir deyişle etkileşimleri yorumlama önemlidir. (4) Sosyal standartların ve tanımların değişen doğası vurgulandığı gibi sosyal gerçeklerin incelendiği zaman ve yere göre de çeşitlilik arz ettikleri vurgulanır (Ritzer, 1983: 159).

Etiketleme kuramcıları sapan davranışı bir durum değil, fakat süreç olarak ele alırlar. Sapan gençlerin eylemleri kadar polislin, olay yerinden geçenlerin ve medyanında sapan davranışın oluşmasında önemli payı vardır.

Gençlerin sapan davranışlarını incelemede bu yaklaşımı kullanan araştırmacılar başlıca dört konu üzerinde dururlar: (1) Sapan davranışın tanımının yaratılması. (2) Gençlere "sapan genç" (delinquent) etiketinin vurulması süreci. (3) Etiketleme sürecinin sonuçları (etiketlenenler, etiketleyenler ve toplum açısından); (4) sapan davranış içinde bulunanlara göre sapmanın anlamı.

Etkileşimciler için özellikle sosyal tanımların çeşitliliği ve anlamları çok önemlidir. İnsan davranışının sınıflandırılması ve kategorilendirilmesi veya insanların etiketlenmesini "verili" olarak kabul etmek yerine, bu tanımların kaynağını ve belirli

toplumda, belirli zamanda kabul edilme süreçlerini ayrıntılı bir şekilde araştırırlar (Berger ve Luckman, 1966: 21). İnsanların birbirleriyle olan gündelik etkileşimlerinde sürekli yaratılan bir çok gerçek vardır.

Etiketler veya tanımlar gözlemcilerden bağımsız açıklamalar veya tasvirler değildir; birey ve diğerleri arasındaki etkileşim sonucu oluşan ürünlerdir.

İnsan davranışının tanımının oluşmasında sosyal tepki çok önemlidir.

Sapan davranış belirli bir davranışa özgü bir nitelik değildir; fakat belirli bir zamanda, belirli bir toplumda bir davranışa atfedilen bir statüdür. Diğer bir deyişle sapan davranış, bir kişinin gerçekleştirdiği eylemin niteliği değildir; fakat eylemciyle başkaları tarafından uygulanan kurallar ve yaptırımların sonucudur (Becker, 1963: 9).

Bu yaklaşımda etiketleyenler, etiketin uygulandığı koşullar, etiketlenen bireyin tepkisi ve etiketi içselleştirmesinin sonuçlarının incelenmesi vardır. Sistem artık bir resmin sadece çerçevesi değil, fakat parçası olmuştur (Downes, 1999: 241). Sapan davranışla birlikte, kanun yapımı, uygulanması ve polis araştırmaları ve hüküm verme, gelecek on yıllarda yoğun bir şekilde incelenecektir.

Sapan davranış kendi içinde suç oluşturmaz. Şöyle ki, sapan davranışın analizinde etkileşim sürecinin iki önemli parçası, bireyin davranışı ve sosyal tepki birlikte ele alınmalıdır.

Geleneksel yaklaşımda sapan genç üzerinde odaklanılırken bu yaklaşımda, bu sapan gençleri etiketleyenlerin kararlarına etki eden algılamaların (inançları, eğitimleri, yanlılıkları vs.) neler olduğu üzerinde durulur. Etkileşimci analizde üzerinde durulan diğer önemli nokta da etiketlemenin doğurduğu sonuçlardır. Özellikle sosyal kimlik ve öz kavramı üzerindeki etkileri konusunda etkileşimciler, etiketin gençlerin toplumdaki rolleri ve imajlarının başlıca yönünü oluşturduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bu konudaki kalitatif araştırmalar (Emerson, 1969; Cicourel, 1976; Werthman, 1970; Chambliss, 1973) resmi olarak etiketlenmenin sapan öz kavramına katkıda bulunduğunu gösterirken; kantitatif araştırmaların bazılarında (Foster, vd. 1972; Gibbs, 1974; Jensen, 1972) etiketlenme ve öz-imaj arasında ilişki bulunmuştur.

Sonuç

Etiketleme kuramcılarının argümanları sapan davranışın açıklanmasına yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bizim günlük süreçlerin yansıtılması konusundaki sayıltılarımızı yeniden sorgulamışlar ve sapan gençlerin etiketlenmesi ve tanımlanması konusunda daha başka gerçekler olabileceğini göstermişlerdir. Birçok kurama yöneltildiği gibi bu kurama da çeşitli eleştiriler yöneltmiştir.

En önemli itiraz geleneksel kuramcılardan gelmektedir: etkileşimcilerin sapan davranışın yaratılmasında toplumun rolünü ve sosyal kontrol kuruluşlarını haddin-

den fazla vurguladıklarını savunmakta ve sapan gencin rolünü hesaba katmadan, toplumsal tepkiyi sapan davranışın nedeni olarak görmelerini tek yönlü yaklaşım olarak değerlendirmektedirler.

Diğer grup, etkileşimcilerin, etiketlemenin sonuçlarının olumsuz yönlerini çok fazla öne çıkararak, olası yararlı sonuçlarından hiç söz etmemelerini eleştirmektedir. Bu eleştirilenlere göre belirli koşullarda etiketleme sürecinin olumlu etkileri vardır. Şöyle ki, eğer gencin toplumla yeniden bütünleşmesini sağlayabiliyorsa, etkileşimcilerin vurguladıkları gibi çok fazla olumsuz etkisi olmayacaktır (Thorsell ve Klemke, 1972: 39-403).

Yukarıda sözü edilen etkileşimci yaklaşım, sapan davranışın çağdaş analizinde, eleştirilere rağmen, önemli ve yaygın etkisini sürdürmektedir. Hiç şüphe yok ki, etkileşimcilerin gençlik sosyolojisine katkıları, dikkatleri birey üzerinden çekip daha geniş bir inceleme alanına, birey ve toplum arasındaki etkileşimin ayrıntılı incelenmesine çevirmiştir. Artık, sapan davranışın araştırılmasında bütün toplum ve sapan gençle her türlü etkileşim, gerekli, uygun ve önemli inceleme objeleri olmuştur.

Summary

Traditional theories are positivist in nature. Positivist theories make great effort to discover the specific conditions that generate youth deviance. This perspective views deviance as a measurable and "objective" phenomenon. The principle of differentiation considers deviants as essentially different from "normal" adolescents. Social disorganization theory examines deviance as the result of the rapid social change taking place within society. Subcultural theories describe youth deviance as the result of a socialization process in which juveniles learn and become committed to values and norms that differ from those accepted by the dominant society. Merton suggest that, the strain toward deviance is created where the individual's legitimate desires, learned through socialization to values of the larger society, cannot be met through conformity. Social control theory focuses on what factors prevent young people from becoming deviant.

Traditional theories have failed to critically analyze the relationship between delinquency and the overall social structure. The interactionist approaches redirect attention away from the actions and immediate environment of the deviants. These theories turn the spotlight onto the interaction between juveniles and authority figures. They focus on the deviancy-producing qualities of the social structure. The labeling theorists suggest that there are extremely important effects for adolescents who are labeled. Although labeling (interactionist) perspective influenced explanations of deviancy, it has some failures. Especially, they have failed to examine the structural causes of deviance.

Kaynakça

BECKER, Howard, (1963) **Outsiders**, New York; Free Press.

CICOUREL, Aaron, (1976) **The Social Organization of Juvenile Justice**, New York; Wiley.

CLOWARD, Richard A. ve OHLIN, Lloyd E. (1960), **Delinquency and Opportunity**, London: Routledge.

COHEN, Albert k., (1955), **Delinquent Boys: The Culture of the Gang**, New York: Free Press.

DOWNES, David (1999), "Crime and Deviance", Steve Taylor (ed.) **Sociology: Issues and Debates** içinde, ss.231-252, Great Britain: McMillan.

DURKHEIM, Emile (1933) **The Division of Labor in Society**, New York: Free Press.

EMERSON, Robert M., (1969) **Judging Delinquents**, Chicago: Aldine.

FOSTER, J.D., S. DINITZ ve W.C. RECKLESS (1972), "Perceptions of Stigma Following Public Intervention for Delinquent Behavior", **Social Problems**, 20: 202-209.

GIBBS, Leonard. E., (1974), "Effects of Juvenile Legal Procedures on Juvenile Offenders' Self-Attitudes", **Journal of Research in Crime and Delinquency**, 11: 51-55.

HIRSCHI, Travis, (1969), **Causes of Delinquency**, Berkeley: Univ. of California Press.

JENSEN, Gary F., (1972) "Delinquency and Adolescent Self-Conceptions: A Study of the Personal Relevance of Infraction", **Social Problems**, 20: 84-103.

LEMERT, Edwin M., (1951), **Social Pathology**, New York: Mc Graw-Hill.

LOTZ, P. POOLE, E.D., REGOLI, R.M., (1985), **Juvenile Delinquency and Juvenile Justice**, New York: Random House.

MATZA, David, (1964), **Delinquency and Drift**, New York: Wiley.

MERTON, Robert, (1968), **Social Theory and Social Structure**, New York: The Free Press.

RITZER, George, (1983), **Contemporary Sociological Theory**, New York: Knopf.

SHAW, Clifford ve Henry D. MC KAY, (1968), **Juvenile Delinquency and Urban Areas: A Study of Rates of Delinquency Relation to Differential Char-**

acteristics of Local Communities in American Cities, Chicago: Univ. of Chicago Press.

SHOEMAKER, Donald J., (1990), **Theories of Delinquency**, New York: Oxford Univ. Press.

SHORT, James F., Jr., vd., (1965), "Perceived Oppurtunities, Gang Membership and Delinquency", **American Sociological Review** 30, Feb: 56-67.

TANNENBAUM, Frank, (1938), **Crime and Community**, New York: Columbia Univ. Press.

THOMAS, William I. ve Florian ZNANIECKI, (1927), **The Polish Peasant in Europe and America**, Vol.2. New York: Knopf.

THORSELL, Bernard A. ve Lloyd W. KLEMKE, (1972), "The Labelling Process: Reinforcement or Deterrent", **Law and Society Review**, 6: 393-403.

THRASHER, Frederic, (1936), **The Gang**, Chicago: Univ. Of Chicago Press.

WERTHMAN, Carl, (1970), "The Function of Social Definitions in the Development of Delinquent Careers" P.G. Garabedian ve D.C. Gibbson (eds) **Becoming Delinquent** içinde, ss. 9-44: Chicago Aldine.

GECEKONDU, GETTO ve KİMLİK*

Nezahat Altuntaş**

Öz

Bu makalenin amacı, Türkiye’de 1980 yılı ortalarından itibaren yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik ve demografik gelişmelerin, kentlerdeki gecekondu olgusunda meydana getirdiği değişimleri incelemektir. Sözkonusu gelişmelere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ağırlıklı olduğu yoğun bir iç göç süreci de eşlik etmiştir. Bu süreç sonunda 1990’larla birlikte, kentlerdeki gecekonducular özellikle medyada ‘getto’ ve/veya ‘varoş’ kavramlarıyla ifade edilmeye başlanmıştır. Daha çok Batıda kullanılan bu kavramların Türkiye koşullarında ne ölçüde kullanılacağı sorusu çalışmanın temel odak noktasını oluşturmaktadır. Ülkede yaşanan ekonomik koşullar, dayanışma mekanizmaları ve kimliğin ifadesi, sözkonusu sürecin açıklanmasında kullanılan diğer değişkenleri içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İç Göç, Gecekondu, Getto, Kimlik

GECEKONDU, GHETTO END IDENTITY

Abstract

The main aim of this paper is to investigate the changes caused by the migration wave from rural to urban settlements since the mid 1980’s. These new settlements, created mostly by the people from East and Southeastern Anatolia, developed around the city, are called particularly by the media as “ghetto” and “varoş” in Turkish. This concept, developed in Western literature, is discussed in terms of the Turkish urbanization process, i.e.s, can this concept be used for the Turkish urbanization process ? Besides, solidarity networks, economic conditions, and identity expression are used as factors to understand this process. It seems that an ethnic and regional based ghetto system may replace the traditional gecekondu in Turkey in the near future.

Key Words: Inner Migration, Gecekondu, Ghetto, Identity

* Bu makale, 2-4 Kasım 2000 tarihleri arasında Eskişehir’de gerçekleştirilen III. Ulusal Sosyoloji Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi Bölümü

I- İç Göç ve Gecekondu

Her yıl dünya nüfusu 93 milyon artmakta olup artan bu nüfusun %90'ı gelişmekte olan ülkelerde doğmaktadır. Bu artışın dörtte üçü ise gelişmekte olan ülkelere kentlerinde toplanmaktadır. Bu ülkelerde nüfus, her 25-30 yılda ikiye katlanırken, kent nüfusları 10-15 yılda ikiye katlanmaktadır. Gecekondu alanlarında ise bu katlanma sadece 5-7 yıl içinde gerçekleşmektedir (Palen,1987: 333-336).

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra, gelişmekte olan ülkelerin en belirgin özelliklerinden biri, yukarıdaki verilerden anlaşıldığı gibi yoğun bir kentsel nüfus artış hızı içinde olmalarıdır. Ülkelere göre kentlerdeki nüfus artış hızı oranları dikkate alındığında 1990-93 yılları itibarıyla Suudi Arabistan %90.4, İran %78.8, Pakistan %74.6, Türkiye %69.7, Bangladeş ise %68.6'dır (TOBB, TESAV, 1996: 19). Görüldüğü gibi Türkiye, kentsel nüfus artış hızı açısından dördüncü sırada bulunmaktadır.¹

Türkiye'de kentlere yoğun bir nüfus akımı oluşturan iç göçün nedenlerinin başında nüfus artış hızı gelmektedir. 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre, nüfus artış hızı 1950 yılında % 21.7, 1970'de % 25.19, 1990'da % 21.71, 1997'de ise % 15.08 olarak belirlenmiştir (DİE,1998: 73). Nüfus artış hızı yıllar itibarıyla bir azalış göstermesine rağmen, Batı verileri ile karşılaştırıldığında oranın hala yüksek olduğu görülmektedir. Söz konusu oranlar, İspanya'da % 6.4, İngiltere'de % 4.3, Hollanda'da % 13.2, Fransa'da % 9.7, Norveç'de % 11.8, İsveç'de % 5.8, Japonya'da ise % 4.0'dır (TOBB, TESAV, 1996: 15).

1990 verilerine göre ülkemizde nüfusun %35.8'i 15-34 yaş arasında bulunmaktadır. (15-19 yaş grubu %11.0, 20-24 yaş grubu %9, 25-34 yaş grubu %15.8'dir) (DİE,1998: 3). Türkiye'deki hızlı nüfus artışı ve buna paralel olarak oluşan genç nüfus yapısı, ülkelerin dinamik bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Bu dinamik yapının en belirgin özelliği kentlere doğru yoğun bir nüfus hareketliliği yaratmasıdır. Türkiye'de bu hareketlilik daha çok kırdan kente göç şeklinde görülmektedir.

Türkiye'de iç göç oldukça yoğundur. Bu hareketliliğin temelinde tüm gelişmekte olan ülkelerin temel özelliği yatmakta, köylüler kentin çekiciliğinden değil, kırdaki fırsat yokluğu nedeniyle kıran iticiliğinden dolayı kentlere akmaktadır. Ülkemizde kentlere göçün başlıca nedenleri şöyle sıralanabilir: (1) Ekonomik ve hizmetler anlamında bölgesel dengesizlik: 1993 verilerine göre, GAP dahilindeki illerde hanelerin %28.1'i 10 milyonun altında yıllık gelire sahiptir. Yıllık geliri 40 milyonun altında olanlar ise %68.4'tür (Gökçe,1996: 265). Okuma-yazma bilenlerin oranı Türkiye genelinde %71.9, GAP bölgesinde ise %44.3'tür (1996: 253).

¹ Batı ülkeleri kentleşme sürecini 19. yy da yaşamıştır. Günümüzde söz konusu oran İtalya'da % -19.9, İsveç'de % -4.4, Norveç'de % -1.7, İngiltere'de % 4.3, ABD'de % 22.0, Almanya'da %18.6, Fransa'da % 2.9'dur (TOBB, TESAV, 1996: 19).

(2) Hizmetlerin kalite ve çeşitliliğinin kırsal ve kentte farklı olması: kırsal yerleşimcileri daha az gelire sahiptir, kamu hizmetlerinden daha az yararlanır. Örneğin beş yaş altı çocuk ölüm oranı kentte % 50.5 kırsalda ise %076.4'tür. Doğu Anadolu bölgesi ise % 70.4 ile bölgeler arasında ilk sırada gelmektedir (1996: 81). (3) Kırsalda toprağın bölünmesi ve tarım arazisinin ekilebilir topraklar sınırına ulaşması: tarımda işgücü kullanımını sınırlayan makineleşmenin artması ile oluşan ekonomik nedenler ve işsizlik. (4) Kara ulaşım ağının hızlı gelişimi, haberleşme alanında sağlanan gelişmelerle köylünün dış dünya ile ilişkisinin artması. (5) Çeşitli topluluk liderlerinin baskısı ve kan davası (Karpuz,1976: 56). (6) Kuraklık sel vb doğal afetler. (7) Türk köylerindeki ataeril aile yapısının parçalanması (Yasa,1966: 28). Son 15 yıldır Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaşanan terör olayları.

Göç olayı toplumsal değişimin göstergelerinden biridir. Terkedilen yerde ve göç edilen yerde değişiklikler meydana getirir. Kentin barındırabileceğinden daha fazla orandaki nüfusun kentte doğurduğu birçok sorundan mekana yansıyan boyutu ve belki de ülkemiz açısından en önemlisi gecekondulaşmadır. Çünkü, Keleş'in belirttiği verilerden anlaşıldığı gibi, ülkemizde kentlerdeki her üç kişiden biri gecekonduya yaşamaktadır (1996: 386).

Gecekondu, "Bayındırlık ve yapı kurallarına aykırı olarak, gerçek ya da tüzel, kamusal ve özel kişilerin toprakları üzerine, toprak iyesinin istenç ve bilgisi dışında onamsız olarak yapılan, barınma gereksinimleri devletçe ve kent yönetimlerince karşılanamayan yoksul ya da dar gelirli ailelerin yaşadığı barınak türü" dür (Keleş, 1993: 382). Bu tanıma göre gecekondu:

- 1-Başkasına ait bir yerde (kamu ya da özel kişi)²,
- 2-İmar mevzuatına aykırı,
- 3-Gayrisıhhi ve gayrıfenni,
- 4-Alacele yapılmış konutlardır.

Ülkemizde ilk örnekleri 1940'larda İstanbul'da görülen ve geçici bir olgu olarak ifade edilen gecekondu, düşük gelirli insanlar için bir çözüm olmuştur. Türkiye'de gecekondu için belirtilmesi gereken en önemli özelliklerden biri, gecekondu nüfusu modern sanayi işçilerinin oluşturmadığıdır. Çünkü ülkemizde, sanayide kapitalistleşme süreci 1960'ların ortalarından sonra yani gecekondulaşmanın başlamasından yirmi yıl sonra hızlanmaya başlamıştır. Bu nedenle, gecekondularda işçi olarak bilinenlerin modern sanayide değil geleneksel zanaatlarda ve küçük sanat dallarında çalıştıkları görülür (Keleş,1993: 286). Gecekondularda nitelikli işçi sayılabileceklerin oranı %5 dolaylarındadır. Bunların çoğu, büyük şirketlerde sigortalı olarak çalışan mavi yakalılardır. Diğerleri ise; ayakkabı tamircisi, garson, aşçı,

² Arsa sahibi olmamak tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Kişinin kendi arsasına yaptığı gecekondu da vardır (Yasa, 1966: 35). (Gökçe, 1976: 10).

yapı ustası, şoför, tezgahtar, belediye işçisidir. Bekçi, odacı, mübaşir, çöpçü, kaloriferci ise küçük hizmetlileri ifade eder (Keleş, 1993: 285).

Türkiye’de uzun yıllar devam eden kente göç olayı karşısında siyasal hükümetler gerekli sosyal yardımı gerçekleştirememiştir. 1980’li yıllarda, zamanın başbakanı Özal yoksullar için bir yardım fonu kurmuş ancak bu, kente yeni gelenlerin ihtiyaçlarını giderecek sistemli bir mekanizmaya oturtulamamıştır. Son yıllarda da bu yönde bir sosyal endişe taşınmadığından bu insanlar kaderlerine terkedilmiştir. Hızlı göç karşısında büyük kentlerin gerekli hızda ucuz konut arzını sağlayamaması, göçmenlerin kendi sorununu kendilerinin çözmesine neden olmuştur. Batı tarihine bakıldığında, bu tür göç olayları karşısında kent yoksulunu sosyal yardımla korumak ve tarımı desteklemek bir görev olarak görülmüştür. Batıda, kente göçenlere sosyal yardım konusu kilise ile devlet arasında rekabete neden olmuş, ancak devlet bu işlevi kiliselere bırakmamıştır (Fincancı, 1994: 11).

Uzun zamandır gecekondulaşmanın önlenmesi için yoğun çaba harcanırken son yıllarda sözkonusu alanda farklı birtakım kavramların, özellikle medyada, yoğun olarak kullanılmaya, günlük yaşantımızda yer edinmeye başladığı gözlenmektedir. Akademik çevrelerde henüz yeterli açıklamalara kavuşamayan “Varoş”, “getto” gibi kavramlar, özellikle medyada gecekondudan farklılık ya da benzerlikleri belirtilmeksizin tüm gecekonduları kapsar şekilde yanlış kullanılmaktadır.

II- Batı’da Getto

Getto, 10.yy’da Venedik’te yaşayan Yahudilerin zorunlu olarak ikamet ettikleri alanları ifade eder.³ Yahudiler, 10. yy’dan Fransız Devrimi sonlarına kadar ekonomik hayattaki kısıtlanmışlık yanında kendilerine ayrılmış alanlarda zorunlu yerleşime tabi tutulmuşlardır. Bu alanlar, çevresi surlarla çevrili, giriş-çıkışları denetim altında olan yerlerdir. Sözkonusu durum ancak 19. yy sonlarında ortadan kalkmıştır (Köksal, 1986: 34).

Getto, Amerika’da ilk olarak 20. yüzyıl başlarında, göçetmiş Doğu Avrupa Yahudileri’nin yerleşim alanları için kullanılmıştır. Daha sonra göç eden diğer göçmen grupların yaşadıkları yerlere de getto denmiştir. Zamanla getto kavramı, dini, etnik ve ırksal azınlıklara ilişkin olarak kullanılmıştır. Amerikan gettolarında genelde siyahlar yaşadığından, getto çoğu zaman zenci mahalleleri sorunu olarak görülür. Gettolarda yoksul beyazların neredeyse hiç yaşamadığı, İspanyol kökenlilerin (Hispanikler), özellikle de siyahların çoğunlukta yaşadığı şeklindeki kanı doğrudur (Jargowsky-Bane,1990: 243). Amerika’da yoksulların %43’ü kent merkezinde yaşamaktadır. Getto semtlerinde yoksulluk oranı diğer alanlardan %40 daha fazladır (1990: 238). Amerika’da, semtin yoksulluk oranı arttıkça azınlık grubu ü-

³ Nermin Abadan Unat’ın belirttiği gibi aynı olgu Macarca ‘varoş’olarak ifade edilmiştir (“Gökçe Neden Olan Olaylar Sorunlar ve Sonuçları Paneli”, TÜGBİM, Ankara, 1999).

yelerinin oranı da artmaktadır. Beyazlar (Hispanik olmayan), yoksulluğun %20'den az olduğu gettolarda çok az bir oranda bulunmakta ve genellikle getto olmayan semtlerde yaşamaktadır (1990: 247). Aynı araştırmaya göre, getto yoksulluğu, siyahlarda %1.2 artmış, İspanyol kökenlilerde %5.1 azalmıştır. (1990: 257)⁴.

Amerika'da siyahların oluşturduğu gettolar farklı bir süreç izler. 350 senelik kölelik sonrasında teknolojinin gelişmesi, plantasyonlardan kentlere göçü yaratmıştır. Özellikle 1940 sonrasında siyahların kentlere yoğun göçü ile Amerika'nın kuzey ve güneyinde ikamet ayırımı (residential segregation) artmıştır (Farley,1980: 275). Siyahlar başlangıçta Yahudiler gibi yasalarla kısıtlanmışlardır. 1948 yılına kadar siyahların belli yerlerde mülk edinmesi engellenmiştir. Eşit muamele ancak 1968'deki yasa ile olmuştur (Köksal,1986: 36). 1960 sonrasında orta sınıf siyahlar gettolardan alt kentlere kaymıştır. Kent içindeki eski getto alanlarına Meksikalı, Asyalı ve diğer yeni göç eden göçmenler yerleşmiş, başta Chicago olmak üzere birçok kentte gettolar artmıştır (1986: 37).

Batı'da sanayileşmenin bir evresinden sonra denetim, eşgüdüm ve yönetim işlevleri kent merkezinde yoğunlaşmış; üretim ise, teknolojik gelişmeler, ulaşım ve haberleşme teknolojisindeki ilerleme, kitlesel konut üretim olanaklarının doğması, kent dışındaki alanların ucuz, ulaşılabilir alanlar haline gelmesine bağlı olarak kent çevresine taşınmıştır. Böylece denetim, eşgüdüm ve yönetim işlevleri kent merkezinde toplanmış, fiilen üretim ise kent dışına taşınmıştır. Buna bağlı olarak; önce varlıklı aileler, daha sonra da orta gelir grubu kent dışına çıkmış ve banliyöler doğmuştur. 20.yy başlarındaki bu durumun sonucunda merkezde boşalan, köhneleşen yerlere kente yeni göç eden, düşük gelirli gruplar yerleşmiştir (Köksal,1986: 26-27).

Amerika'da gettolar daha çok ikinci göç dalgasıyla ortaya çıkmıştır. Büyük kent merkezlerindeki konutlarda bulunan çöküntü alanlarında, ikinci göç dalgasıyla, çeşitli etnik grupların yer aldığı gettolar oluşmuştur (1986: 35). Göçmen grupların geliş tarihleri ve toplumsal tabakalaşma içindeki konumları etnik ayrımlaşmanın niteliğini değiştirmiştir. Batı Avrupa'da da, 1960 sonrası çevre ülkelerden ya da sö-

⁴ Türkiye'de bu konudaki bilgilerde önemli eksiklikler vardır. Gecekondu ve getto yerleşim yerleri konusundaki bilgiler çok yetersizdir. Özellikle günümüzde gecekonduların son durumuna ilişkin yeni veriler bulmak mümkün olmamaktadır. Oysa gecekonduları, Amerika'da olduğu gibi, yoksulluk oranları çerçevesinde sınıflandırıp, alt ve üst sınırlar oluşturmak ve yıllar itibarıyla bu gruplardaki artış ve azalışları görmek önemli sonuçlar verebilir. Örneğin, %20'ye kadar yoksulluk oranına sahip mahalleler, %20-%40 arasında yoksulluk oranına sahip mahalleler, %40'dan yüksek yoksulluk oranına sahip mahalleler gibi (Jargowsky-Bane,1990: 238). Söz konusu yoksul mahalleler, dönem olarak ayrılarak, 1980'e kadar olan dönem, 1980-1990 arası dönem ve 1990 sonrası dönem şeklinde söz konusu oranlar çerçevesinde incelenebilir. Yine daha önce getto olmayan ancak zamanla gettolaşan, daha önce getto olan ancak zamanla bu özelliğini kaybeden, karışık gelir düzeyine sahip olanlar v.b. çerçevesinde de incelemeler ve sınıflandırmalar yapmanın doğru bilgi elde etmek ve bu çerçevede sağlıklı çözüm üretmek için önemli olduğu düşünülmektedir.

mürgelerden gelen göçlerle Yahudi gettoları son bulmuş, ikinci gettolaşma süreci doğmuştur. Batı Avrupa'da, ilk göç süreci sanayileşme ile paralel gitmiştir. 1960'lardaki ikinci göç dalgası, hem sanayileşme hem de kentleşme sürecini tamamlamış bir ortamla karşılaşmıştır (1986: 38).

Batı'da bulunan bir yerleşim tarzı da 'slum' olarak ifade edilir. İç kent (inner city) slumları, endüstriyel kapitalizmin yayılması sürecinde uygulanan politikaların sosyal maliyetini sembolize etmiştir. Fizik koşulların yeterli olmadığı, aşırı kalabalık, gittikçe kötüleşen, hijyenik olmayan koşulların bulunduğu, kamu hizmetlerinin bazılarının yokluğu nedeniyle içinde oturanların sağlık ve güvenliğini tehlikeye atan, ahlaki (moral) değerlerin çöküntü içinde olduğu kişilerin oluşturduğu mekandır (Kaldate, 1988: 3-4). 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Amerika'da yoksulların yaşadığı semtler slum olarak ifade edilmiştir. Getto ise, iç kent slumlarında etnik olarak tanımlanmış göçmenlerin yerleşim yerlerindeki farklılığın (residential segregation) bir ifadesidir. Böylece gettolar, farklı mahallelerde yaşayan ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi ile ilgili sosyal sorunların fazla olduğu, yeni göçmenlerin oturduğu bir slum olarak görülmüştür (Ward, 1989: 2).

Getto, göçmenlerin oransal olarak yerli nüfustan fazla olduğu ve onlardan tamamen ayrı olarak yaşadıkları alanlardır. Burada yaşayan yerliler, toplumun marjinal, düzensiz iş yapan, düşük gelirli ve düşük statülü gruplarıdır (Köksal, 1986: 40). Ülkeden ülkeye farklılıklar gösterse de gettolarda yaşayanlar, aynı gelir grubunda bulunan ve aynı işi yapan yerli nüfustan ayrı yaşar.

Böylece, getto, sosyal ve ekonomik sınırlılıklara sahip azınlık gruplarının yaşadığı, özellikle yoğun nüfusun bulunduğu, kentlere sonradan katılan göçmen gruplarının yoğunlaştığı ve değişme süreçlerini geçirdikleri özel, farklılaşmış kent alanlarıdır (1986: 11,42). Getto alanlarında yaşayanlar kentin diğer sakinlerinden gelir, meslek statüsü yanında; yaşam tarzları, etnik kökenleri, kültürleri, dilleri, deri renkleri vb. ile de farklılıklar gösterir.

Batı'da II. Dünya Savaşı sonrasında tekrar kullanılmaya başlanan getto kavramı, Ward'a göre, göçle başlayıp kentle bütünleşme ile son bulan bir sosyal dönüşümün geçici bir evresidir (1989: 2). Ancak daha sonra, toplumla bütünleşmesi olmayan ya da bütünleşmesi istenmeyen yeni göç etmiş göçmenlerin yaşadığı yerler için de getto kavramı kullanılmaya başlanmıştır (1989: 8). Yazara göre, Amerika'da slum, Güneybatı Avrupa'dan, Güney Amerika'dan göç edenler için; getto ise, iç kentin kalabalık kesimlerindeki egzotik azınlıkların ifadesinde kullanılmıştır (1989: 95).

Gecekondu konusunda, özellikle Üçüncü Dünya kentlerinde kullanılan bir diğer kavram da "shanty town" dir. Shanty town, kır ve kent etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir yerleşim birimidir. Bu bölgelerde oturanların temel özellikleri, şehrin sosyal ve kültürel hayatına katılma istekleridir. Buralarda sosyal olanaklardan yararlanma ve siyasete yakın ilgi sözkonusudur. Türkiye'deki gecekonduları bir ölçüde

bunlara benzetmek mümkündür. “Ancak her sosyal kavramı, kullanıldığı toplumun kültürel ve sosyal özellikleriyle, hakim değer ve yargıları açısından değerlendirme gereği de unutulmamalıdır.” (Gökçe, 1976: 14)

Sonuç olarak, Batı’da, endüstrileşme sürecinde ortaya çıkan slumlar temelde gelişmiş sanayi toplumlarının kentsel alanlarında görülmüş, kentte başarısız olmuş (alkolik, uyuşturucu bağımlısı vb.) yoksul kesimin yaşadığı alanları ifade etmiştir. Gerek slum ve gerekse shanty town olarak ifade edilen yerlerde yaşayan insanların kentle bütünleşmeleri istenir. Getto ise, Amerika Birleşik Devletleri ve Batı Avrupa’da II. Dünya Savaşı sonrasında, özellikle 1960’larda, Güney Amerika, Asya ve Afrika’dan gelen göçmenlerin yaşadığı alanları ifade ettiğinden böyle bir beklenti sözkonusu değildir. Gettolarda yaşayanlar için etnik, dini, dilsel farklılıkların yarattığı engeller vardır; etnik özellikleri nedeniyle de toplumla bütünleşmeleri zordur. Sosyal ve ekonomik sınırlılıklara sahiptirler. Toplumsal tabakalaşmanın en altında yer alırlar. Toplumsal yapıya sonradan katılmış, düşük statülü işlerde çalışan azınlık gruplarının yaşadığı yerlerdir. Sözkonusu etnik gruplar kendi mahallelerinde kendi kültürlerini yaşarlar. Kent merkezlerinde bulunan lüks konutlara yakın, farklı etnik-sosyal yapıdadırlar. Almanya’daki ‘Türk Mahallesi’, Birleşik Devletler’deki ‘Çin Mahallesi’ vb.leri gibi.

III- Türkiye’de “Getto” ve Kimlik

Batıda endüstrileşmeyle birlikte kırdan kente doğru yaşanan ilk göç süreci sonunda kentlerde başarısız olanların oluşturduğu yaşam alanları slum olarak isimlendirilirken; 1960’larla başlayan özellikle az gelişmiş ülkelerden akan ikinci göç süreci sonunda oluşan, farklı etnik grupların oluşturduğu yaşam alanları ise getto olarak adlandırılmıştır. Türkiye’de de gecekondu olarak adlandırma açısından benzer bir durumla karşılaşmaktadır. 1980’lere kadar süren göç süreci ve sonunda oluşan yaşam alanları gecekondu olarak ifade edilirken; 1980 sonrası oluşan gecekondu alanları özellikle medyada “getto” ya da “varoş” olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Erman, sözkonusu kavramların özellikle 1990’ların sonlarında kullanılmaya başladığını belirtir (Erman, 2001: 984). Bir olguyu tanımlarken farklı dönemlerde farklı kavramların kullanılması, bu olgunun içeriğinde bir değişim yaşandığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de “getto” olgusunu tartışırken öncelikle 1980’lere kadar olan gecekonduları ayrı tutmak gerektiği düşünülmektedir. Getto olarak ifade edilebilecek yerleşim alanları, 1980 ortalarında başlayan 1990’larda hızlanarak artan göç süreci sonunda oluşan ve ancak sınırlı sayıda olan yerleşim alanları için kullanılabilir.⁵ Di-

⁵ Sözkonusu süreç kent nüfus artış hızı oranlarında çok net bir şekilde görülmektedir. Türkiye’de 1980-85 döneminde kent nüfus artış hızı % 31.7 iken sözkonusu oran 1985-1990 döneminde % 78.7’ye yükselmiştir (TÜSES-TESAV, 1996: 18).

ğer taraftan, Türkiye’de getto olarak ifade edilebilecek yerler, Batı’daki benzerlerinin özellikleri ile birebir örtüşmez, ancak bazı yönlerden benzetilebilir.

Türkçe literatürde kullanılan “varoş” ya da “getto” kavramları olumsuz anlamlar taşır. Varoş, ekonomik olarak yoksun (yoksunluk görelisi ya da mutlak olabilir), alt sınıfta bulunanların oluşturduğu, suç oranlarının yüksek olduğu, devlete karşı radikal siyasal olayların meydana geldiği yerler olarak görülür (2001: 996).

Erman’ın da belirttiği gibi, Türkiye’de gecekondulu olgusu, Türk toplumunun genel sosyal, siyasal, ekonomik gerçekleri içinde değerlendirilmelidir (2001: 984). 1980 ortalarından itibaren yaşanan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’ndeki Kürt sorunu⁶, siyasal İslamın yükselişi, buna Alevi’lerin tepkisi, ekonomik koşulların kötüleşmesi, artan işsizlik ve yoksulluk ve yoksul ile zengin arasında artan uçurum sözkonusu gerçekleri yansıtır. Özellikle Türk toplumunun siyasal atmosferinde etnik kimliklerde ve mezhep kimliklerinde artan bir siyasallaşma dikkati çekmektedir (2001: 987). Tüm bunlar gecekondulara da taşınmış ve gecekondularda siyasallaşma ve radikalleşme yaratmıştır (2001: 988). Etöz ise, 1980’lerde Türkiye’de yaşanan dönüşüm sürecinin toplumsal olarak ‘dışlanmışlar’ yarattığını, 1990’larla birlikte bu ‘dışlanmışların’ kültürel olarak ‘varoşlular’ şeklinde tanımlandığını belirtir (Etöz, 2000: 49). Yazara göre sözkonusu dışlanmışlar, tüketemeyenler, tüketim estetiğinden pay alamayanlardır. “Bir dili, bir etnik kökeni, bir kültürü, bir değerler bütünü, diğer bir ifadeyle aurasıyla birlikte bir yaşam tarzını tüketemektir.” (2000: 50).

Türkiye’de, Amerika ve Avrupa’da olduğu gibi tamamen farklı etnik grupların oluşturduğu bir göç sürecinden söz etmek mümkün değildir. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nden, 1980’lerde başlayan 1990’larda hızlanan terör olaylarının da etkisiyle gerçekleşen göçün ülke göç süreci içindeki oranının arttığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁷ Sözkonusu göç hakkında belirtilmesi gereken bir nokta da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin kırsal alanlarından bölge

⁶ Bu konuda bir bakış açısı için bk., Birsen Gökçe, *Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Van: Van Valiliği ve 100. Yıl Üniversitesi, 1997.

⁷ Ülkemizde en çok göç veren on ilimiz sırasıyla Kars, Tunceli, Gümüşhane, Siirt, Bayburt, Erzurum, Sivas, Muş, Artvin, Ağrı’dır. En çok göç alan iller sıralamasında ise, İstanbul ve Kocaeli %108 ile ilk sıradadır, ardından sırasıyla, Antalya, Mersin, İzmir, Bursa, Muğla, Aydın, Ankara, Bilecik ve Adana gelmektedir (DİE, 1998: 104). Verilerden anlaşıldığı gibi göç veren iller genelde Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinden oluşmakta, göç alan iller ise başta Marmara olmak üzere Ege ve Akdeniz Bölgelerinde toplanmaktadır. Bu durumu, Türkiye’de iç göçün en önemli nedeninin, bölgeler ve sektörler arasındaki eşitsiz gelişme olduğunu göstermektedir. Bu nedenle sermaye, teknoloji ve nüfus, az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere doğru hareketlenmektedir. Sözkonusu verilerde diğer bir önemli gösterge de göç alan iller sıralamasında Ankara’nın son sıralara kaymasıdır. İnsanlar artık hizmet sektöründe istihdam çabası yerine; ekonomik anlamda önemli bir atak içinde olan, özel sektörün geliştiği Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerine göç etmektedir. İstanbul her zaman olduğu gibi göç alan iller sıralamasında birinci sıradadır. Kocaeli de ilk sırada yer almasına karşın 17 Ağustos depremi bu oranı önemli ölçüde etkileyecektir.

kentlerine akan göçtür. 1997 verilerine göre, bölgeler itibarıyla kent nüfusu artış hızının en yüksek olduğu bölge %42 ile Doğu Anadolu'dur. %35.1 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise ikinci sıradadır. Sözkonusu oran, Trakya Bölgesi'nde %30.9, Marmara-Ege Bölgesinde %29.8, Türkiye ortalaması ise %28.7'dir. (DİE,1998: 17). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölge illeri içinde en çok göç alan ilk beş il sırasıyla, Gaziantep, Diyarbakır, Erzurum, Malatya ve Şanlıurfa'dır (DİE: 1998: 106-107).

1984 yılında PKK'nın terör eylemlerine başlaması⁸ ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden önce bölge kentlerine, sonra da büyük kentlere doğru hızlanan göç sürecinin sonuçları günümüzde önemli ve farklı bir noktaya gelmiştir. Önceleri kademeli göç ya da zincirleme göç ile gönüllü olarak, erken yaşta kente gelecek yetenek kazanan ve kente belli bir uyum sağlayan kişi, daha sonra ailesini yanına aldılmaktaydı. Ancak 1980 sonrasında ve özellikle 1990'larda belli bir yeteneği olmayan, yetişkin yaşta kişiler, aileleri ile hatta tüm köy ya da tüm aşiret üyeleri ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan göç etmek zorunda kalmıştır. Bu demografik hareketliliğin son bulduğu yerlerin başında bölge illeri gelmektedir. Diyarbakır'da gerçekleştirilen bir araştırmada, 1990 öncesinde göç nedeni olarak, %43.1 oranında geçim sıkıntısı, %18.75 topraksızlık belirtilirken; 1990 sonrasında göç nedeni olarak %43.6 bölgedeki terör olayları, %58 köylerin boşaltılması⁹ gerekçe gösterilmiştir. Sözkonusu araştırmada hanelerin %68.6'sı kazancının, geldiği yere göre daha az olduğunu belirtmiştir (Göktürk,1997: 360). 1990 yılı başlarında ülke genelinde yapılan bir başka araştırmada, göç nedeni olarak %72.6 iş bulma amacı belirtilmiştir. (Gökçe vd, 1993: 133). Yine aynı araştırmaya göre, köye dönmeyi ister misiniz sorusuna %80 oranında "hayır" cevabı verilmiştir (1993: 187). 1990 sonrasında özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde, köylerden bölge kentlerine göç edenlerde, zor yaşam koşulları nedeniyle köyelerine dönme isteği oldukça yüksektir. Göçmenlerin yaşam koşullarının oldukça kötü olduğu görülmektedir. İlkokul çağındaki çocukların ancak %46.7'si, ortaokul düzeyindekilerin %13.6'sı, üniversite çağındakilerin %3.85'i okula gitmektedir. Hanelerin %47.4'ünde tifo, %30.6'sında kolera, dizanteri, %20.3'ünde sıtma görülmüştür. 3

⁸ 1984'te Kürdistan Kurtuluş Birlikleri, PKK'nın Merkez Toplantısı kararıyla kurulur ve bunun bir eylemle duyurulması kararlaştırılır. Eruh (15 Ağustos 1984) ve Şemdinli (21 Mart 1984) baskınları gerçekleştirilir. 15 Ağustos 1984 PKK'nın silahlı mücadeleyi resmen başlattığı tarih olarak bilinir. Ülkemizde son onbeş yıldır yaşanan terör olaylarını yalnızca asayiş tedbirleri içinde görmek eksiklik olur. Olayların toplumsal, demografik boyutunu, siyasal yansımalarını da gözönünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. 1987 yılından günümüze kadar geçen sürede terör olayları sonunda hayatını kaybeden insan sayısı: 5 bin üç er, subay, polis, korucu; 4 bin 412 vatandaş; 23 bin 44 PKK'lı; 307 kamu görevlisi olmak üzere toplam 32766 kişidir (Radikal,15 Şubat, 2000).

⁹ 20 Ekim 1997 tarihinde zamanın Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit yaptığı basın toplantısında köylerin boşaltılması konusunda şunları söylemiştir: "...O sırada binlerce köy ve mezra boşaltılmış veya kendiliğinden boşalmıştır; yüzbinlerce yurttaşımız evsiz, işsiz ve geçim olanaklarından yoksun kalmıştır" (1997: 54).

yaşından küçük çocuk ölümleri oranı %44.8'dir. Sözkonusu göçmen nüfusun Diyarbakır nüfusuna oranının %39.86 olduğu dikkate alındığında durumun vehameti ortaya çıkmaktadır (Göktürk, 1997: 361-62).

Böylece kırdaki çiftçilik ya da hayvancılıkla uğraşan göçmenler, yetişkin yaşta, belli bir yeteneğe sahip olmadan, kendilerini kentin yoğun rekabet koşulları içinde bulmaktadır. Eğitim düzeyininin yetersizliğine bağlı olarak düşük statülü meslek ve düşük gelir düzeyine sahip olan bu insanlar, belli bir sınıf ya da katman içinde yer alamamıştır. Erman'ın belirttiği gibi, çoğunu Kürt kökenlilerin oluşturduğu yeni göçmenler, var olan göçmen ağına kolayca kabul edilmemiş, sosyal ve siyasal ayrımcılıkla karşılaşmışlardır (Erman, 2001: 988). Çoğu zaman belli bir gelire sahip olamayarak özel ya da tüzel kişilerin yardımlarıyla geçinmek zorunda kalmışlardır. Van'da gerçekleştirilen bir araştırmada, göçün üzerinden bir sene geçmesine karşın göçmenlerin %79'unun valilik, belediye ve gönüllü kuruluşların desteği ile geçimlerini sağladıkları görülmüştür. Göçmenlerin ancak %16'sı günlük geçici işler bulabildiklerini söylemişlerdir (Bilgili, Aydoğan, Güngör, 1997: 327).

Kente göç etmiş kişinin kentte iletişim kurup yardım alabileceği grup kendi hemşehri ve akraba grubudur. Böylece göçmen, hemşehri ve akrabalarının yanında ve onların desteği ile bir gecekonduyu yaparak kentteki mücadelesine başlamaktadır. Sonuçta belli gecekondular semtlerinde belli bölge insanları (Doğulu, Güneydoğulu, Karadenizli vb) ya da belli illerin insanları (Siirt'li, Van'lı, Kastamonu'lu, Sivas'lı, Rize'li vb) ya da belli etnik gruplar¹⁰ (Kürt, Laz, Çerkez vb.) ya da belli mezhep grupları (Alevi, Sünni vb.) çoğunluk oluşturmaktadır. Örneğin, İstanbul İkitelli'de Muş'luların oluşturduğu böyle bir mahalle vardır. Henüz bitmemiş, inşaat halindeki yapılardan oluşan söz konusu mahallede su, belediye tankerleriyle sağlanmaktadır. Elektrik ise kaçak olarak kullanılmaktadır. Böylece, Erman'ın belirttiği gibi artık gecekondularda yaşayanlar kırdan kente göç etmiş homojen bir grup olarak düşünülme yerine heterojen bir grup olarak ifade edilmektedir (Erman, 2001: 997).

Göç, kişi için kimliğin¹¹ ifadesini değiştirmiştir. Köyünde kendini bireysel kimliği (Ahmet, Ayşe, Mehmet, Fatma) ile ifade eden ya da herhangi bir ailenin veya

¹⁰ Etnik grup üç şekilde tanımlanabilir: 1-Objektif tanım: Bir grubu diğerinden ayıran kültürel özellikler ifade edilir. Dil, din, ırk, giyim, deri rengi, yiyecek alışkanlıkları, bölge vb. En çok kullanılan tanımdır. 2-Subjektif tanım: Grubu oluşturan kişilerin bilinç düzeylerine bağlı olarak tanımlanır. Subjektif tanıma benimsen De Vos'a göre etnisite bir etnik kimlik duygusudur. De Vos etnik grubu, kendi kimliğinin diğerlerinden ayrılığının farkında olan ve bu ayrımı ortak geleneği paylaşanları paylaşmayanlardan ayırarak yapan bir bütünlük olarak tanımlar. Sözkonusu ayrışma dil, din, gelenek gibi objektif olarak ölçülebilir kriterlere dayanabilir ama temel olan bu kültürel öğelerin sembolik kullanımınıdır (Ayata, 1997: 222). 3-Davranışsal tanım: Etnik grupların bir davranışta bulunma ya da bulunmama - iletişim, etkileşim önemlidir- anlamında farklılık gösterdiği savunulur (Brass, 1996: 85).

¹¹ Kimlik, sosyal bilimlerde çok çeşitli perspektiflerden tanımlanan son derece karmaşık bir kavramdır. Zadislaw'a göre kimlik bir partnere bağlı olarak tanımlanır, bağlamsal olarak ifade edilir. Böylece kişi veya grup farklı koşullarda farklı bir kimlik ifade edebilir (Zadislaw, 1993: 9). Kimlik

aşiretin üyesi olan birey göç sonrası kentte kendini, yukarıda belirtilen, daha büyük kolektif kimliklerle ifade eder.

Göçmen kentte, kimliğin oluşmasında önemli bir unsur olan "biz" ve "onlar" ayrımını açık bir şekilde yaşayarak öğrenir. Kendi kolektivitelerinin farkına varan göçmen, aynı zamanda diğer kolektivitelerin yani "öteki" nin de farkına varır. Örneğin Bruinessen'e göre, Kürt kimliğinin bir kitle olayına dönüşmesinde büyük kentlere göç önemli bir rol oynamıştır. Diğer etnik gruplarla artan ilişkiler onlara ayrı bir etnik kimliğe sahip oldukları bilincini getirmiştir (Bruinessen, 1995: 187). Çünkü etnik kimlik, ırktan farklı olarak, tamamen etkileşimle ortaya çıkar. Bayart'ın belirttiği gibi biz ve onlar ayrımı bir tekillik, aidiyet duygusu olmasına karşın kentteki güvensiz ortamda diğerini dışlama yönü daha ağır basar (Bayart, 1999: 12). Böylece kendi içine kapanma, kendini ötekinden farklılaştırma, ötekini dışlama durumu mekana da yansımakta ve 'yabancı'ların girmekte zorlandığı mahalleler, gettolar doğmaktadır.¹²

Bireyin kendi kendini değerlendirmede zorlandığı, yeteneklerinden ve görüşlerinden emin olmadığı, duygularının belirsiz olduğu muğlak durumlarda, öz saygısını koruma, sosyal onay görme ve sosyal bağlanma ihtiyaçlarını giderme amacıyla parti, dernek, sendika, meslek üyeliği örgütlenmeleri, hemşehrilik grupları ile kimliğini ifade ettiği görülür (Bilgin, 1994: 121). Kente yeni göç eden birey, ancak hemşehrilik grupları ile kendini ifade edebilmektedir. Güneş-Ayata'nın da belirttiği gibi, hemşehrilik sadece köyden yeni gelenlerin yararlandığı bir iş ve barınak bulma aracı değil aynı zamanda bir kimlik kazanma mekanizmasıdır (Ayata, 1990,89). Diğer taraftan, son yıllarda hemşehri grupları içinde de farklılaşma olmakta ve belli köy, ilçe ya da mezhep, dil, etnik gruplarla kimliğin ifadesi söz konusu olmaktadır. Bu kolektiviteler kentin karmaşık ve zor yaşam koşullarında bir dayanışma grubu oluşturmaktadır. Türkiye'de göçmenlerde etkili olan hemşehrilik, komşuluk vb sosyal dayanışma örüntüleri yerine kurumsal güvenlik (sosyal sigorta kurumları, işsizlik sigortası vb) ortamı oluşturulmamıştır. Böylece hemşehri, akraba grupları ya da etnik ve mezhep grupları, kolektiviteye ait olma duygusunu geliştirir ve kolektif kimlik bilincini yaratır. Tek başına hak arama mücadelesinin yetersiz olduğunu, kolektif kimliğin bu mücadeleyi kolaylaştırdığını farkederek göçmen, kolektif kimliğine sahip çıkmaktadır. Söz konusu kolektif kimlik ise, elinde hazır

kaynağında, etnisite ve dinin kullanılabilir bir tanımı vardır. Kimlik, bireysel farklılık, bireysel süreklilik (continuity) duygusu ve bireysel otonomi ile şekillenir. Yani bireyselin kendini inşasının (self-construal) toplamıdır (Jacobson,1998: 9). Kimlik duygusu (sence), farkına varmadan işleyen otomatik bir mekanizmadan çok "benin" (self) bilinçli bir parçasıdır. Kimlik, bir sosyal gruba ilişkin olarak kişinin kim ve ne olduğunun farkında olmasıdır (De Vos, 1995: 367).

¹² Kimliğimizi ait olduğumuz cemaat veya kültürün olumluluğundan çok ilişkide olduğumuz cemaat ve kültüre göre belirleriz. Kolektif kimlik tanımı kendi karşısı ile yapılır. Yani bizim ait olduğumuz kimliğe dahil olanların bulunması gerekir. Kendi kolektif kimliğinin iyiliği, yüceltilmesi diğerinin kötülüğü, olumsuzluğu ile ifade edilir.

bulunan etnik, dinsel-mezhepsel kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece daha önceki göç sürecinde kentle bütünleşemediği için kendini gecekondulu olarak ifade eden göçmen grubunun yerini, artık din-mezhep, etnik özelliklerle kendini ifade eden yeni göçmenler almıştır .

Son yıllarda göçmenler açısından belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta da, işgücü piyasasının istikrarsızlaşmasıdır. İşsizliğin arttığı, iş güvencesinin ve iş istikrarının azaldığı görülmektedir. Göç sonucu kente yerleşen gruplar, yoğun ekonomik rekabet nedeniyle, oluşturdukları akraba, hemşehri, etnik grup ve dini örgütlenmeler ile, kendi içine kapanmakta ve diğerini dışlama hatta onları karşı görme eğilimleri pekişmektedir. Böylece kentte etnik temele dayalı kaynak kavgası artmaktadır (Ayata,1996: 19-20). Sosyal dayanışma mekanizmaları ile etnik gruplar belirli semtlerde yoğunlaşırken , iş kollarında da aynı durum oluşmakta ve belirli iş kollarında belirli etnik gruplar yer almaktadır. Emek-mal pazarında etnik özelliklere dayalı rekabet çatışmayı da arttırmaktadır (Güneş-Ayata, basılmamış TÜSES Vakfı Araştırma Raporu: 39). Oysa gecekondulu nüfusun kentle bütünleşmesini sağlayan önemli göstergelerinden biri de ekonomidir. Ekonomik bütünleşme hem kentsel üretime katkıda bulunma hem de tüketim alanları ve tarzlarının değişmesi nedeniyle çok önemlidir (Gökçe vd, 1993: 343).

Günümüzde gecekondulu alanlarında meydana gelen önemli değişimlerden biri de, önceleri yoksul kesimin barınma gibi masum gereçlerle (Gökçe, 1996: 94) yaptığı gecekonduların artık günümüzde bir rant paylaşım alanı olması ve bu paylaşımın büyük hızla devam etmesidir. Bu nedenle, artık kente gelen insanlar kamu ya da özel kişi arazileri üzerinde gecekondular yapamamaktadır. 1980 öncesi göç sürecinde kente gelen, kentte kalma süresi fazla olan gecekondulular, sosyo-ekonomik durumu iyileştiğinde daha iyi semtlere taşınmakta, gecekondularını yüksek fiyatlarda satmakta ya da kiralamaktadır. Gecekondularını müteahhite vererek karşılığında apartman daireleri almak ve bunları yüksek fiyatlarda kiralamak ya da satmak diğer bir yoldur. Son göç dalgasıyla (1980 ortalarından itibaren gelenler) kente yeni göç edenler bilinen klasik şekliyle (kamu ya da özel kişilerin arazileri üzerinde) gecekondulu yapamamakta, kentin rant paylaşım kavgası içinde mağdur olmaktadır. Çok kötü konutlara yüksek kiralar ödenmektedir. Eğitim sınırlılığı, işsizlik, yaşam koşullarının zorlaşması sonucu yoksulluk artmakta, gecekondular gettolara dönüşmektedir. Kentlerin çevresinde oluşan barakalar, çöpten beslenen insanlar, hiç de yabancı olmadığıımız görüntüler haline gelmektedir.

Avrupa'da 1960'larda gerçekleşen ikinci göç dalgası, hem sanayileşme hem de kentleşme sürecini tamamlamış bir ortamla karşılaşmıştır (Köksal,1986: 38). Türkiye'de 1990'larda gerçekleşen son göç dalgası da benzer bir durumla açıklanabilir. Daha önceki göç sürecinde göçmenler, merkez işlerde çalışma imkanı bulamazsa çevre işlerde, orada olmazsa marjinal işlerde ya da bürokrasinin alt kademelerinde

çalışabilmişlerdir.¹³ Gecekondu nüfus, kentte kalma süresi arttıkça örgütsüz marjinal işlerden, örgütlü sürekli işlere geçmiş bu durum göçmenlerin güvencelerinin de artmasını sağlamıştır. Ancak günümüzde, marjinal işlerde yer alabilmek için bile milyarlarca lira depozit ödemek ya da belli gruplar (belli bölge, il, mezhep ve etnik grup) içinde yer almak gerekmektedir. Çünkü metropollerde her iş alanına belli yöre insanları hakimdir. Hatta bu alanda mafya oluşumlarından söz edilmektedir. Erman'ın da belirttiği gibi, destekleyici göçmen ağları 1980'lerle birlikte, kentlerde artan rekabet atmosferi nedeniyle daha seçici olmuştur (Erman, 2001: 994).

Böylece günümüz büyük kentlerinin bu zor koşullarında, hemşehrilikten daha geniş kapsamlı ve daha militan olan din-mezhep (Sünni, Alevi) ve/veya etnik kimlik (Türk, Kürt, Laz, Çerkez vb) grupları gettolarda daha etkin olabilmektedir. Sonuçta sadece, azınlıkta kalan (nicel olarak) Aleviler¹⁴ değil; Sünni cemaatler de gettolarda etkin olabilmektedir.

Bu çerçevede, kentin zor koşulları karşında bir dayanışma örüntüsü oluşturan cemaat türü örgütlenmeler, özellikle son göç dalgasıyla gelen kişiler arasında git-tikçe yaygınlaşmaktadır. Örneğin, İstanbul'da Sünniler için cemaat türü örgütlenmeler (tarikatlar) içinde yer alanların sayısı günden güne artmaktadır. Fonksiyonel yaklaşımla din, kişinin çevresiyle ve diğerleriyle bağlanmasında, bir kimlik duygusu oluşturmada evrensel bir süreçtir. Bellah, dinin sembolik form ve davranışlar da içerdiğini ifade eder (Aktaran Jacobson,1998: 19). Cemaat türü örgütlenmeler, topluluğun yalnız dinsel ihtiyaçlarını değil, günlük yaşamlarının diğer alanlarını da düzenleyicidir (Erder,1997: 189). Özellikle çocuk ve gençlerin sosyalizasyonu ve eğitiminde, cenaze, nikah vb olaylarda, dayanışma örüntüleri oluşturması anlamında etkilidirler. İşte siyasal sistem karşısında tepkisel bir nitelik de taşıyan bu gecekondu semtleri varoş ya da getto olarak isimlendirilmektedir.

Gettolarda İslami eğilimlerin ağırlık kazanmasında gayri-resmi Kur'an kursları gibi sivil dini organizasyonların, hoca, şih, dergah ve tarikatların etkisi büyüktür. Söz konusu organizasyonlarda edinilen statüler, ekonomik anlamda gösterilen dayanışma, gettoların mutsuz ve umutsuz insanlarına farklı bir dünyanın kapılarını

¹³ Merkez iş, örgütlü, beceri gerektiren, eğitilmiş, deneyimli işçilerce yapılan, işçi devingenliği az olan, giriş-çıkışların zor olduğu, yüksek ücretli işlerdir. Çevre iş, modernleşmiş, uzmanlaşmış bir iş kolunun, örgütsüz ya da oldukça gevşek örgütlü, uzmanlaşmamış, bu nedenle bilgi, deneyim, eğitim ve beceri gerektirmeyen çalışma koşulları standartlaşmamış, işçi devingenliğinin yüksek olduğu kesimleridir. Bir ekonomik sistemde Merkez iş-çevre iş ayırımının nedeni, geri kalmış ekonomilerin çarpık sanayileşmesidir (Şenyapılı,1981: 18-20). Marjinal iş ise, geri kalmış ekonomilerin en ucunda yer alan, "küçük boyutlu, tek kişilik, yatay ya da dikey örgütlenme gerektirmeyen, yüksek işçi devinimi olan, giriş-çıkışın kolay olduğu, düşük verimli ve genelde geçici karakter taşıyan işlerdir." (Şenyapılı, 1981: 33). İşportacılık marjinal işe örnek olarak verilebilir.

¹⁴ Ülkemizde önemli bir çatışma grubu Alevi ve Sünnilerdir. Aleviler kendilerini sistemin mağduru olarak görmekte ve kollektif güvensizlik duygusu nedeniyle toplu savunma ve korunma amaçlı örgütler artmaktadır (Ayata,1996: 20).

açmıştır. Getto dergahlarında, tıpkı gecekondu gibi, bir gecede tarikatlar kurulup şeyh olunabilmektedir. (Milliyet, 23 Ocak 1997).

Diğer yandan kente göç, egemen grup kadar olmasa da göçmenin, kentin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel imkanlarından yararlanmasına olanak vermiştir. Böylece etnik ve dini temelli örgütlere, derneklere, dergi ve gazetelere, siyasal partilere ulaşmak kolaylaşmıştır. Bu kimlik bilincini arttırmıştır (Bruinessen, 1992: 187).

IV-Sonuç

Kentleşme, nüfusun kentte toplanması ve kentin büyümesini içeren demografik bir olaydır. Ancak kentleşme, aynı zamanda nüfusun tarımdan endüstri ve hizmetlere kayması, fiziksel çevre ve yaşam koşullarında değişim yaşanması, sosyal değişim ve yeni bir biçimlenme süreci yaratan yönetsel örgütlenme sürecidir (Suher, 1991: 3). Kentleşme sürecinin birey ölçeğindeki yansıması olan kentlileşme ise, kentleşme akımı sonucunda, toplumsal değişimin insanların davranışlarında, ilişkilerinde ve değer yargılarında, maddi ve manevi yaşam biçimlerinde değişiklikler yaratması sürecidir. Türkiye’de özellikle son göç dalgasıyla sözkonusu olan bu süreç, belirtilen özellikleri yansıtmamaktadır. Kentler, Türkiye’deki çokkültürlü yapı özelliklerini taşıyan alanlar olmuştur. Kentin zor ekonomik koşulları ve kente uyum sorunu farklı etnik ve din-mezhep gruplarının kentte dayanışma örüntüleri içinde belli mahallelerde toplanmasına yol açmıştır.

Yabancılaşmış ve kendini dışlanmış hisseden insanlar kentin diğer kesimine, özellikle sosyo-ekonomik düzeyi yüksek kesime ve siyasal sisteme tepki duymaktadır. Getto şartlarındaki ezilmişlik ve soyutlanmışlık duygusu radikalizmi besleyebilmektedir. Diğer taraftan gettolarda sorun, göçmenlerin toplumsal ve ekonomik olarak kentle bütünleşememelerinden çok toplumsal tabakalaşma içinde yer aldıkları eşitsiz konumun -düşük gelir, düşük statülü meslek ve iş, kötü koşullardaki konut vb.- sürmesi durumunda ortaya çıkmaktadır (Köksal,1986: 47). Daha önceki gecekondu ailelerinde en azından ikinci nesil için umut vardır; çocuklar okutulur, onların toplumsal tabakalaşma içinde yükselmesi amaçlanırdı. Ancak günümüzde, ekonomik zorluklar yeni göçmenleri öylesine zorlamaktadır ki, çocuklar çalışmak zorunda kalmakta, sokaklarda selpak satan, araba camı silen küçük yaştaki çocuklar ülke gündeminde yeni bir oluşum olarak yerini almaktadır. Yeni göçmenler arasında ilk zamanlar kentle bütünleşme yönünde bir umut vardır. Ancak bu umut zamanla tükenince tepki doğmakta, varolan sistemle bütünleşememe reaksiyon yaratmaktadır.

Gazi olaylarında (1995), Kadıköy olaylarında, 1 Mayıs olaylarında (1996), Newroz kutlamalarında etnik/mezhepsel boyut öne çıkmaktadır. Artık gettolar, kentlileşemeyen göçmen nüfusun kent içindeki şiddet eylemleri ve çatışmaları ile gündeme gelmektedir (Ayata,1996: 19-20). Bu konudaki en güncel örnek 22 Ekim

2000 tarihinde yapılan son nüfus sayımı sırasında, Adana'da çocuk ve gençlerin gerçekleştirdiği olaylardır. Radikal Gazetesi'nde yer alan habere göre, "Güneydoğu'dan gelenlerin oturduğu bazı mahallelerde barikatlar kuruldu.....Kabaktepe mahallesinde yoldan geçen polis araçları, çocuklarca taşlandı..... Obalar caddesi'nde, bir grup çocuk ceddede toplanıp, taş ve çöp bidonlarından barikat kurdu....." (Radikal, 23 Ekim 2000). Bu eylemler nedeniyle sayım memurları mahalleye girememiştir.

Sonuç olarak Türkiye'de "varoş" ya da "getto", siyasal sisteme, toplum kültürüne ve bir bütün olarak varolan sisteme tehdit olarak görülmektedir. Varoşlar 'şiddet', 'sosyal düzensizlik', 'siyasal radikalizm', 'sosyal çatışma' ve 'kültürel olarak alt tabakada görülenlerin' oluşturduğu alanlar olarak ifade edilmektedir (Erman, 2001: 997).

Kentlerde, 'Kürt mahallesi' (Doğu-Güneydoğu'luların yoğun olarak yaşadığı mahalleler), 'Alevi mahallesi', belirli tarikat mahalleleri artık bize yabancı gelmemektedir. Bu durum şu soruyu akla getirmektedir: 'Türkiye'de etnik gettolaşmaya doğru mu gidilmektedir?'

Summary

Turkey, like other developing countries, experiences a rapid increase in the population of the cities. The most important result of this situation is that the demand of housing can not be assured in the cities, which opened way to squatter housing settlement. Squatter housing has been an issue of discussion since a long time in Turkey. In order to prevent squatter housing settlement some measures have been taken. In this process, some changes has been experienced in squatter housing and the question became more complex. The concepts of "ghetto" or/and "varoş" which have been used particularly in mass media can be regarded as the main indicators of this change and complexity.

The concepts 'varoş' or/and 'ghetto' are special forms of residential segregation that had been formed after Second World War, in the Western countries. The people living in ghetto have ethnic, linguistic and religious differences; they are minority groups; and lower classes. For our opinion, these concepts can be used to refer only for a limited number of squatter housing areas in Turkey. And in its Turkish use, it is not completely the same as the Western use, they can only be compared in some aspects. By social solidarity mechanism in Turkey, people coming from a certain region (the people of Eastern, Black Sea e.s.) or certain cities (Muş, Van, Kastamonu, Rize e.s.), or ethnic groups (Kürt, Laz, Çerkez) or religious sects groups (Sünni, Alevi) are gathered in certain neighbourhood. Such a differentiation is also experienced in the economic arena, as certain groups dominate certain sectors of the economy.

In this study the ghetto or/and varoş is examined in Turkey from a social, political and economic perspective. Since the mid 1980's Turkish society has experienced significant changes; the rise of political Islam and the reaction of Alevis to this Islamisation, the Kurdish problem and the economic crisis. Particularly, we have witnessed an increasing politicisation of ethnic and sectarian identities in the political arena. There have been an increase in the migration rate to urban areas - from The South and South-East Region- as a result of terrorism in 1990's. For this reason, there has been a tendency in gecekondu towards politicisation and radicalisation. Thus, the residents of the ghetto are seen as dangers to the political system and culture of society.

Kaynakça

AYATA, Sencer, "Varoşlar, Çatışma ve Şiddet", **Görüş**, Haziran, 1996, 18-21.

BAYART, J. François (1999) **Kimlik Yanılsaması**, Çev: Mehmet Morali, , İstanbul: Metis Yayınları.

BİLGİLİ, A, AYDOĞAN F, GÜNGÖR, C, (1997) "Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği", **Toplum ve Göç II. Ulusal Sosyoloji Kongresi**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını.

BİLGİN, Nuri (1994) **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu**, İzmir: Ege Yayıncılık.

BRASS, Paul (1996) "Ethnic Groups and Ethnic Identity Formation", **Ethnicity**, edit: J. Hutchinson-A. D. Smith, Oxford University Press, New York.

BRUİNESSEN, Martin van (1995) **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev: N. Kırış, B. Peker, L. Keskiner vd., 3. Baskı, İletişim Yayınları.

DE VOS, George (1995) "Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation", G. Romanucci, L. Ross, G. DeVos, **Ethnic Identity: Creation, Conflict and Accommodation**, Third Edition, London: Altamira Press.

DİE (1998) **Türkiye İstatistik Yıllığı**.

ERDER, Sema (1997) **Kentsel Gelişim**, İstanbul: um: ag Vakfı Yayınları.

ERHAN, Selahattin (1997) "Göç ve Kimlik", **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını, s.231242.

ERMAN, Tahire (2001) "The Politics of Squatter (Gecekondu) Studies in Turkey: The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse", **Urban Studies**, vol. 38, No. 7, s. 983-1002.

ETÖZ, Zeliha (2000) "Varoş: Bir İstila Bir Tehdit", **Birikim**, 132 /Nisan, s.49-53.

FARLEY, Reynolds, **Residential Segregation of Social and Economic Groups Among Blacks 1970-80**.

FİNCANCI, Yurdakul (1994) "İslam mı Demokrasi mi", **İslam ve Demokrasi**, İstanbul: TÜSES Yayını.

GÖKÇE, Birsen (1976) **Gecekondu Gençliği**, , Ankara: H.Ü. Yayınları.

GÖKÇE , Birsen vd (1993)**Gecekondu Ailelerarası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü**, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayınları.

GÖKÇE, Birsen (1996) **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar**, Ankara: Savaş Kitabevi.

GÖKÇE, Birsen (1997) "Etnik Yapı ve Bölgesel Dengesizlik İlişkileri". **Sosyal Bilimler Kavşağında Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, Van: Van Valiliği ve 100. Yıl Üniversitesi, s.149-54.

GÖKTÜRK, Atilla (1997) "Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır", **Toplum ve Göç**, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını, s. 256-267.

GÜNEŞ-AYATA, Ayşe (1997) "The Emergence of Identity Politics in Turkey", **New Perspectives on Turkey**, Fall 17.

GÜNEŞ-AYATA, Ayşe, **TÜSES Vahfi Araştırma Raporu**, (Basılmamış).

GÜNEŞ-AYATA, Ayşe (1990) "Gecekondu Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik", **Toplum ve Bilim**, N.51152 (Güz-Kış).

JACOPSON, Jessica (1998) **Islam and Transition**, Simultaneously Published, New York.

JARGOWSKY, P.- BANE, M (1990) "Getto Poverty in the United States, 1970-1980",**The Urban Underclass**, Editor: Christopher Jencks,Paul E. Peterson, The Brookings Institution,Washington.

KALDATE, Sudha (1988) **Slums And Housing Problems**.

KARPAT, Kemal (1976) **The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization**, Cambridge University Press.

KELEŞ, Ruşen (1993) **Kentleşme ve Konut Politikalar**, 2. Baskı, Ankara: İmge Yayınevi.

KELEŞ, Ruşen (1996) **Kentleşme Sürecinde Türkiye**, No: 1, İzmit: Kosiad Yayını.

KÖKSAL, Sema (1986) *Refah Toplumunda Getto ve Türkler*, 1. baskı, İstanbul: Teknografik Yayıncılık.

Milliyet, 23 Ocak 1997.

PALEN, J. John (1987) *The Urban World*, Mc Graw-Hill Book Company.

Radikal, 15 Şubat 2000.

Radikal, 23 Ekim 2001.

SUHER, Hande (1991) "Kentleşme ve Kentleşme Politikaları", *Kentleşme ve Kentleşme Politikaları*, İstanbul: TÜSES Yayını.

TOBB-TESAV (1996) *Uluslararası Karşılaştırmalı Sayıların Diliyle Türkiye*, Ankara: Aydoğdu Ofset.

WARD, David (1989) *Poverty, Ethnicity and the American City 1840-1925*, Cambridge University Press.

YASA, İbrahim (1966) *Ankara Gecekondu Aileleri*, Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları.

NİYAZİ BERKES - MÜMTAZ TURHAN: TÜRK MODERNLEŞMESİNE İKİ BAKIŞ

Ayşe Azman*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan'ın Türk modernleşmesine bakış açılarını yaşadıkları dönemin siyasal-toplumsal ortamı ve kaygıları ile ilişkisi çerçevesinde inceleyebilmektir.

Modernleşme/Batılılaşma Türkiye'nin toplumsal değişme sürecinin temel çizgisini oluşturmaktadır. Ancak bu sürece farklı yaklaşımlar söz konusudur. Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan düşünsel yelpazede farklı uçlarda değerlendirilen iki düşünce adamıdır. Biri modernist, diğeri ise muhafazakar. Ancak bu değerlendirmeye rağmen her ikisinin de ortak soru ve kaygılardan yola çıktığını söylemek mümkün. Türkiye'nin modernleşmede/Batılılaşmada katettiği yol ve önündeki engeller ve bu engellerin nasıl kaldırılacağı temel soruyu oluşturmaktadır. Sahip oldukları farklı yaklaşımlar ise yaşadıkları dönemin iç ve dış siyasal-toplumsal gelişmeleri ile yakından ilgilidir.

Anahtar sözcükler: Türk Modernleşmesi, Niyazi Berkes, Mümtaz Turhan, Modernleşme/Batılılaşma.

NİYAZİ BERKES-MÜMTAZ TURHAN: TWO PERSPECTIVES TOWARDS TURKISH MODERNIZATION

Abstract

The aim of the Present study is to investigate, Niyazi Berkes and Mümtaz Turhan's perspectives in relation to the political-social atmosphere and the issues of the years which they lived in.

Modernization/Westernization constitutes the main line of social change process of Turkey. However, there are various theories about this process. Niyazi Berkes and Mümtaz Turhan are regarded as two theoreticians representing two

* Yrd. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

opposite extremities in the intellectual arena in Turkey. One of them is named as “modernist” while the other as “conservative”. In spite of this difference, it is possible to say that both Berkes & Turhan based their studies on similar grounds and problems. The progress of modernization/Westernization in Turkey, difficulties and possible alternatives for Turhan and Berkes. The basic question for Berkes & Turhan the differences in their approach is closely related to the developments and international political-social conditions of their era.

Key Words: Turkish Modernization, Niyazi Berkes, Mümtaz Turhan, Modernization/Westernization

Giriş

Türk düşün yaşamında etkili olmuş, iz bırakmış kişilerin toplumsal ve siyasal görüşlerini düşünce eğilimlerini inceleyen çalışmalarda belli özellikler gözlemlenmektedir. Örneğin, kişilerin yaşam öykülerini anlatıldıktan sonra çeşitli alt başlıklar altında görüşlerin tasnif edilmektedir. Burada ilk akla gelen örnek Emre Kongar'ın Türk Toplumbilimcileri I-II adlı derleme eseridir.* Diğer yandan Hilmi Ziya Ülken'in “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi” adlı eserinde olduğu gibi düşünce adamları çeşitli düşünce akımları çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Bunun yanında düşünür, sosyolog ya da iktisatçıların düşünce eğilimlerini belli siyasal tercihlere kodlama yönünde genel bir eğilim söz konusudur (Kayalı, 1994: 23). Bu siyasal tercihlerin yönünü ise Türkiye'nin son üçyüz yıldır yaşadığı toplumsal değişme serüveni belirlemektedir. Bu değişme sürecine şimdiye kadar çeşitli isimler verildi; asrileşme, Batılılaşma, Batıcılışma, çağdaşlaşma, modernleşme**, v.b. Osmanlı'nın son yıllarından itibaren bu serüvene karşı takınılan tutum, Türk siyasal yaşamının izlediği ana çizgiyi de bize tanıtmaktadır. Kişiler gündelik siyaset

* Bu konuda eleştirel bir tutum için Bkz. Kurtuluş Kayalı “Emre Kongar ya da Siyasal Konjonktürün Düşüncelerini Şekillendirdiği Tipik Bir Aydının Portresi” Folklor-Edebiyat 1999/2 ,s17-25

** Bu çalışmanın başlığı Türk Modernleşmesi olarak seçildi. Bu tercihin sebebini şöyle açıklanabilir: Öncelikle bu kavram diğer sözü edilen kavramları da içine alabilecek biçimde kullanılabilir. Diğer yandan modernleşme olgusu, Batı’da ortaya çıkmış ve biçimlenmiştir. Dünyanın geri kalan kısmına yayılması ise 20.yy’ın ilk yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Türkiye'nin bu serüvene katılışı diğer ülkelerden çeşitli farklılıklar taşımaktadır. Bu süreç Osmanlı'nın son dönemlerinde siyasal bir süreç ve tercih olarak devlet katında başlamış ve biçimlenmiştir. Bu nedenle Türk düşün ve siyasal yaşamında kendine özgü bir biçim kazanmıştır. Çalışma içinde Berkes ve Turhan'ın yaklaşımları ele alınırken yazarların kullandığı kavramlar tercih edilecektir. Kendi kavramsallaştırmamızı ise yaygın biçimde ve eş anlamlı olarak kullanıldığını düşündüğümüz modernleşme/Batılılaşma şeklinde oluşturduk.

karşısında tutum belirtmeseler bile modernleşme/Batılılaşma karşısında aldıkları tutum, onların kimi sıfatlarla anılmasına sebep olmaktadır. Bu durum, ilerici/gerici, modernist/muhafazakar düşünsel ve siyasal ayırımlara tekabül etmektedir.

Türkiye’de gündelik siyasetin yürütülmesinde ortaya çıkan çatışma ve çekişme biçimleri de sözü edilen ayırımlara denk gelmektedir. Siyasal yaşamda etkili olan seçkinci (asker,bürokrat,aydın) liberal-gelenekçi ya da sağ-muhafazakar gibi ayırımlar da Batılılaşma yönündeki toplumsal değişmeye yönelik tutumları göstermektedir.

Siyasi tercihlerin yanısıra Türk düşün yaşamında Osmanlıdan günümüze kadar gelen çizgi içerisinde ortaya çıkan ayırımlar ve farklılıklar aynı sürecin ürünüdürler. Bütüncül Batıcılar, Kısmici Batıcılar, Sentezciler ya da Batı karşıtı İslamcılar gibi tanımlamalar söz konusudur . Türk düşüncesinde etkili olmuş kişiler de bu bağlamlar içinde tanımlanmaktadır. Örneğin, Peyami Safa, Ali Fuat Başgil Sentezciler gurubuna dahil edilirken; Niyazi Berkes, Halil Nimettullah Öztürk, Bütüncül Batıcılar grubunda yer almaktadır (Kaçmazoğlu,1988).

Osmanlı’da köklerini bulan bu ayırım günümüz Türkiye’sinde de devam etmektedir. Modernleşme/Batılılaşma esas olmakla beraber, Türkiye’nin Batı ile olan ilişkilerindeki dönemsel farklılıklar modernleşme/Batılılaşmanın farklı yorumlarına sebep olmuştur. Bu tezlerden bir tanesi ulusal kurtuluş savaşı veren Türkiye’nin her konuda tam bağımsızlığı hedeflediği, esas olanın “Batıya rağmen Batılılaşmak” Batının uydusu olmadan Batılı modele göre ulus-devletin oluşturulacağı yönündedir.

Bunun dışındaki Batılılaşma anlayışı Türkiye’yi Batı’nın uydusu haline getiren üstelik ülke içindeki gerici güçlere destek veren siyasal iktidarlar olarak değerlendirilmektedir (Kongar,1998 ; Berkes,1994).

1950’lerden sonra, siyasi ortamının da etkisi altında, öntü açılan Muhafazakar bir modernleşmeye dayanan Batılılaşma anlayışı ise dış politikada Batı yanlısı bir politika izlerken içte ise toplumun geleneksel kesimleri ile ittifakı içermektedir. Aslında daha Osmanlı’nın son yıllarında ortaya çıkan Batı’dan sadece bilim ve teknik mi; yoksa kültürel değerleri de mi almalıyız tartışmalarının temel oluşturduğu bu yaklaşım, Batı yanlısı politikalar ile toplumun geleneksel değerlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır.

Bu çalışmada ele alınacak olan Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan, aynı kuşak iki düşünce adamı olmakla birlikte, Türkiye’nin modernleşme/Batılılaşma sürecini ayrı kutuplarda değerlendiren iki isim olarak değerlendirilmektedir.* Biri modernist ya da seçkinci, diğeri muhafazakar kanadın temsilcisi olarak tanınmaktadır. Farklı

* *Türk Düşüncesi konusundaki çalışmaları ile bu konunun zihnimde bir sorun haline dönüşmesini sağlayan Sayın Prof.Dr. Kurtuluş Kayalı'ya teşekkürü borç bilirim.*

konumlarının temeli ise modernleşme sürecine bakış açıları ve bu bakış açılarının siyasal konjonktürde karşılık geldiği ortamdır. Berkes ve Turhan, Türkiye'nin geçirdiği toplumsal değişme sürecini açıklamaya çalışan iki düşünce adamıdır. Her ikisinde olaylara bakarken çıkış noktalarının aynı olduğu görülür. Bu çıkış noktası da modernleşme/Batılılaşmaya olan kesin inançtır. İkinci olarak, aralarında mevcut olan farkların Kemalizm'in yorumlanmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Sözü edilen farklı yorumların ortaya çıkışı ise siyasal iktidarların Batı ve Türk toplumu ile kurdukları ilişki biçiminin farklı olmasından ileri gelmektedir. Her iki düşünce adamının gündelik siyaset karşısında aldıkları tutumun belli bir mesafe dahilinde olduğunu saptayabiliyoruz. Farklı siyasi dönemlerde ise kendi iç tutarlılıklarını korudukları gözlemlenmektedir. Berkes ve Turhan'ı birlikte ele almamızın temel sebebi ise Türk düşünce yaşamındaki ayırımların gerçekte birbirine zıt olduklarını göstermek ve her iki görüşün birbirine alternatif olmadığını ve Batıcı/modernist görüşü aşamadığı saptamasını ispat edebilmektir. Türkiye'deki düşünsel ayırımların belli siyasi oluşumlarla olan ilişkisi de bu şekilde daha kolay anlaşılacaktır. Aynı zamanda, bu ayırımların toplumsal değişme süreci bakımından farklı bir amacı olmadığını ve sadece yöntemler konusunda farklı yaklaşımların sözkonusu olduğunu görmek kolaylaşacaktır.

Bu bağlamda, ilk olarak Berkes ve Turhan'ın eserlerinin hangi siyasal/düşünsel ortamda yazıldığı hangi temel kaygıları taşıdığı ve hangi sorunlara yanıt bulmaya çalıştıkları önem kazanmaktadır. Çalışmamızda öncelikle Batılılaşma politikalarının ilk uygulama alanı olan köyde toplumsal değişimin seyri ve her iki düşünce adamının bu konudaki benzerlik ve farklılıkları saptanacak ve bu benzerlik ve farklılıklar açıklanmaya çalışılacaktır. Ardından Türk düşüncesinin temel sorunu olarak günümüze kadar gelen Batılılaşma çabasının başarısızlıklarının arka planını anlamaya çalışan Berkes ve Turhan'ın yaklaşımları açıklanmaya çalışılacaktır. 1960'lı yıllara denk gelen yeni siyasal-toplumsal ortamda Kemalizm'e getirilen yorumlar içinde her düşünce adamının eğilimi Türk ulusçuluğu ve kalkınma sorunu bağlamında ele alınacaktır.

I. Köyde Toplumsal Değişme

Berkes ve Turhan'ın akademik eğitimlerini aldıkları ve çalışmalarını ortaya koymaya başladıkları zaman dilimleri birbirine oldukça yakındır (1927-1945 yılları arası). Köy konusu ve köydeki toplumsal değişme her iki yazarın da ortak ilgi noktasıdır. Konuya bakış açıları da belli bir içsel tutarlılık taşımaktadır. Türkiye'nin geçirdiği siyasi ve toplumsal değişmelere karşı bu tutarlılık sürmektedir.

Toplumsal yapı değişikliklerinin köyden başlaması gereği ve buna uygun olarak devlet düzeyinde resmi girişimlerin başlaması 1930'lu yıllarla birlikte söz konusudur. II. Dünya savaşının başlaması Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin kurulması aynı yılların sonundadır. Bu yıllarda köye yönelik politikaların Türk toplumunun kimliğini tanımlamada esas oluşturduğunu biliyoruz (Ertürk,1997). Köy Enstitüle-

rinin kuruluşu başta olmak üzere Halkevlerinin köye yönelik çalışmaları, çeşitli yayın organları ve dergilerin temel konularının köy teması üzerine biçimlenmiş olması ve antropolojik nitelikli alan çalışmalarının köy üzerinde yoğunlaşması bu politikaların eseridir. Bunun yanında daha savaş yıllarında Türk Üniversitelerinde A.B.D ve Almanya gibi çeşitli ülkelerde öğrenim görmüş yeni kuşak akademisyen ve bilim adamları görev almaya başlamışlardır. Bu kişiler, geldikleri ülkelerin bilim anlayışına yaygınlık kazandırma eğilimindedirler. Kendi bilgilerini ilk sınama-ya çalıştıkları yer ise köydür. Akademisyenlerin köye yönelik ilgisinin dönemin genel politikaları ile olan ilişkisi açıktır. “Bizim zamanımızda kendi cemiyetimizle meşgul olma ihtiyacını duyarak sosyoloji ile meşgul olanları iten en büyük mesele Türk İnkılabı, Türk cemiyetinin geçirmekte olduğu değişmelerdir”. (.....) “Bunu bilhassa nispeten az değişmelere maruz kaldığı tahmin edilen” (Berkes, 1942: 8-9) köy toplulukları üzerinde yapmak daha yararlı bulunmaktadır. Toplumsal değişmeye en kapalı birim olarak kabul edilen köyün istenilen yönde hangi ölçüde değiştiğinin saptanabilmesi, daha doğrusu Berkes’in deyimi ile, bu değişmeyi “*ilmi olarak sevk ve idare*” etmektir (1942: 9).

Sözü edilen akademik nitelikli çalışmalar öncesinde de Berkes, Ankara’nın Kutludüğün ve Bayındır köylerine Gazi Terbiye Enstitüsünden bir öğrenci grubu ile gitmiştir. Bu seyahatleri yaparken de Türk köylüsünün “*ilerlemeye olan inancından şüphesi yoktur*” (Berkes,1997: 93). Daha sonraki yıllarda Amerika’ya gidip geldikten sonra köyün kişisel yanlarının dışında yaşam koşulları ve ekonomik yanlarını anlayabilmek için “*bilimsel yöntemlerle yollara atılmıştır*” (1997: 93). Köylünün sorunlarını çözmeye Mustafa Kemal’in kurduğu yeni rejime olan güveni tamdır. Kendisi de bu konuda katkıda bulunmak istemektedir.

Köy konusunun toplumsal değişimin temel taşı oluşturması bu yıllarla sınırlı kalmamıştır. Sorun, uzun bir dönem tartışılmaya devam etmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarının ardından Türkiye’de başlayan yeni siyasal-toplumsal dönemde de köy temel ilgi konusudur. Ama konuya bakış açısında farklılaşmalar söz konusudur. Köyün toplumsal değişimde taşıdığı temel rolün araştırılması ve köyde toplumsal değişimin hangi boyutları ile gerçekleştiği sorunun esasını oluşturmaya devam etmektedir. Yeni dönemde de toplumun Batılılaştırılması yönünde karşılaşılan güçlükler söz konusudur. Bunun da açıklanması gerekmektedir. Turhan’ın “Kültür Değişmeleri” adlı eseri bu kaygılardan yola çıkarak yazılmıştır. Kaçmazoğlu, Türk sosyoloji tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda; 1940’lı yıllarda yapılan çalışmalarda köyde meydana gelen değişmelerin maddi alt yapının eseri olarak ele alındığını oysa Turhan’ın bu yaklaşımın tersi bir çizgi izlediğini belirtmektedir (Kaçmazoğlu, 1999: 129). Gerçekten maddi kültür ögesi olarak kabul edilen tekniğin kullanımı ve bunun köyde yaratacağı sonuçlar üzerine Turhan’ın yaklaşımı, modelin tersine çevrilmesi yönündedir. Farklı bir kültür unsuru ile tanışan köy, daha önceki zihniyeti çerçevesinde gelen kültür ögesini kabul veya reddetmektedir. Köyde meydana gelen değişimler “serbest kültür değişmesi”dir. Mevcut kültür öğelerine uygun maddi

kültür öğeleri daha kolay benimsenmekte, değişime direnme sorunu ortaya çıkmamaktadır. Önceleri Batı'dan sadece maddi kültür öğelerini almayı yeterli gören Turhan; daha sonra, Batı'nın bilim zihniyetinin alınması gerektiği konusunda ısrarlı bir tutum izlemiştir (Turhan,1951).

Köye yönelik ilginin 1940'lı yıllarda kazandığı belli özellikler, çok partili yaşama geçildiğinde de etkili olmaya devam etmiştir. Her ne kadar AÜDTCF bünyesinde yer alan Niyazi Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav gibi isimler 1945'ten sonra üniversiteden tasfiye edilseler de, Durkheim sosyolojisine karşı savundukları "alan çalışmaları", yeni dönemin köy çalışmalarına da damgasını vurmuştur. Batı kaynaklı toplumsal değişme modelleri, köyün toplumsal yapısını ve geçirdiği dönüşümleri açıklamak için kullanılmaktadır. Berkes, daha çok Amerikan kökenli yapısal-işlevsel modellerle iş görürken Turhan da Batılı sosyal psikolog ve sosyal antropologların kullandığı kültür değişmeleri kuramlarını Türk köyleri üzerinde sınamaya çalışmaktadır. Köy temelinde incelenen, Doğu toplum tipinden Batı toplum tipine geçiş sorunudur. Bu geçişin kaçınılmazlığı konusunda kimsenin bir şüphesi yoktur (Berkes,1973; Turhan,1951). Bu bağlamda tekniğin yarattığı ve yaratacağı sonuçlar, değişmeler, köy kültürünün yeniliklere karşı göstereceği direnç, ortaya çıkan sorunların kaynağını anlama açısından önemlidir.

Tek parti döneminin ardından A.B.D ile başlayan yakın siyasi ve ekonomik ilişkiler eğitimin her alanında kendisini hissettirmeye başlar. Türk Üniversitelerinde Amerikalı uzmanlar cirit atmaktadır. Turhan da 1927 yılında Almanya'da Tecrübi Psikoloji öğrenimi görmüş, ardından Cambridge Üniversitesi'nde 1944 yılında sosyal psikoloji dalında ikinci doktarasını tamamlayarak çalışmalarını etnolojiye yönlendirmiştir. Kültür Değişmeleri adlı çalışması 1951'de yayımlanmış olmasına karşılık; incelemelerini yürüttüğü dönemler, 1936-1942 yılları arasındadır. Yani o da Berkes gibi aynı dönemde köye ilgi duymuş, yıldızının parladığı dönem ise Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonraki döneme rastlamaktadır. Yani tam da Berkes'in Üniversiteden uzaklaştırıldığı döneme denk gelmektedir.

İki düşünce adamını birbirinden ayıran en önemli farklılık DP dönemine ilişkin yargılarıdır. Berkes'in DP'yi ve dönemini sürekli olarak gericilikle suçladığı bilinmektedir. Ama burdan yola çıkıp Berkes'in Tek Parti Dönemi uygulamalarını benimsediği sonucu da çıkarılamaz. Döneme ilişkin belli eleştirilerinin varlığı bilinmektedir. "Milli Şef" dönemini Atatürk dönemiyle ve Cumhuriyet Halk Partisi'ni de dönemin uygulamaları ile özdeşleştirmemeye dikkat etmektedir (Berkes,1997: 219, 277-290). 1945 yılından sonra Üniversiteden ayrılmak zorunda kalması ve Kemalist olarak nitelendirdiği Hasan Ali Yücel gibi isimlerin İsmet İnönü tarafından gözden çıkarılması bu yargılarını güçlendirmiş olabilir. Turhan ise aynı yıllarda DP'nin neredeyse yol göstericiliğini yapmakta ve Tek Parti Döneminin köye yönelik politikalarını, Köy Enstitülerine yönelttiği eleştirilerle geçersizliğini kanıtlamaya çalışmaktadır (Turhan, 1964: 11). Berkes içinse enstitüler çevrelerine "inkılapçı" etkiler yapan eğitim kurumlarıdır. Daha üniversitede öğrenci iken ilgi

duyduğu bu kurumların ortadan kalkması konusunda da DP'yi suçlamaktadır (Berkes, 1997: 93,94). Berkes'in ikinci eşi Fay Kirby'da Köy Enstitüleriyle ilgili bilimsel anlamda ilk çalışmayı gerçekleştiren kişidir. Bu da Berkes'in Köy Enstitülerinin Kemalist ilke ve devrimleri yayan kurumlar olarak kabul ettiğini ve tasfiyesini içine sindiremediğini göstermektedir. 1960'lı yıllarda yazdıklarında dahi konuya ilişkin serzenişte bulunmaya devam etmektedir (Berkes,1994-1997).

Turhan'ın tavrı ise yeni döneme uygundur. Kültür değişmelerini köyden başlatan Turhan, “serbest kültür” değişmesinden yanadır. Ve enstitüleri Tek Parti döneminin “zorlama unsuru” olarak görmektedir (Turhan, 1964: 4). Hatta daha da ileri giderek köye giden aydınları köylünün sevmediğini ileri sürerek köydeki hoca-öğretmen ikiliğini ortadan kaldırmak için “ilahiyat liseleri” kurulmasını önermektedir (Turhan, 1958: 125).

Bu yıllarda Berkes'in yurtdışında olduğunu biliyoruz. En azından belli bazı sorunların tartışılmasından uzak kalmıştır. Fakat köy konusu, sosyolojinin ya da dönemin sosyal antropologlarının gözde konusu olmaya devam etmektedir. DP'nin köye yönelik politikalarının sonuçları, köy-kent ilişkisi bağlamında ortaya çıkan sorunlar tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmaların yeni bir çerçeveye oturması 1960'lı yıllara denk gelmektedir. Planlı kalkınma, ulusal kalkınma gibi tanım ve kavramlar hem köy , hem de kentleşme-sanayileşme tartışmalarına hakimdir. Turhan, 1950'li yıllarda önerdiği merkez-köy projesini 60'lı yıllarda da kalkınma planı çerçevesinde önermeye devam etmektedir (Turhan, 1965: 5). Sözüünü ettiğimiz dönemde Berkes ise *Yön Hareketi* çerçevesinde görüşlerini ifade etmektedir. Ulusal kalkınmacılığın başarıya ulaşamamasında köyde yaşanan başarısızlıkları, DP dönemi politikalarına bağlamaktadır. Köydeki gerici güçlerin toprak reformuna ve köy kalkınmasına engel olduğu görüşündedir (Berkes, 1994: 67-76).

Adı hangi biçimde koyulmuş olursa olsun; ister çağdaşlaşma, ister kültür değişmeleri, köydeki toplumsal değişmeler, modernleşme/Batılılaşma bağlamında ele alınmakta, bu yolda karşılaşılan güçlüklerin nedenleri siyasi ve toplumsal bağlamda Berkes ve Turhan tarafından açıklanmaya çalışılmaktadır.

II. Neden Batılılaşamadık?

Bilindiği gibi cumhuriyetin kuruluşu ve ardından gelen bir dizi devrimler (kimine göre inkılaplar) ulus devletin inşasına yönelik olmuştur. Yeni rejim kendi meşruluğunu sağlayabilmek, şekilsiz gövdeye belli bir biçim verebilmek için içe yönelik bir dizi uygulama ve ideolojik açıklama çabası içine girmiştir. Fakat, yeni rejimin etkisi II. Dünya savaşının bitimine kadar sınırlı kalmıştır. Savaşın da etkisi ile Türkiye'nin daha içe dönük bir siyaset izlediği ve Batı dünyası ile olan ilişkilerinin sınırlı kaldığı görülmektedir. Modernleşme/Batılılaşma yönünde istenilen başarılar elde edilememiştir. Bundan dolayı, 1940'lı yıllarda Batı'nın kısmi etkisinden söz edilmekte ve bunun yetersizliği vurgulanmaktadır (Berkes,1997: 315-316).

Çok partili dönem ise ABD ile ilişkilerin geliştiği ve toplumun farklı katmanlarının yeni ilişkilere katıldığı bir dönemdir. Diğer yandan, modernleşme/Batılılaşma yönünde yeterli başarının neden elde edilemediği hala soru konusu olmaya devam etmektedir. Kısaca bu yıllar modernleşme konusunda yeni açılımların söz konusu olduğu, N. İrem'in(1999) deyiimi ile modernist muhafazakar çizginin belirginleştiği bir dönemdir.

Turhan'ın bu çizginin en belirgin temsilcisi olduğu söylenebilir. Modernleşme/Batılılaşmayı kültür değişimleri bağlamında ele alan Turhan, Batılılaşmanın tamamlanmadığını "*inkılapların gelişme yönlerinin kafi derecede olmadığını, bundan sonra zamanın gereklerine göre yeniden ayarlanması*" gerektiğini ifade etmektedir (Turhan, 1958: 5).Turhan'ın *Kültür Değişimleri ve Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserleri incelendiğinde Türkiye'nin Osmanlı'dan itibaren geçirdiği toplumsal değişimin benzer bir çizgide ele alındığı görülmektedir. Bu eserlerde III. Selim dönemi, Lale Devri, Tanzimat ve Islahat Fermanları, II.Meşrutiyet, gibi siyasi ve toplumsal süreçler, modernleşme/Batılılaşma yönünde içerdikleri zafırlar bakımından incelenmektedir. Berkes, Türkiye'de çağdaşlaşma sürecini ve bu yoldaki engelleri "düşünce dünyasındaki görüntüler yönünden" ele alırken kültürel dokuların daha geç değiştiği saptaması ile Turhan'a yaklaşmıştır. Turhan ve Berkes'in toplumsal değişimin modernleşme/Batılılaşma yönünde geçirdiği aşamalar ve karşılaştığı sorunları inceleyen çalışmaları da birbirine yakın tarihlerde yayınlamışlardır. Turhan'ın, "*Garplılaşmanın Neresindeyiz?*" adlı eseri 1958'de yayımlanırken; Berkes'in "*İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*" adlı çalışması da 1962 yılında yazılmış, 1962-63 yıllarında Yön dergisinde yayınlanmış, 1964'de de ilk baskısı yapılmıştır. "Neden Batılılaşamadık?" sorusu, ister istemez, Türkiye'nin Batılılaşmasının önünde engeller olduğunu göstermektedir. Berkes ve Turhan, sadece bu iki eserde değil, yaptıkları diğer çalışmalarda da bu engellerin neler olduğunu ve nasıl ortadan kaldırılmaları gerektiğini tartışmışlardır.

Osmanlı'dan günümüze kadar gelen süreçte, Batı'nın yeterince iyi anlaşılammış olması, modernleşme/Batılılaşmanın önündeki gerçek engel olarak saptanmaktadır. Ordudaki yenileşme hareketleri ile başlayan bu süreç, çeşitli düşünce akımlarına ve girişimlere rağmen başarıya ulaşamamıştır. Modernleşme sürecindeki başarısızlıklar sonuçta düşünce/zihniyet düzeyindeki başarısızlıklar olarak görülmektedir. O halde, Batı uygarlığını tanımlayan özellikler nelerdir? Berkes ve Turhan bu soruya farklı yanıtlar vermektedir. Berkes'e göre, Batı'nın ekonomik anlamdaki başarıları ve bu başarıları yaratan toplumsal yapısındaki farklılıklardır. Osmanlı'nın Doğu despotizmi özellikleri gösteren bir devlet olması, sınıfsal anlamda Batı'daki değişmelerin ortaya çıkmasına izin vermemiştir (Berkes, 1969). Turhan ise, Batı uygarlığının temeli olarak Batı'nın bilim zihniyetini görmektedir. Modern çağ öncesi toplumlarda egemen olan bilim anlayışından bugün Batı'da egemen olan teorik bilginin tekniğe uygulanmasını gerektiren bilim anlayışına geçilmiştir. "İlim-teknik, hukuk ve hürriyet bu ilkelere bağlılık" Batılılığı oluşturun-

maktadır. Bu ilkeleri benimsemek ise herşeyden önce zihniyet sorunudur (Turhan, 1958: 13).

Modernleşme/Batılılaşma sürecinin betimlenmesi ve bu konuda karşılaşılan güçlükler, her iki düşünce adamının da ortak düşüncesini oluşturmaktadır. Sözü edilen süreçten istenilen sonucun elde edilememesinin nedeni, Batı uygarlığının özünün anlaşılabilmesi ve onun yerine yüzeysel taklit ve değişikliklere gidilmesidir. Turhan ve Berkes bu noktada aynı kanıları paylaşmaktadırlar. Turhan'a göre gerek Osmanlı'da ve gerekse de Türkiye Cumhuriyeti'nde Batılılaşmadan anlaşılan Batı'nın bilimsel zihniyetini benimsemek değil; kılık kıyafet ya da Batı'da üretilen bazı tüketim maddelerinin kullanılmasıdır (Turhan, 1964). En basit deyimim ile Turhan, kentte meydana gelen "zorunlu kültür değişimleri" bağlamında ifade ettiği ve siyasi otorite tarafından topluma uyulması yönünde baskı yaptığı kılık kıyafet gibi değişiklikleri taklit ve yüzeysel bulmaktadır. Üstelik sembolik görüntüler değişmesi en zor olan, en fazla dirençle karşılaşan kültür unsurlarıdır (Turhan, 1951: 274-275). Berkes (1973) ise başlangıçta II. Mahmut'un kendisinin fesi giyerek başlattığı "çağdaşlaşma girişi"ni son derece önemli bulmakla beraber, toplumsal devrimlerin başarıya ulaşamadığını, sadece yüzeysel değişikliklerle sınırlı kaldığını, özellikle toplumsal temeli olmayan hukuksal değişikliklerin sonuca ulaşmadığını, çok karıllık gibi toplumsal olgunun Medeni Kanun'a rağmen ortadan kalkmadığını belirtmektedir (Berkes, 1964: 54-55)

Modernleşme/Batılılaşma yönünde ilerleyen süreci tanımlama konusunda Berkes ve Turhan arasındaki en temel farklılık, Berkes'in bu süreci "düşünce sisteminde kutsalın boyunduruğundan kurtulma" olarak açıklamasıdır. Burada din-devlet, hatta din-gelenek-devlet ilişkisi karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve Batı toplumlarının farklılığı tezinden yola çıkan Berkes, kültür alanında dinle ifade edilen geleneğin ve "kutsalın boyunduruğundan kurtulmayı" çağdaşlaşmanın özü saymaktadır (Berkes, 1964, 1973, 1982, 1984). Yaşamın tüm alanlarına sirayet eden geleneğin toplumsal değişme dönemlerinde dinin içinde kendisini ifade ettiğini düşünen Berkes, ekonomiden siyasete ve gündelik ilişkilere uzanan çağdaşlaşma sürecini "sekülerlik" kavramı ile eşleştirmektedir. Gerek Osmanlı'nın son günlerinde ve gerekse Cumhuriyet döneminde "çağdaşlaşmaya direnen" güçlerin varlığını ve bunların özellikle dinsel bir görünümle ortaya çıkmalarını bu dinamikte açıklamaktadır. Türkiye'nin çağdaşlaşmasını Batı toplumlarının çizgisinden ayıran Berkes, Türkiye Cumhuriyeti'nde de bu güçlerin tamamen tasfiye edilemediğini ve zaman içerisinde yeniden ortaya çıkıp çağdaşlaşmanın önünde engel oluşturduklarını söylemektedir (Berkes, 1973, 1997, 1982: 78-98).

Özellikle Cumhuriyet sonrası dönem içinde, çağdaşlaşmanın önündeki engel olarak DP ve onun yandaşlarını görmektedir. 27 Mayıs hareketine olumlu bakan Berkes, orduyu Kemalist devrimlerin koruyucusu olarak kabul etmektedir. DP gerçiklere verdiği tavizler nedeniyle kalkınmamızın ve çağdaşlaşmamızın önüne geçmiştir. Berkes bu görüşlerini, aynı bakış açısı çerçevesinde, 1980'li yıllara kadar

sürdürmüştür. Hatta son yıllarında çalışmalarını, laiklik- sekülerizm gibi kavramların kuramsal-tarihsel açıklamaları ve sözü edilen toplumsal süreçlerin Batı'da ve Osmanlı'da nasıl geliştiği yönünde toplamıştır (Berkes,1982,1984).

Berkes ve Turhan'ın din ve gelenek karşısındaki farklı tutumlarının sebebi, çok partili yaşama geçildikten sonra dinsel unsurlara gösterilen geniş hoşgörüdür. DP'nin o zamana kadar sürdürülen katı laiklik politikalarına son vermesi, din ve devlet ilişkisinin yeniden yorumlanması sonucunu getirmiştir. DP'yi destekleyen aydın ve bilim adamları da dinin toplumsal ve kamusal alandaki varlığına daha sıcak bakmaktadırlar. Turhan da bunların başını çekmektedir. Turhan'a göre din, Batılılaşmanın önünde bir engel oluşturmamaktadır. Din, "milli benliğimizin ve kültürümüzün" en önemli unsurudur. Türkiye'nin aydın din adamlarına ihtiyacı vardır. Bu nedenle "ilahiyat liseleri" kurulmalı, bu yolla topluma aydın din adamı yetiştirilmelidir (Turhan, 1958: 125).

Laiklik ilkesini yeniden yorumlamaya çalışan Turhan, bu zamana kadar çeşitli aydınların laikliği dinsizlik olarak algıladıklarını dinsel inançlarından dolayı halkı küçümsediklerini düşünmektedir. Bu kişileri "yarı münevver" olarak değerlendiren Turhan, Japonya gibi ülkeleri de örnek göstererek herhangi bir dinin Batılılaşmanın önünde bir engel olmadığını kanıtlamaya çalışmakta, aynı zamanda kalkınmak için illa da Hristiyan bir geçmişin gerekli olmadığını düşünmektedir. Turhan'ın bu görüşleri, Ziya Gökalp'in din görüşleriyle paralellik taşımaktadır. Turhan da Gökalp gibi dini, kültürün önemli bir parçası olarak, "milli kültür"ün oluşturulmasında en önemli toplumsal işlevi yüklenen güç olarak değerlendirmektedir (Turhan, 1965: 125).

III. Kemalizmin Yeni Yorumu

Turhan görüşlerini en iyi DP döneminde ifade etmesine karşılık, etkisini DP iktidarı sonrasında da sürdürmüştür. DP'nin 27 Mayıs'la birlikte iktidardan ayrılmasından sonra meydana gelen değişiklikler, gerek siyasal ve gerekse düşünsel yaşam açısından yeni açılımları da beraberinde getirmiştir. Asker-sivil-aydın ve bürokratlardan oluşan seçkin çevrelerin siyasal iktidarda yeniden güç kazandığı bu dönemde (Keyder, 1992) Kemalizm de ulusal sol bağlamında sol-kemalizm kavramıyla biçimlendirilmeye çalışılmaktadır (Özdemir,1986). Bir dizi aydını kendi çevresinde toplayan *YÖN* dergisinde sosyalizm, ulusal kalkınmacılık, ulusal sol gibi kavram ve tanımları işlemekte ve tartışmaktadır. Bu tartışmaların boyutları modernleşme/Batılılaşma perspektifinin dışına çıkmış değildir. Gerek Turhan'ın yazdığı "*Garplulaşmanın Neresindeyiz?*" ve gerekse Berkes'in "*İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*" adlı eserleri aynı sorun etrafında dile getirilen düşünceleri içermektedir.

Kemalist düşüncenin ve ilkelerin yeniden ele alınması dönemin ulusalcılık, kalkınmacılık, sosyalizm gibi gözde konularıyla ilişkilidir. Turhan'ın "*Atatürk İlkeleri*

ve *Kalkınma Sorunumuz*”, “*Toprak Reformu ve Köy Kalkınması*” adlı eserleri kendi düşünsel çizgisi doğrultusunda dönemin tartışmalarına katılma biçimini bize göstermektedir. Turhan’ın anti-komünist olduğu açıktır. Dönemin eğilimine uygun olarak sosyalist sisteme ve dolayısıyla Sovyetler Birliği’ne hiç sıcak bakmamaktadır. Kemalizm’in bu ilkelere göre yorumlanma çabası, ona göre son derece ters bir yaklaşımdır. (Turan, 1964: 39). Berkes de “*İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*”, ve “*Battıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*”^{*} başlıklı eserlerinde Kemalizm’i yeni çerçevesine oturtmaya çalışmaktadır. Ulusçuluk, bu konuların başında gelmektedir. Türk ulusçuluğunun özellikleri, kökleri ve kazandırılmaya çalışılan yeni biçim 1950’li yıllardaki Türk-İslam sentezine dayalı milliyetçilik anlayışına karşı duruş içindedir. Turhan da aynı yıllarda Kemalizm’in milliyetçilik anlayışının ne olmadığını anlatmaya çalışmaktadır.

IV. Türk Ulusçuluğu

Bu kavrama verilen anlam, Kemalizmin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. “Milli kültür” denildiğinde başka “ulusal kültür” denildiğinde başka anlam çıkmaktadır. Berkes ve Turhan da ulusçuluğu yorumlarken sözü edilen ayırimlardan yola çıkamaktadırlar. Turhan, çok partili dönemle birlikte yaygınlaşmaya başlayan Türk-İslam sentezi bağlamında, dini de milli kültürün unsuru sayarak milliyetçiliği yorumlamaktadır. 1960’lı yıllardaki ulusal sol anlayışına karşı Ziya Gökalp’in kültür/medeniyet ayırımını aynen benimsemektedir. Türkçe’nin milli kültür içindeki rolü aydınların Türk kültürü karşısında almaları gereken tutum konusunda da Gökalp’in görüşlerini paylaşmakta ve sık sık referans yapmaktadır (Turhan, 1951, Özakpınar, 1995: 175). Berkes de Türk ulusalcılığı olarak ifade ettiği yaklaşımı ilk kez “halka doğru”, “Türke doğru” ve sonunda Türkçülük olarak ortaya koyan Ziya Gökalp’i en önemli düşünce adamı olarak selamlamaktadır. Ayrıca Berkes Gökalp’in Osmanlı-Türk ayırımını benimseyerek, Türkiye Cumhuriyeti’ni ümmetten millete geçen bir toplumun devleti olarak kabul etmektedir. Kendi ulusçuluk anlayışını bu tezler üzerine oturtmaktadır. Fakat Berkes, Gökalp’in muhafazakar yanının da farkındadır. Kültür ve medeniyet ayırımını sakıncalı görmekte, neyin kültür neyin medeniyet olduğu konusunda ayırım yapmanın güç olacağını düşünmektedir. Bu konuda en doğru tutumun Atatürk tarafından sergilendiği ve uygulamaya koyulduğu kanısındadır. Yani, modernleşme/Batılılaşmayı daha bütüncül bir açıdan yorumlamaktadır. Irkçılığa, Turancılığa karşı Türkiye Cumhuriyeti’ni, misak-ı milli çerçevesinde Osmanlı’nın reddi üzerine kurulan “ilk Türk” devletini, selamlamaktadır.

^{*}Bu iki eser daha sonra “*Türk Düşününde Batı Sorunu*” başlığıyla birleştirilerek yayımlanmıştır.

V. Kalkınma Sorunu

Kalkınma, DP sonrası dönemin en önemli tartışma konularından birisini oluşturmaktadır. Ulusal kalkınmacılık, kapitalist olamayan kalkınma biçimi, sosyalizm yolu ile kalkınma yolları, Aydınların üzerinde en fazla kafa yordukları konulardır. Kemalizm ve kalkınma konusunu Berkes ulusçuluk ile birlikte ele almakta ekonomik bağımsızlığı Kemalizmin temeli saymaktadır. Tanzimattan beri başarılmaya çalışılan ama başarılabilen ekonomik bağımsızlık bir an önce gerçekleştirilmelidir. Berkes, ulusal kalkınmacılığı ve Kemalizmi çeşitli ideolojilerle onların gölgesi altında yorumlayanlara karşı çıkmaktadır. Ona göre Kemalizm, bilinen ideolojilerden farklıdır. Kemalizmin Serbest Fırka tarafından liberalizme, Tek Parti Döneminde faşizme, o günlerde ise sosyalizme benzetilmeye çalışılması son derece hatalıdır. Kemalizm “ne kapitalizme, ne de sosyalizme benzer.” Tamamen kendine özgüdür. O kadar ki, dünyanın çeşitli uluslarına örnek olabilecek özellikler taşımaktadır.* Bu yaklaşım, bize Berkes’in günün en önemli tartışmalarından birini oluşturan sosyalizme olan uzaklığını göstermektedir. Devletçilik ve devlet eliyle yürütülen planlı kalkınmaya güveni tamdır (Berkes, 1994: 7). Görüşlerini 1960’lı yıllarda da açıklamaya devam eden Turhan’ın dönemin tartışmalarına katıldığı gözlemlenmektedir. Kalkınma sorununu daha önceki yıllarda söylediklerine çok da ters düşmeyen bir yaklaşımla açıklamaya çalışmaktadır. Karma ekonomiden yana görülmeyle birlikte, planlama yolu ile kalkınma konusunda çekinceleri vardır (Turhan, 1965: 5). Berkes gibi bu uygulamanın savunucusu durumunda değildir. Ancak kalkınma konusunun salt bir köy kalkınması bağlamından çıktığı o günlerde kentin ve sanayinin kalkınmadaki belirleyici rolü, Berkes gibi Turhan tarafından da kabul edilmiş durumdadır. Kalkınma sorununda devletçilik siyasetinin tarımdan sanayiye geçmesi, DP sonrası döneme denk gelmektedir. Bu değişikliğe rağmen köy kalkınması konusu önemini yitirmiş değildir. Fakat yürütülen tartışmaların bağlamlarında değişiklik söz konusudur. Köy-kent, tarım-sanayi ilişkisinde kalkınmanın önündeki engeller tarımsal yapıların geriliğine yapılan vurgular, sanayileşme için köydeki fazla nüfusa olan gereksinim, tarımda eski usül üretimin sürdürülmesinin sanayiye emek aktarımına engel olması , tarım sektörünün ekonomik yapıdaki önem ya da önemsizliği gibi tartışma konuları, Turhan’ın dönemin tartışmalarıyla olan örtüşmesini ortaya koymaktadır (Berkes, 1994, Turhan, 1965). Turhan köy kalkınması sorununu ele alırken bazı pratik sorunlar üzerinde düşünmekte, sanayileşmenin yaratacağı sıkıntıların -köyden kente göç gibi- önüne geçilmesini tavsiye etmektedir. Kurulacak merkez köylerle tarımın kent ve sanayi merkezlerine entegre olması sağlanmalıdır. Toprak reformunun hangi koşullarda yapılması gerektiği konusunu işleyen Turhan, bu konuda şimdiye kadar yapılan uygulamaları eleştirmekte; o da Berkes gibi toprak reformu konusundaki başarısızlığı kabul etmektedir. Eğitim ve kalkınma arasında kurulan ilişkilerde de benzer saptamalara rastlamak

* Burada Kadrocu tezlerle örtüşmektedir.

mümkün. Turhan özellikle geniş kitlelerin okutulması daha doğrusu çok sayıda insana okuma yazma öğretmekle kalkınma olamayacağını savunmaktadır. Köy Enstitülerine yönelik eleştirilerinin önemli noktalarından birini de bu oluşturmaktadır. Turhan'a göre, köylünün bu yolla kalkınacağını düşünmek büyük bir hatadır. Elbet tüm toplumun okuma-yazma bilmesi genelde iyi bir şeydir. Ama gelişmiş toplumlara baktığımızda kalkınmanın okuma yazma ile değil, bilim zihniyetine sahip uzmanlar aracılığı ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Türkiye'de de yapılması gereken budur. Fenni tarım usüllerini bilen ve bunları tarıma uygulayabilen birinci sınıf uzmanlar gereklidir (Turhan, 1964: 34). Turhan bu zamana kadar uygulanan eğitim politikalarının geçersiz olduğu kanısındadır. Bunun tek sebebi de Batı'nın bilim zihniyetine sahip uzmanların yetiştirilmemesidir. Turhan ilk öğretimden olduğu kadar orta ve yüksek öğretimden de umutsuzdur. Bu okullar sadece bilimsel zihniyetten uzak, bazı ezber konularının öğretildiği, iş bulma kapıları haline gelmiştir (Turhan, 1964: 41-49).

Berkes de herkesin okur-yazar olmasının kendisi açısından bir ideal olmasına karşılık, bu çabaların ekonomik planlama ve kalkınma ile ilişki kurulamamasından ötürü başarısız olduğu kanısındadır. Ulusal kalkınma ile ilişkisi kurulamayan eğitim, "sadece okur-yazarlık, okutulanı belleme ve bir kültür işi olarak" kalmıştır. Bu şekilde düşünülünce eğitim, pahalı kalkınma ve savunma masrafları altına giren geri kalmış, yeni bir ulusun kaldıramıyacağı bir iştir (Berkes, 1994: 78-79). Ancak Berkes, Köy Enstitülerini Kemalist kalkınmanın bir parçası olarak düşünmektedir. Toplumsal yapıyı değiştirmede etkili bir güç olarak görüldüğünden dolayı gerici güçler tarafından yok edilmişlerdir (Berkes, 1994: 79). Orta ve yükseköğretim alanlarında yürütülen eğitim ile ekonomik ve toplumsal kalkınma arasında yeterli bağ kurulamamış ve istenilen sonuçlar elde edilememiştir. "Üniversiteler; yüksek öğretim, araştırma, keşif ve buluş gibi endüstriyel bir uygarlıkla mutlaka zaruri olan fonksiyonları görememişlerdir (.....) Köylerde devlet eli "aydınlanma" adına yapılan şeyler idare amirlerinin yatır yakmak, üfürükçülüğü yasak etmek, çocukları zorla okula devam ettirmek gibi köylünün içinde yaşadığı ekonomik şartlar değiş-medikçe faydası olmayan, durup dururken köylüyü aydınlanmaya düşman eden işlemlerden öteye geçmedi." (Berkes, 1997: 79)

Türk moderleşmesinin belli bir kalkınma planı çerçevesinde mutlak suretle başarılacağına dair inanç, Turhan ve Berkes'de Japonya örneğinde somutlaşmaktadır. Japonya'nın modernleşmesini tamamlamış Batı-dışı toplum olması aynı başarının gösterilmesi için yeterli bir örnek oluşturmaktadır (Berkes, 1997: 20). Turhan da Japon kalkınmasının özünü Japonya'nın Batı'nın bilim zihniyetini kabul etmiş olmasına bağlamaktadır. Hatta, dinin gelişme ve Batılılaşmanın önünde bir engel oluşturmayacağını ispat etmek için Japonya örneğine dayanmaktadır. Gelişmek, kalkınmak, Batılılaşmak için ne illa Yunan-Latin kaynaklarına inmeye; ne de Batı gibi Hristiyan olmaya ihtiyaç vardır. Japonya, Hristiyan olmadığı halde, Batı'nın bilim zihniyetini alarak kalkınmayı başarmış bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır (Tur-

han,1964: 7). Berkes de Japon kalkınmasının önemine işaret etmekle beraber, bu süreci Turhan'a göre farklı yorumlamaktadır. Berkes, kalkınmanın temeli olarak gördüğü ekonomik kalkınmayı Japonya'nın başarmış olmasını, bu ülkenin geçmişinde feodal bir örgütlenme bulunmasına bağlamaktadır. Osmanlı'nın kapitalizme geçemeyişini despotik Doğu geleneğine bağlı bir devlet olması ile açıklayan Berkes, Batılı olmayan toplumlardan sadece Japonya'nın kalkınmasını ve Batı toplumlarının aşamasına ulaşmış olmasını tarihsel olarak feodal sisteme sahip tek Doğu ülkesi olmasına bağlamaktadır. (Berkes,1976: 283). Japonya, feodal bir geçmişe sahip olduğu için yani despotik Doğu devleti özellikleri taşımadığı için kapitalizme geçebilmiştir (Berkes, 1976: 283). Japonya'nın kapitalizme geçişini İngiltere'nin kapitalistleşmesine benzeten Berkes, feodal lordlara benzettiği Şogun'ları ticaretin tadına vardıkları ve devlet geleneği olarak da bu geçişe engel bir durum olmadığı için Japonya'nın bu süreci sorunsuz yaşadığını düşünmektedir. Türkiye'de muhafazakar ve İslamcılarının ileri sürdüğü "maddi kültür", "manevi kültür" ayırımını reddeden Berkes, Japon kalkınmasının Batı'nın sadece teknik, bilim gibi öğelerinin alınmasına bağlanmasına karşı çıkmaktadır. Burada da amacı, "manevi değerleri koruyarak Batılılaşabiliriz" tezini ileri sürerek dinsel öğelere yaşam alanı sağlamaya çalışan muhafazakar ve İslamcı tezleri çürütebilmektir. Bu noktada Japon toplumunun dinsel yapısına değinen Berkes, din-devlet ilişkileri bakımından Japonya'nın birden fazla dini bünyesinde taşıyabildiğini, tek tanrılı dinsel inanış olmadığı için monolitik bir dinsel örgütlenme tarzına sahip olamadığını, bunun da Japon kalkınması için bir şans olduğunu düşünmektedir (Berkes,1976: 284).

Sonuç

Berkes ve Turhan iki ayrı düşünsel/siyasi kutupta değerlendirilmesine karşılık temel sorunları, Türkiye'nin modernleşme/Batılılaşma yönünde toplumsal değişim yönünün özelliklerini, ortaya çıkan sorunları saptamak ve ortadan kaldırmak yönündedir. Modernleşme/Batılılaşma yönündeki sorunların başında ise Batı uygarlığını oluşturan özelliklerin anlaşılabilmesi gelmektedir. Tanzimat dönemi, İslahat Fermanı, II.Abdülhamit dönemi, II. Meşrutiyet, modernleşme/Batılılaşma yönündeki çabalarlardır. Ama, izlenen yolların hatalı olması istenen sonuçların alınmasını geciktirmiştir.

Berkes ve Turhan'ın Kemalizm konusundaki farklı yorumları siyasi konjonktürle ilgili olduğu kadar, yeni rejimin toplumla ilişkileri bağlamında da farklılık içermektedir. Berkes'in Türkiye'nin çağdaşlaşmasını "kutsalın boyunduruğundan kurtulma" süreci olarak betimlemesi ve Kemalizmi "kendine özgü" bir yaklaşım olarak formüle etmeye çalışması, 1960'lı yılların düşünsel ortamına uygundur. Aynı yıllarda Türkiye'ye özgü sosyalizm, ulusal sol, kalkınmada üçüncü yol gibi anlayışlar entellektüel ortamın sorunlarını oluşturmaktadır. Yani, Turhan'ın yaklaşımları nasıl 1950'lerin genel yaklaşımları ile ilgili ise; Berkes'in yaklaşımları da 1960'ların tartışmaları ile ilgilidir. Bu, Berkes ve Turhan'ın dönemlerine göre fi-

kirlerini değiştirdikleri anlamına gelmez. Tam tersine, her ikisinin de düşünsel ortamda iç tutarlılığa ve sürekliliğe sahip olduklarını gösterir. Fakat, Türkiye'nin Batı ile olan ilişkisinin ve Batı'dan yayılan düşünce akımlarının düşünsel ve siyasi ortamda belirleyici roller oynadığını da saptamak mümkün. Şöyle ki: "muhafazakar" nitelmesine karşılık, Turhan'ın yaklaşımlarının temelini, Batı'lı antropolog ve etnologlarının açıklamaları oluşturmaktadır. Turhan, bu yaklaşımlara dayalı olarak ilkel toplumların Batı ile karşılaştıklarında ortaya çıkan sorunları ve çözüm yollarını Osmanlı-Batı ilişkilerini açıklamaya çalışırken kullanmıştır.* Berkes'in temel çıkışı da Osmanlı-Batı ilişkileridir. Ancak o, bu ilişkilerin ekonomik ve siyasal bağlamdaki boyutlarını "düşünsel" düzeydeki görünüşleri açıklamaya, Doğu-Batı toplumlarının kesin farklılığı inancından yola çıkarak, Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecini kendine özgü nitelikleri ile görmeye çalışmıştır. Biri muhafazakar, diğeri ilerici olarak nitelendirilmesine karşılık; her iki düşün adamı da değişme yönümüzün Batı olması gerektiği kanısında hemfikirdirler.

Köydeki toplumsal değişme, Batılılaşma yönündeki değişimin ilk görüntüsü olarak kabul edilmektedir. Cumhuriyet devrimlerinin köydeki başarısı ya da başarısızlığı, Batılılaşmanın başarısı ve başarısızlığı olarak düşünülmektedir. Ancak, Berkes ve Turhan arasındaki en temel ayırım yaşadıkları siyasi dönemi değerlendirme biçiminde ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da dönemin tartışmalarında farklı duruşlar içine girmektedirler. Düşünsel kökenleri ise ilgi çekici bir şekilde benzerdir. Ziya Gökalp farklı yönleri ile de olsa yaklaşımlarına temel oluşturmaktadır. Bu izleri Türk ulusçuluğu ve Osmanlı üzerine değerlendirmelerde görmek mümkündür.

Bu çalışmada Niyazi Berkes ve Mümtaz Turhan ile birlikte ele alındı. Farklı kutuplarda bulunduğu iddia edilen düşünce adamlarımızın hangi kaygılarla davrandıkları anlamaya çalışıldı. Böylelikle Türk düşünce dünyasındaki sürekliliği, ortak sorunları, kaygıları görmek mümkün olabilmektedir. Bu yaklaşım bize farklı gibi görünseler bile düşünce adamlarımızın aynı noktada buluştuklarını göstermektedir. Seçkin-gelenekçi-liberal ayırımı sadece Batıcı'lığın farklı versiyonları olarak biçimlenmektedir.

* Turhan'ın düşünceleri konusunda farklı bir yaklaşıma sahip olan öğrencisi Yılmaz Özakpınar. Turhan'ın Batıcı olmadığını, Batılılaşmadan anladığı şeyin ise topyekun olarak Batıya benzemek değil, Batıdan sadece bilim zihniyetini almak olduğunu iddia etmektedir. Turhan'ın din konusundaki görüşlerini biraz daha İslami bir çerçevede yorumlamaktadır. Ayrıca, Turhan'ın Batılılaşma terimini kullanmakla hata yaptığı düşüncesindedir. Özakpınar'a göre Turhan, "milli kültür" kavramını da İngiliz ve Amerikalı Antropologların kullandığı anlamdan farklı bir içerikte kullanmaktadır. Özakpınar burada Turhan'ın çelişkinin, daha doğrusu Batılı kuramlarla Osmanlı-Türk gerçeğinin sınılanması çabasının tersliğinin farkındadır. Ve bu çelişkiyi ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Summary

The aim of present study is to investigate Niyazi Berkes' and Mümtaz Turhan's perspectives towards Turkish modernization. Questions on the course of modernization/westernization raised during the last periods of the Ottoman Empire . First, the problems and difficulties experienced in the process of modernization determined the main theoretical orientations in the Turkish intellectual world. Berkes and Turhan are known with their idea about modernization/Westernization. They represent two different perspectives within these modernization discussions in Turkey.

The years in which Berkes and Turhan developed their ideas, were years of specific political-social decisions related to the internal dynamics of Turkey and its relations with the Western World. While Turhan agreed with the main stream political tendencies of 1950s, Berkes came to the foreground Kemalism interpretations in the political atmosphere created with the 27th May movement in the 1960s.

Their questioning of the course of social change in the village; difficulties which the Ottoman Empire and the Turkish Republic experienced during the modernization/westernization process; possible alternatives to overcome these problems and the direction of modernization constitute the common concerns of Berkes and Turhan .

Kaynakça

Berkes, Niyazi (1942) **Ankara Köyleri**. Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü Neşriyatı: Sosyoloji serisi. N0.2.

Berkes, Niyazi (1965). **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**. İstanbul: Yön Yayınları.

Berkes, Niyazi (1969) **Türkiye İktisat Tarihi**. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Berkes, Niyazi (1973) **Türkiye’de Çağdaşlaşma**. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Berkes, Niyazi (1975) **Türk Düşününde Batı Sorunu**. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Berkes, Niyazi (1976) **Asya Mektupları**. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Berkes, Niyazi (1982) **Atatürk ve Devrimler**. İstanbul: Adam Yayıncılık.

Berkes, Niyazi (1984) **Teokrasi ve Laklik**. İstanbul: Adam Yayıncılık.

Berkes, Niyazi (1997) **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**. I-II. İstanbul: Yanigün Haber Ajansı.

Berkes, Niyazi (1997) **Unutulan Yıllar**. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ertürk, Recep (1996) **Türkiye’de Tek Parti Dönemi Köy tartışmaları**. T.TK Yayınevi Ankara.

İrem, Nazım (1999) “Muhafazakar Modernlik ve Türkiye’de Bergsonculuk”, **Toplum ve Bilim** 82, 141-179.

Kaçmazoğlu, H. Bayram (1988) **Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartışmaları**. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kaçmazoğlu, H. Bayram (1999) **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**. İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kayalı, Kurtuluş (1999). “Emre Kongar ya da Siyasal Konjonktürün Düşüncelerini Şekillendirdiği Tipik Bir Aydının Portresi”, **Folklor-Edebiyat** 2, 17-25.

Kayalı, Kurtuluş. (1994). **Türk Düşünce Dünyası I**. Ankara: Ayyıldız Yayınları.

Keyder, Çağlar. (1996). “Türkiye’de Devlet ve Sınıflar” İstanbul: İletişim Yayınları.

Kongar, Emre. (1998). **21.yy’da Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Özdemir, Hikmet. (1986). “**Kalkınmada Bir Strateji Arayışı**”. Ankara: Bilgi yayınevi.

Özakpınar, Yılmaz (1995) **Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Meselesi**. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Turhan, Mümtaz (1951) **Kültür Değişmeleri**. İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Turhan, Mümtaz (1955) "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir?", **Türk Yurdu** 240, 511-514.

Turhan, Mümtaz (1958) **Garplılışmanın Neresindeyiz?**. İstanbul: Türkiye yayınevi

Turhan, Mümtaz (1964) **Maarifimizin Ana Davaları ve Hal Çareleri**. İstanbul: Bedir Yayınları.

Turhan, Mümtaz (1964) **Toprak Reformu ve Köy Kalkınması**. İstanbul: Bedir Yayınları.

Turhan, Mümtaz (1965) **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**. İstanbul: Şehir Matbaası.

AHATLI'DA YAŞAYAN ANNELERİN ÇOCUKLARININ HASTALIKLARI İLE İLGİLİ DÜŞÜNCE, ALGI, İNANÇLARI VE ÇARE ARAYIŞLARI

Hülya BELEK*

Necati DEDEOĞLU*

İlker BELEK*

Öz

Bu araştırma Antalya ili Ahatlı gecekondü mahallesinde yapılmıştır. Araştırmanın amacı annelerin, çocuklarının hastalıkları ile ilgili düşünce, algı ve inançlarını ve çare arayışları sürecini incelemektir. Veriler Mayıs ve Eylül 1999 tarihleri arasında toplanmıştır. Çalışma tanımlayıcı ve niteliksel tiptedir. 0-5 yaş arasında çocuğu olan 91 anne ile görüşülmüştür. Anneler tabakalı sistematik örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Annelerle sekiz odak grup görüşmesi ve 30 derinlemesine bireysel görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde içerik analizi tekniğı kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hastalık tanımlamaları, annelerin inanç ve algıları, odak grup görüşmeleri, derinlemesine bireysel görüşmeler, çare arayış süreci.

THOUGHTS PERCEPTIONS, BELIEFS AND SEARCH FOR REMEDY OF THE MOTHERS LIVING IN AHATLI CONCERNING TO THE DISEASES OF THEIR CHILDREN

Abstract

This study was carried out in Ahatlı squatter area in Antalya. The aim of the study was to investigate the mothers' thoughts, perceptions and the beliefs about their children's illnesses and their health seeking behavior. The data were collected between May and September 1999. This is a descriptive and qualitative study. 91 mothers who had a child of 0-5 age group were interviewed. Mothers

* Uzm. Dr. Akdeniz Üniversitesi Halk Sağlığı AD.

* Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi Halk Sağlığı AD.

* Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi Halk Sağlığı AD.

were selected systematically by stratified sampling method. Eight focus group interviews and 30 in-depth individual interviews were realized. Content analysis technique was used to analyze the data.

Key words: Illness descriptions, mothers' beliefs and perceptions about child health, focus group interviews, in-depth individual interviews, health seeking behavior

Giriş

Tıp bilimi uzmanları ile halkın sağlık ve hastalık tanımları, sağlığı koruma ve geliştirme konularına yaklaşımları, hastalıkların tedavileri hakkındaki düşünce ve uygulamaları farklıdır. Tıp bilimsel ilkelerle konuya yaklaşırken, halkın eğilimi sosyal, kültürel (inançlar ve gelenekler anlamında) değerlerin etkisiyle şekillenmektedir.

Hastalık durumunun birbirinden farklı anlamlar içeren üç değişik boyutu tanımlanmıştır. Bunlar; Rahatsızlık (*Illness*), Hastalık (*Disease*) ve *Sickness*'tir. Her üçü de Türkçe'de aynı anlamda kullanılsa da, ifade ettikleri şeyler aslında farklıdır. Rahatsızlık (subjektif patoloji-sembotom), hastalık durumunun bireye yönelik boyutunu anlatır. Bireyin hastalığının farkına varması ya da hastanın hekime giderken hissettikleridir. Buna karşılık hastalık (objektif patoloji-belirti) fizyolojik ve biyolojik özelliklerdeki işlev bozukluğunu ve hastanın hekimden dönerken sahip olduklarını anlatır. *Sickness* ise, hastalık sürecinin sosyal boyutunu tanımlar. Bireyin, hastalığı nedeniyle, içinde yaşadığı toplumla ilişkilerindeki bozulmayı, sosyal rollerindeki aksamayı dile getirir (Turner, 1987: 2-3; Helman, 1990: 90; Nettleton, 1995: 14).

Bu durumda, halkın sağlık, hastalık ve tedavi süreçleriyle ilgili bilgi, tutum ve davranışları, hastalık sürecinin rahatsızlık boyutuyla ilişkilidir. Tıp alanında profesyonel olarak çalışanlar ile halkın sağlık ve hastalık süreçlerine bakışlarındaki farklılıklar, tıp tarafından hastalığın tedavisinde ve sağlığın korunması uygulamalarında önem kazanır. Halkın sağlık ve hastalıklarla ilgili inanç, tutum ve davranışlarının belirlenmesi, bunların nedenlerinin ortaya çıkarılması, tıp çalışanlarına halkı anlama olanağı sağlayacaktır.

1. Hastalık kavramıyla ilgili halk tanımlamaları ve inançları

Halk bilincinde sağlık ve hastalık kavramları birbirinden farklıdır. Halk arasında, bazen ileri derecede hasta olanlara sağlıklı, sağlıklı olanlara da hasta denilmektedir. Halk inancına göre hastalık, genellikle insanın dışında gelişen ve bu yüzden de kendisinin sorumlu tutulamayacağı bir olumsuzluk olarak değerlendirilmektedir (Helman, 1990: 94; Furnham, 1994: 715-710).

Bir bireye hastalık tanısının konulmasında şu değerlendirmeler geçerli olmaktadır: 1) Vücut görünümündeki değişikliklerin algılanması; kilo kaybı gibi. 2) Vücudun işlevlerindeki dengenin bozulması; idrar sıklığındaki değişiklik gibi. 3) O zamana kadar olan deneyimlere göre, aşırı ya da beklenmedik duygusal durumlar; anksiyete, gerilim gibi. 4) Beklenmedik vücutsal salgılar; idrarda kan gibi. 5) Kol ve bacak işlevlerinde değişiklik; titreme gibi. 6) Beş duyuadaki değişiklikler; körlük gibi. 7) Hoşlanılmayan fiziksel belirtiler; ateş, baş ağrısı gibi. 8) Diğer bireylerle ilişkilerdeki davranış değişiklikleri (Helman, 1990: 95).

Hastalık tanısında çevrenin de onayı önemlidir. Bu bir anlamda, bireyin hastalık rolünün toplumca kabul edilmesidir (1990: 92-94). Yalnızca hekimin tanısı yeterli olmaz. Örneğin Türkdoğan (1991: 32), Erzurum'da, kişinin durumu yatağa düşecek kadar bozulmadıkça, çevresi tarafından hasta olarak görülmediğini saptamıştır. Her kültürde iyi olmama halinin öznel bulguları ile bunlar hakkındaki sosyal görüş arasındaki boşluğu dolduran bir "sıkıntı dili" vardır. Kültürel etkenler hangi belirti ya da bulguların anormal olarak algılanacağını belirler. Öte yandan kişilerin sosyoekonomik düzeyi de hastalık durumunun değerlendirilmesinde belirleyicidir (Bloom, 1965: 106-109). Blaxter ve Peterson, Aberdeen'de, çalışan annelerin, çocuklarında sağlık sorunu olarak değerlendirilebilecek fiziksel belirtiler görseler de, bunları hastalık olarak tanımlamayabildiklerini saptamışlardır (Helman, 1990: 92).

2. Halkın hastalık nedenlerine ilişkin algı ve düşünceleri

Kültürel etkenlerin halkın hastalıklarla ilgili algı, isimlendirme ve açıklamalarını etkilediği bilinmektedir (Furnham, 1994: 715). Hastalıkların nasıl oluştuğunu açıklamak için şu modeller ya da etkenler kullanılmaktadır: 1) Dejenerasyon modeli: Hastalığı vücudun tükenmesi ile açıklar. 2) Dengesizlik modeli: Hastalığı vücudun değişik kısımları ya da vücut ile çevresi arasındaki dengenin bozulması ile açıklar. 3) Hastalık vücut mekanizmalarının bozulmasıdır. 4) Yayılma modeli: Hastalığı vücuda mikropların ya da diğer yabancı cisimlerin girmesi ile açıklar. 5) Stres. 6) Çevresel zararlı etkenler. 7) Aileden gelen eğilim. 8) Aşırı zayıflama: Vücudun çok çalışmaya bağlı olarak zayıflamasıdır (Helman, 1990: 104-105).

Halk inancına göre hastalıkların oluşmasında doğal, bireysel ya da sosyal nedenler ya da sorumluluklar etkilidir. Doğal dünyaya ilişkin olarak en sık iklim koşulları (örneğin aşırı sıcak, soğuk, rüzgar, nem) hastalık nedeni olarak algılanmaktadır (Helman, 1990: 102-103; Türkdoğan, 1991: 47-49).

Hastalıkları bireysel düzeyde ele alan halk inancına göre, hastalığın nedeni temelde (ancak tamamen değil) bireye aittir. Bu inanış daha çok Batı dünyasında egemendir. Kişinin diyetine, giyimine, hijyenine, alışkanlıklarına ve fiziksel aktivitelerine dikkat etmediği durumlarda hastalandığına inanılır (Helman, 1990: 104). Pill ve Stott (1982: 45-49), bireylerin sağlıklarının kendi davranışları tarafından belirlendiğine inandıklarını, bu davranışlarının da sosyo-ekonomik değişimler-

den etkilendiğini düşündüklerini saptamışlardır. Ayrıca, kendi yaşamlarında ekonomik kontrolü elinde tutanların, sosyal ve ekonomik yönden güçsüz olanlara göre sağlıksızlık konusunda daha çok bireysel sorumluluk hissettikleri gösterilmiştir. Backett (1990: 68-69), orta sınıftaki bireylerin çoğunun sağlığı kalıtımsal bir olgu olarak değil, kazanılacak bir şey olarak gördüklerini, sağlıkla ilgili davranışlarını sosyoekonomik bağlam içinde açıkladıklarını ve bu gruptaki az sayıda insanın genetik etkenlere vurgu yaptığını saptamıştır.

Hastalıkları sosyal çevreyle ilişkilendiren görüş ise özellikle endüstrileşmemiş toplumlarda yaygındır. Bu görüşe göre kötü göz, kıskançlık, büyü, sihir gibi başkalarıyla ve içinde yaşanılan sosyal çevreyle ilişkili etkenler hastalıklara neden olur (Helman, 1990: 108). Türkiye’de yaygın olan nazar inancı da bu çerçevede ele alınabilir (Acıpayamlı, 1962: 1-40; Türkdoğan, 1991: 52-53; Polat, 1995: 20-21).

Sağlığın bireysel düzeyde değerlendirildiği görüşe sahip olan bireyler sağlığın korunmasında da bireyin sorumluluklarına vurgu yapmaktadır. Buna karşılık sağlık ve hastalıkları sosyal çevre ile ilişkilendiren görüşe sahip bireyler, sağlığın korunmasındaki bireysel tutumların önemini yadsımakta ve daha kadercı bir tutum sergilemektedirler.

3. Hastalıkta çare arayışı

Hastalık süreci ve hastalık davranışı (sağlığı arayan davranış/çare arayışı) aşamaları şu şekilde sıralanmaktadır: a) Belirtiler ve deneyim aşaması: Belirtiler ve deneyimlerden anlam çıkarılır. b) Kendi kendine tedavi aşaması. c) Diğer bireylerle iletişim kurma. d) Belirtilerin değerlendirilmesi aşaması: Hastalık durumunun tanımlanması, hasta rolünün üstlenilip üstlenilmeyeceğine karar verilmesi. e) Hastalık rolünün üstlenilmesi. f) Yakınların destek aşaması. g) Tedavi seçeneklerinin değerlendirilmesi. h) Tedavi planının seçilmesi. ı) Tedavi aşaması. i) Tedavinin belirtiler üzerindeki etkinliğinin değerlendirilmesi. (Mechanic, 1995: 1207-1208; Igun, 1979: 447-450)

Kleinman, sağlığı arayan davranışların ev düzeyinde başladığını belirtir (Cunningham, 1990: 85). Bu, ev halkının, kendi sağlığını geliştirmek, korumak ve bozulması durumunda tedavisini sağlamak amacıyla kendi bilgi, kaynak ve davranış kalıpları ile ev dışındaki sağlıkla ilgili hizmet, teknoloji, bilgi ve becerileri birleştirmeye çalıştığı dinamik, davranışsal süreçtir (Berman, Kendall ve Bhattacharyya, 1994: 205-208). Bu süreçte eyleme geçmeyi tetikleyen en önemli belirleyiciler, bireyler arası krizin varlığı, toplumsal ya da bireysel ilişkilerde karışıklığın olması, fiziksel aktivitede düzensizlik ve kısıtlanmadır (Zola, 1978: 127-128). Sağlığı arayan davranış yalnızca bireysel değil, bireyin sosyal çevresindeki bireyleri de içerip, ilgilendiren sosyokültürel nitelikli bir süreçtir (Calnan, 1983: 25). Freidson da sağlığı arayan davranış sürecinde hekime başvurunun bir dizi halk danışımı (Lay referral system) sonrasında gerçekleştirildiğini, rahatsızlığın önce-

likle halk tarafından tanımlandığını belirtmektedir (Turner, 1987: 40). Profesyonel olmayan bu sisteme halk (popüler) sağlık bakım sistemi denilmektedir.

Popüler sektördeki tedavi seçenekleri, kendi kendine tedavi, akraba, arkadaş, komşu, iş arkadaşlarından alınan öğütler/televizyonerler, iyileştirici grup faaliyetleri, hastalıklarla ilgili özel deneyimi olan diğer bir kişiye danışma ya da hiç bir şey yapmama olabilir (Dean, 1986: 277; Helman, 1990: 55-56). Bu sektörde temel olan ailedir. Christman, ailede sağlık bakımını temel olarak sağlayanların kadınlar, genellikle anneler ya da büyük anneler olduğunu ve sağlık bakımının % 70-90'ının bu sektörde gerçekleştirildiğini saptamıştır (Helman, 1990: 56).

Özellikle kırsal toplumlarda yaygın olan bir sağlık bakım sektörü de halk hekimliğidir. Bu sektörde, ara ebeleri, diş çekenler, otçular, çıkıkçılar, ruhani yöntemlerle tedavi edenler bulunmaktadır (Helman, 1990: 59). Türk folklorunda şeyh, hoca, abdal, okuyucu, üfürükçü, büyücü, ocaklı, izinli ve deneyimli kişilere tedavi amacıyla baş vurulabilmektedir (Acıpayamlı, 1969: 1-9; Belek, 1989: 84).

Sağlığı arayan davranış sürecinde halkın tedavi amacıyla baş vurduğu profesyonel/modern tıp sektörü de yer alır. İnsanların genellikle sözü edilen tüm sektörleri kullanma eğilimde oldukları belirtilmektedir (Helman, 1990: 84). Modern tıp sektöründe, hekim ve hasta aynı kültürel ortamda yaşıyor olsalar da hastalık ve sağlığa ilişkin bakış açıları farklıdır. Tıbbın bireysel olarak hastayı ele alması, sosyal nedenleri göz ardı etmesi, halkın ve tıbbın hastalıklarla ilgili değişik açıklayıcı yaklaşımlar kullanması, hastanın sıkıntı dilinin yanlış yorumlanması, tıp ve halkın kullandıkları terminolojinin farklı olması, kişide rahatsızlık varken herhangi bir hastalık tanısı konulamaması ya da tersi durumlarda hasta hekim iletişimde sorunlar yaşanabilmektedir (Helman, 1990: 118-122; Nettleton, 1995: 137-138).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada annelerin çocuklarının hastalıkları konusundaki algı, inanç ve düşünceleri ile çare arayış sürecindeki davranışlarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Araştırma, 11 Mayıs- 29 Eylül 1999 tarihleri arasında, Antalya ilindeki Ahatlı gecekondu mahallesinin Ahatlı 1, 2 ve 3 Nolu sağlık evi bölgelerinde yaşayan, 0-5 yaş grubu çocuk sahibi annelerle yapılmıştır. Bu mahalleye hizmet vermekte olan 17 Nolu Sağlık Ocağı'nın 1998 yılı ev halkı tespitlerine göre araştırma evreni 556 anneden oluşmaktadır. 556 anne, yaş ve eğitim durumlarına göre tabakalandırılmıştır. Sonuçta şu dört tabaka oluşturulmuştur.

1.tabaka: Hiç eğitim almamış ya da okur yazarlık düzeyinde eğitim almış, 15-29 yaş grubundaki anneler: Genç, eğitimsizler (toplam 28 anne).

2. tabaka: İlkokul ya da üstü düzeyinde eğitim almış, 15-29 yaş grubundaki anneler: Genç, eğitilmişler (toplam 310 anne).

3. tabaka: Hiç eğitim almamış ya da okur yazarlık düzeyinde eğitim almış, 29 yaş üzerindeki anneler: Yaşlı, eğitimsizler (toplam 45 anne).

4. tabaka: İlk okul ya da üstü düzeyinde eğitim almış, 29 yaş üzerindeki anneler: Yaşlı, eğitilmişler (toplam 173 anne).

Araştırma niteliksel tiptedir. Araştırma konusu ile ilgili temaların grup etkileşimi yolu ile açığa çıkarılması amacı ile niteliksel araştırma tekniklerinden Odak Grup Görüşmeleri (OGG); konu ile ilgili deneyimlerin, öykülerin ve uygulamaların derinlemesine incelenebilmesi için de Derinlemesine Bireysel Görüşmeler (DBG)'nin yapılması planlanmıştır (Morgan, 1988: 15-23; Seidman, 1991: 1-7). Annelerin çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgili düşünceleri, algıları, deneyimleri ve uygulamalarının, yaş ve eğitim durumlarından önemli ölçüde etkilendiğini gösteren pek çok araştırma vardır (Barrett, 1996: 1579-1590; Koçoğlu, Sümer, Polat ve Koçoğlu, 1996: 195-199; Baharlı, 1999: 76-79).

Her bir tabakadan iki grup seçilerek, odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. İki grup tartışmasının, yeni ve değişik fikirlerin ortaya çıkması açısından yeterli olabilirdiği ve değişik görüşler ortaya çıkmaması durumunda da fazla grup tartışmasına gerek bulunmadığı belirtilmektedir (Morgan, 1988: 39-43; Patton, 1990: 169-186; Holstein JA, Gubrium JF 1997: 113-129; Krueger RA 1998: 19-109). Her bir grupta 8 anne ve toplam olarak 8 OGG için 64 annenin katılımı öngörülmüş ve tabakalı-sistemik örnekleme yöntemi ile 88 (istenen sayının %30 fazlası (Krueger, 1988: 97-99) anne belirlenmiş ve 61 anne ile tartışmalar tamamlanmıştır. DBG için katılımcı sayısı ile ilgili olarak literatürde belli bir sayı verilmemekte, ancak yeni fikirlerin işitilmediği, ortaya çıkmadığı katılımcı sayısı kadar bir sayı uygun görülmektedir (Patton, 1990: 183-186; Seidman, 1991: 45). OGG için temas edilen annelerin çıkarılmasından sonra kalan 452 anneden orantılı-tabakalı sistemik örnekleme yöntemiyle 30 anne DBG için seçilmiştir. OGG ve DBG'de evrenin (556) %16.3'ü olan toplam 91 anne ile görüşülmüştür.

Araştırmada, yarı yapılandırılmış görüşme kılavuzları kullanılmıştır. Konular ve sorular mantıksal bir dizge içinde sorulmuş ve bu yöntem annelerin verdiği yanıtların derinlemesine sorgulanmasına ve görüşlerin tartışılmasına izin vermiştir (Berg, 1988: 19-23).

OGG ve DBG bu makalenin ilk yazarı tarafından yürütülmüş ve görüşmelerin teyp kaydı yapılmıştır. OGG sırasında kayıtların tutulması amacı ile sağlık ocağında çalışan iki hemşire de yer almıştır. OGG her grupta değişik uzunlukta olmak üzere ortalama 1 saat 45 dakikada, DBG ise ortalama 2 saat 30 dakikada tamamlanmıştır.

Verilerin analizi için öncelikle teyp kayıtlarının çözümlenmesi yapılmış, daha sonra bu dökümler görüşmeler ve tartışmalar sırasında tutulan notlarla, gözlemlerle birleştirilerek ham veriler elde edilmiştir. Verilerin niteliksel çözümlenmesinde, kelimelerin ötesinde, verilen yanıtların içerdiği anlam, yorumların yaygınlığı, aynı yorumu yapan, aynı kelimeyi kullanan katılımcı sayısı, bir kelimenin-yorumun tartışma sırasında kaç kez yinlendiği, söylenmek istenen şeyin ne olduğu ve varsa belirtilen önemli, büyük düşünceler ve yanıtların özgünlüğü dikkate alınarak içerik analizi uygulanmıştır (Morgan, 1988: 53-71). Tartışılan her bir konu başlığı için annelerin yanıtları her bir tabaka için ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bu şekilde, grupların birbirinden farklı ve benzer yönlerinin de açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Son aşamada ise tüm grup raporları farklılıklar ve benzerlikler gözetilerek birleştirilmiştir.

OGG ve DBG'nin tamamlanıp, verilerin değerlendirilmesi tamamlanmadan önce araştırma bölgesine hizmet vermekte olan üç sağlık ocağı ebesi ile grup görüşmesi ve yerel iki eczane ile bireysel görüşmeler yapılarak annelerin çocuk sağlığı ve hastalıklarına yönelik uygulama, tutum ve davranışları ile ilgili görüşleri ve kendi gözlemleri öğrenilmiştir.

Bulgular ve Tartışma

Araştırmaya katılan annelerin bazı sosyo-demografik özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir:

Araştırmaya katılanların %37.4'ünü genç, eğitimli, %16.5'ini genç, eğitimsiz, %27.5'ini yaşlı, eğitimli ve %18.6'sını yaşlı, eğitimsiz anneler oluşturmaktadır. %35.2'sinin okur yazar olmayan ve okur yazar, %56.0'sının ilkökul mezunu ve %8.8'inin ise ilkökul üzeri eğitimli olduğu görülmektedir. Eşlerin %4.4'ü işsizdir. Anneler en yüksek oranda (%30.8) Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlıdırlar. Annelerin %27.5'i sosyal güvenceden yoksundur. Genç, eğitimsiz grup bu oranın %60'ını oluşturmaktadır. Annelerin %65.9'unun çocuk sayısı 1 ya da 2'dir. Annelerin %52.7'si 3-4 kişilik konutlarda yaşamaktadır.

Tablo-1: Araştırmaya katılanların bazı özellikleri

Katılımcıların Bazı Özellikleri	15-29 yaş eğitimli		15- 29 yaş eğitimsiz		30 yaş ve üzeri eğitimli		30 yaş ve üzeri eğitimsiz		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
<i>Annenin eğitimi</i>										
Oky+Oyd			15	100.0			17	100.0	32	35.2
İlkokul	29	85.4			22	88.0			51	56.0
Orta terk	1	2.9			2	8.0			3	3.3
Orta	2	5.9							2	2.2
Lise terk					1	4.0			1	1.1
Lise	1	2.9							1	1.1
Üniversite	1	2.9							1	1.1
<i>Eşinin mesleği</i>										
İşsiz			2	13.3			2		4	4.4
Niteliksiz emek.*	5	14.7			7	28.0	4		16	17.5
İşçi**	13	38.2	11	73.4	6	24.0	7		37	40.7
Kendi hes.***	15	44.2	2	13.3	7	28.0	2		26	28.6
Memur	1	2.9			4	16.0	1		6	6.6
Emekli					1	4.0	1		2	2.2
<i>Sosyal güvenlik</i>										
SSK	11	32.4	3	20.0	9	36.0	5		28	30.8
Bağkur	12	35.3			5	20.0	3		20	22.0
Emekli S.	1	2.9			5	20.0	1		7	7.7
Yeşil kart	3	8.8	3	20.0	1	4.0	4		11	12.0
Yok	7	20.6	9	60.0	5	20.0	4		25	27.5
<i>5y ve altı çocuk s.</i>										
1-2	31	91.2	11	73.3	15	60.0	3		60	65.9
3-4	3	8.8	3	20.0	10	40.0	5		21	23.1
4'den fazla			1	6.7			9		10	11.0
<i>Hanedeki birey s.</i>										
3-4	26	76.5	6	40.0	13	52.0	3		48	52.7
5-7	5	14.7	5	33.3	12	48.0	8		30	33.0
8 ve üzeri	3	8.8	4	26.7					13	14.3
Toplam	34	37.4	15	16.5	25	27.5	17		91	100.0

*Otelde resepsiyon işçisi, hamal, şoför, bekçi gibi doğrudan maddi üretim sürecinde yer almayan,

**Kaportacı, fabrika işçisi (elektrikçi, kaynakçı), inşaat işçisi gibi maddi üretim süreci içinde yer alan,

*** Boyacı, sıvacı, döşemeci, berber, kahvehane işleticisi gibi mülkü kendine ait ya da kiralık iş-yeri olan, işleri olmayıp kendi işini serbest olarak sürdüren kişileri tanımlamaktadır.

I- Hastalık Tanımlamaları

Araştırmamızdaki annelerin hastalık tanımlamaları, belirtilme sıklıklarına göre şu başlıklar altında sıralanabilir:

1. Herhangi bir hastalık ya da hastalık belirtisinin varlığı durumunda hastalık

Anneler tıpta hastalık olarak bilinen durumlar dışında huzursuzluk, ağlama gibi hastalık belirtilerini de hastalık olarak tanımlayabilmektedirler. Genç ve yaşlı eği-

timli gruplardaki anneler ayrıca, çocuğun gelişmesi, kilo alması ve boy uzamasındaki sorunları da hastalık olarak anmışlardır. Çok az sayıda anne kulak, karın ve boğaz ağrısını da hastalık olarak belirtmiştir. Bu sorunların çocuklarda sık yaşanması, annelerce en fazla oranda dile getirilmelerinin nedeni olabilir. Annelerin vücudun normal dışı belirtilerini hastalık olarak tanımlamaları onların somut, gözleme dayalı sınıflandırma yaklaşımına sahip olduklarını göstermektedir.

Annelerin hastalık olarak tanımladıkları sorunların başında ateş, öksürük gelmektedir. Bunları sırasıyla ishal ve kusma izlemektedir. Annelerin hastalık tanımlamalarında sosyo-ekonomik konumun önemli olabileceği, düşük sosyo-ekonomik konumdaki annelerin daha çok ishal ve iki günde geçen öksürük gibi belirtileri en sık oranda dile getirdikleri bir araştırmada saptanmıştır (Maimon, 1982: 140-149). Araştırmamızda da annelerin hemen hepsi düşük sosyoekonomik düzeye sahiptirler ve sözü geçen araştırma sonuçlarıyla uyumlu bulgular (ateş dışında) elde edilmiştir. Araştırmamızda sağlık sorunu tanımlamalarında annelerin eğitim durumuna göre farklılık olduğu saptanmıştır. Örneğin, uyku sorunları ile hastalık arasındaki ilişki genellikle eğitilmiş anneler tarafından kurulabilmiştir.

Halk inancında bir sağlık sorunu hem hastalık, hem de hastalık belirtisi olarak sınıflandırılabilir (Polat, 1995: 11). Örneğin araştırmamızda da ateş, öksürük, ishal zaman zaman bir hastalık, zaman zaman da bir hastalık belirtisi olarak ifade edilmektedir. Bir belirtinin tek başına var olması ya da başka belirtilere (daha ciddi olabilen) eşlik etmesi, bu ayırımın yapılmasında etkili olabilmektedir. Örneğin, tek başına ateşin olması ateşin hastalık olarak değerlendirilmesine, ateşle birlikte ya da sonradan kulak akıntısı olması durumunda ise bir hastalık belirtisi olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.

2. Çocuğun denge durumundaki bozulma olarak hastalık

2.1. Çocuğun bazı fizyolojik alışkanlıklarının/işlevlerinin (beslenme, uyku) düzenliliğinin bozulması olarak hastalık

Anneler çocuğun beslenme alışkanlığındaki değişiklikleri sağlık sorunu olarak değerlendirmektedirler. Özellikle eğitilmiş anneler, beslenme değişikliklerinin yanı sıra uyku düzeni ile ilgili değişikliklere de vurgu yapmışlardır. Beslenme bozukluğu da başlı başına bir hastalık ya da bir hastalık belirtisi olarak düşünülmektedir. Beslenme bozukluğu, anne için önemli bir üzüntü kaynağıdır.

Yapılan çalışmalar annelerin çocuklarıyla ilgili hastalık tanımlamalarında özellikle beslenme ve uyku sorunlarını önemsediklerini göstermektedir (Cunningham, 1990: 96-100; Hunte ve Sultana, 1992: 1310; Lauritzen, 1997: 446-447).

2.2. Çocuğun duygusal durumundaki olumsuz değişikliklerle ilgili olarak hastalık

Çocuğun duygusal durumunun, annenin yaptığı hastalık tanımında önemli yer tuttuğu bilinmektedir (Lauritzen, 1997: 451). Araştırmamızdaki anneler duygusal durumu ile ilişkili olarak hırçınlık, neşesizlik, sık ağlama, mızdırmalık, oyun oynamama, isteksizlik gibi sorunları dile getirmişlerdir. Çocuğun duygusal durumundaki değişiklikler, daha çok herhangi bir hastalığın ön belirtisi olarak görülmekte ve anneyi tedirgin etmektedir.

2.3. Çocuğun büyüme ve gelişmesinin normal sınırlarda seyretmemesi ile ilgili olarak hastalık

Anneler, çocuğun büyüme ve gelişiminin göstergesi olarak en fazla oranda kilo artışını dile getirmişlerdir. Çocuğun kilo alamaması, önemli bir hastalık göstergesi olarak düşünülmektedir. Zayıflık, çocuğun iyi beslenmemesinin, bakımsızlığının ya da hastalığının sonucu olarak değerlendirilmektedir. Özellikle genç, eğitimsiz anneler zayıflığı önemsemektedir. Çocuğun kilosunun değerlendirilmesi konusunda annelerle hekimler arasında görüş farklılığı olduğu anlaşılmaktadır. Hekimlerin, annelerin zayıf olarak değerlendirdikleri çocuklara aynı şekilde tanı koymadıkları ve normal olarak değerlendirebildikleri ifade edilmiştir.

“Beş yaşında oğlum var, hiç yemek yemiyor. Üç aydır zayıflıyor. Doktor şurup veriyor, düzelmiyor, bir şeyi yok diyor. Devamlı iştahı kesiliyor, bilmiyorum, ama ben üzülüyorum.” (Genç, eğitimsiz anne)

Hekimler ile anneler arasındaki anlaşmazlığın nedeni kilo konusunda kullandıkları ölçütlerin farklılığı olabilir. Ayrıca, görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla, anneler hastalıktan çok çocuk üzerinde, hekimler ise çocuktan çok hastalık üzerinde odaklanmaktadır. Farklı noktalardan bakışı ifade eden bu tür ayrışmaların, hekim hasta iletişimi de sorunlar yarattığı bilinmektedir (Cunningham, 1990: 108).

Kilo konusunda hekimle anlaşmazlık yaşayanlar genç, eğitimsiz annelerdir. Eğitilmiş anneler ise çocuğun hareketli olması, oyun oynaması durumunda kilosundaki hafif düşüklüğün önemli olmadığını ve bu konuda hekimlerle aynı görüşte olduklarını belirtmektedirler. Annenin eğitim düzeyinin de kiloyla ilgili değerlendirmede ve hekim hasta iletişimi de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

“Benim çocuğum yaşıtalarına göre zayıf, ama çok hareketli, yemesi, içmesi de çok iyi değil, fazla yemez. Ama arkadaşlarıyla çok iyi oynuyor. Doktor da iyi dedi.” (Genç, eğitilmiş anne)

Genç, eğitilmiş annelerin bu yaklaşımı, sağlık ve hastalığı işlevsel açıdan tanımladıklarını da göstermektedir. İşlevsel yaklaşım, hastalığı işlevlerdeki bozukluk o-

olarak görmektedir (Nettleton, 1995: 42). Ancak bu yaklaşım, henüz işlevsel bozukluğa yol açmamış organik rahatsızlıkların gözden kaçırılmasına neden olabilir.

Öte yandan, anneler için tombul çocuk da sağlıklı demek değildir. Annelere göre 'uygun' kilodaki çocuk sağlıklıdır. Az sayıda anne "tombul çocuk sağlıklı olur" demiştir. Aynı bulgu, 1990 yılında yine Ahatlı'da yapılmış olan bir araştırmada da elde edilmiştir (Yıldırım, Lohfeld, Coşkun, Yıldız ve Öztürk, 1993: 42). Annelerin kilo ile ilgili bu düşünceleri, çocuklardaki aşırı beslenme sorunlarının azaltılmasında önemli avantaj sağlayacaktır.

Büyüme ve gelişme göstergesi olarak boy uzaması ile ilgili sorunlar az sayıda eğitilmiş anne tarafından dile getirilmiştir. Kayseri'de yapılan bir çalışmada da eğitilmiş annelerin bebeklerindeki büyüme ve gelişme göstergesi olarak boy uzamasını önemli gördükleri sonucu elde edilmiştir (Bayat, Taşçı, Başer ve Öztürk, 1996: 419-422). Genel olarak boyun uzaması daha çok bünyesel ve genetik bir özellik olarak kabul edilmektedir. Ancak eğitilmiş annelerin bir kısmı boy uzaması ile ilgili sorunların hastalıklar ile ilişkisini kurabilmişlerdir.

"Bizim oğlan 12 yaşında, boyu çok uzamadı. Benim, beyimin boyu kısa. Bize çekmiş galiba dedik. Ama başka hastalıktan Tıp'a götürmüştük. Orada hormon bozukluğu var dediler. Şimdi hormon ilacı alıyor. Hastalıklardan da olmuş demek ki." (Genç eğitilmiş anne)

Bilindiği gibi kısalık uzun süreli beslenme yetersizliklerinin en önemli sonucu ve göstergesidir. (Gordstein, 1989: 144). Boy konusundaki bu bilgisizlik boydaki değişikliklerin daha uzun sürede ortaya çıkmasına ve annelerce kısa sürede gözlenmemesine bağlı olabilir. Boydaki değişikliklerle akut hastalık arasında ilişki kurmak zordur. Oysa kilo, hastalıktan kısa sürede ve önemli derecede etkilenen bir göstergedir.

Motor ve mental gelişim özelliklerinin (zeka gelişimi, yürüme, emekleme gibi) hastalıkla ilişkisi de genç, eğitilmiş ve az sayıdaki anne tarafından dile getirilmiştir.

"Belirli bir zamanda o çocuğun yapabileceği işi yapmıyorsa, oyunlarını oynamıyorsa, apalaması, yürümesi zamanında değilse, anlayışı sıkı ise, denileni hemen yapamıyorsa iyi değildir, sağlıksızdır." (Genç, eğitilmiş anne)

II. Hastalık Nedenlerinin Tanımlanması

Annelerin hastalıkların neden olduğu konusunda değişik görüşleri vardır. Bunların içinde en sık dile getirilenler soğuk sıcak dengesinin bozulması, anne bakımının yetersizliği, beslenme bozukluğu ve bünye ile ilgili özelliklerdir. Genç, eğitilmiş anneler ise bunlara ek olarak temizlik, pislik ve bunlarla ilişkili olarak mikrop kavramları üzerinde durmuşlardır. Hastalık nedenlerine ilişkin değişik halk açıklamalarının olduğu bilinmektedir (Helman, 1990: 102-103; Türkdoğan, 1991: 45-62; Polat, 1995: 84-88). Araştırmamızda hastalık nedeni

olarak kabul edilen etkenler belirtilme sıklıklarına göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Çocuğun çevresi ve kendisiyle olan denge durumunun bozulması

1.1. Soğuk sıcak dengesinin bozulması

Soğuk sıcak dengesizliğinin hastalığa neden olduğu inancının halk arasında yaygın olduğu değişik kültürlerde yapılan çalışmalarla gösterilmiştir (Akşit ve Akşit, 1989: 10-11; Helman, 1990: 106; Cunningham, 1990: 105; Türkdoğan, 1991: 47-49; Akşit, 1993: 163). Araştırmamızda da annelerin hemen hepsi, soğuk sıcak hava değişimlerinin ve soğuk besinlerin sıcak vücuda alınmasının hastalığa neden olduğunu belirtmiştir. Örneğin ateş, öksürük, bronşit ve zatürreenin nedeni üşütme, ishalin nedeni de aşırı sıcak, soğuk ya da soğuk-sıcak besinlerin karışık olarak yenilip, içilmesi olarak belirtilmektedir.

Soğuk sıcak arasında kurulan bu bağlantı, olayları ikili karşıtlıklar biçiminde kavrayan ilkel bilincin yansımaları olarak kabul edilebilir (Aldrich, 1969: 75; Örnek, 1988: 23). Bazı anneler bazı cisimlere soğuk anlamı yüklemektedir (Türkdoğan, 1991: 49). Betonda, toprakta çıplak ayakla yürümenin üşütmeye neden olacağına inanılmaktadır.

“İllaki suyun içinde kalınca çocuklara dokunuyor. Soğuk alıyorlar, çıplak ayakla betonda kalınca hasta olurlar. Beton ev çok cereyan yapar.” (Yaşlı, eğitimsiz anne)

1.2. Anne bakımının yetersizliği

Anneler, anne bakımının yetersizliğinin hastalığa neden olacağına inanmaktadır. Bu herhangi bir özel hastalık çeşidi gözetilmeksizin bütün hastalıklar için geçerlidir. Bakım ise annenin sorumluluğu olarak görülmektedir. Bakımın anlamı çocuğun iyi beslenmesi, uygun giydirilmesi, temiz tutulması, düzenli uyutulmasıdır.

“Bakımsızlıktan hasta olur çocuk. Her anne bir olmaz. Yani iyi anne olduktan sonra çocuğu sahipsiz bırakmaz, sokağa atmaz, yedirmesine, giydirmesine iyi bakar...” (Yaşlı, eğitimsiz anne)

Annenin ilgisizliğinin, bilgisizliğinin, dikkatsizliğinin yetersiz bakıma neden olacağı düşünülmektedir. Çok az sayıda annenin, ekonomik zorlukların bakım yetersizliğine neden olacağını belirtmiş olması ilginçtir. Bu anneler de zaten ekonomik koşulları daha kötü olanlardır. Oysa ki, bireylerin sağlıkla ilgili davranışlarını ve sağlıklarını üzerinde etkili olan faktörleri sosyo-ekonomik koşullar ile açıkladıkları farklı kültürlerdeki çalışmalarda gösterilmiştir (Pill ve Stott, 1982: 45-49; Backett, 1990: 68-69). Çocuk bakımındaki yetersizliklerin önemli oranda annenin sorumluluk alanında görülmesi ve sosyo-ekonomik etkenlerin dile getirilmemiş

olması, sağlık ve hastalık olgularıyla sosyoekonomik yapı arasındaki ilişkinin halk tarafından yeterince kurulamadığına ve sağlığın bireysel bir sorumluluk olarak görüldüğüne işaret etmektedir (Nettleton, 1995: 47). Bu olgu, halkın genel toplumsal beklentilerindeki düşüklüğün bir göstergesi olarak da kabul edilebilir.

Öte yandan eğitilmiş anneler aşırı ilginin de çocuğu sağlıksızlaştıracağını belirtmişlerdir. Çocuğun bir miktar serbest bırakılması gerektiği ve ancak bu şekilde mikroplara alışacağı inancı yaygındır. Aynı inanış, farklı kültürde yapılan bir araştırmada da saptanmıştır (Lauritzen, 1997: 449). Anneler bu inançlarını, çok çocuklu ailelerin çocuklarına karşı davranışlarına ilişkin gözlemlerinden edindiklerini söylemişlerdir.

“Biz az çocuk olduğu için üzerine çok düşüyoruz. Bakıyorum 4-5 çocuğu ya da daha çok çocuğu olanlar bırakıyorlar sokağa, çocuğun ayağında ayakkabı yok, çorap yok, o hiç hasta olmuyor. O havaya, soğuğa, mikroba mı alışıyor ne?” (Genç, eğitilmiş anne)

1.3. Çocuğun, bünyesiyle ilgili özelliklerin hastalıklara yatkınlık oluşturmaları

Anneler çocukların sık ya da daha seyrek hastalanmasını bünyeye de bağlamaktadır. Bünye ise, doğuştan olan ya da sonradan anne bakımı, beslenme ile gelişebilen yapısal bir özellik olarak tanımlanmaktadır. Özellikle eğitilmiş anneler, çocuğun erken yaşlarda ya da doğuştan itibaren hasta olmasının, bünyeyi zayıflattığına ve sık hastalanmasına neden olabildiğine inanmaktadırlar.

“Benim oğlan küçükken bronşit geçirdi, hassas oldu. Zayıfladı bünyesi. Şimdi hep hasta oluyor.” (Yaşlı, eğitilmiş anne)

Öte yandan eğitilmiş anneler, anne bakımı ve uygun tedavinin, erken yaşlardaki hastalıkların ileri dönemdeki etkilerini önleyebileceğini düşünmektedir. Bünye ile ilişkili bu yaklaşımın, sağlık ve hastalığı bireysel düzeyde ele alan bakış açısıyla ilişkili olduğu belirtilebilir.

2. Temizliğin sağlanamaması ya da mikropların hastalığa yatkınlık oluşturmaları

Halkın pislik ile hastalık arasında bir ilişki olduğunu bildiği, ancak mikrop kavramına yabancı olduğu bilinmektedir (Akşit ve Akşit, 1989: 10; Güriş, 1991: 129; Akşit, 1993: 162). Araştırmamızda da anneler hastalık ile temizlik ve pislik arasında ilişki görmektedir. Örneğin, az sayıda anne ateş, öksürtük, ishalin nedenlerinden biri olarak “mikrop kapma” kavramını kullanmışlardır. Ancak, mikrop ile pislik ilişkisi hemen yalnızca eğitilmiş (özellikle genç eğitilmiş) annelerce kurulabilmektedir. Bu anneler mikrobu dışarıdan, pislikten gelen bir şey olarak algılamaktadır.

“Mikrop, enfeksiyon kapıyor dışarıdan. Evlerimiz kırsal kesimde ne de olsa bahçe içinde. Çocuk toprakla, arık suyuyla, sularla oynuyor, mikrop alıyorlar oralardan. Mikrop vücuda girer, ateş yapar, hastalık olur.” (Genç, eğitilmiş anne)

3. Çocuğun cinsiyetinin hastalıklara yatkınlık oluşturması

Annelerin cinsiyet ile hastalık ilişkisi konusundaki görüşleri değişiktir. Bir kısmı cinsiyetin önemli olmadığını “Allah nasıl yarattıysa öyle olur” şeklindeki kaderci düşünceleriyle dile getirmişlerdir. Bir kısmı ise cinsiyetin hastalık oluşumunda önemli olduğunu söylemiştir. Cinsiyet ile hastalık ilişkisini kuran annelerin önemli kısmı erkek çocukların daha çok hastalandığını belirtmiştir (özellikle yaşlı eğitilmiş anneler).

Kızların erkeklere göre daha atılgan, güçlü, konuşkan olduklarına ve hızlı gelişmelerine inanılmaktadır. Çok az sayıda anne tersini ifade etmiştir. Erkek çocukların daha çok hastalandığını belirten anneler daha az sayıda erkek ve daha çok sayıda kız çocuğa sahip olanlardır. Dolayısıyla erkek çocukların sık hastalandıkları şeklindeki algıları, erkek çocuğuna daha fazla önem vermeleri, onları kızlara göre daha dikkatli gözlemlenmelerinden kaynaklanıyor olabilir.

Nitekim, Kağıtçıbaşı (1998: 56) sosyoekonomik koşulları kötü ve refah düzeyi kötü olan toplumlarda, erkek çocuğun ekonomik ve sosyal bakımlardan gelecek güvencesi olarak görüldüğünü ve bu toplumlarda erkek evladın daha çok tercih edildiğini belirtmektedir.

Araştırmamızda da anneler şu ortak görüşü dile getirmişlerdir:

“Oğlan çocuğu bizim toplumumuzda biraz şımartılıyor. Ondan mızmız oluyorlar. Soyumuzu sürdürecektir diye bakarlar. Kız nasıl olsa evlenip kocasına gidecek derler.” (Genç, eğitilmiş anne)

4. Çocuğa anne, babadan, doğuştan hastalıkların geçmesi

Anneler migren, sinirlilik, sinüzit, AIDS, sarılık, kan hastalıkları, kan uyuşmazlığı, astım, bronşit, yüksek tansiyon, verem, kalp hastalığı gibi hastalıkların anne babadan geçtiğine inanılmaktadır. Anne babadan hastalık geçişinin “kan ile”, “irisi” olarak ya da “Allah’ın taktiri sonucu” olduğu ifade edilmektedir. Ancak az sayıdaki eğitilmiş anne “gen ile geçer” ifadesini kullanmıştır.

Annelerin belirttiği hastalıkların ancak bir kısmı kalıtsal geçişlidir. Çoğu ise enfeksiyöz karakterlidir ve mikroorganizmalarla bulaşır. Hastalıkların geçiş yolları konusundaki bilgisizlik korunmada yetersizliklere ve hastalıkların tanısında gecikmelere neden olabilir. Sağlık eğitimi bakımından bu konu önem taşımaktadır.

5. Anne sütü ile hastalık geçişi

Genç, eğitilmiş annelerin önemli kısmı grip, bronşit, verem gibi hastalıkların anne sütüyle geçtiğini düşünmektedir. Annelerin büyük kısmı ise, annenin yediği (soğuk, sıcak ve gaz yapıcı nitelikteki) besinlerin çocukta rahatsızlık yaptığını belirtmiştir. Bu bulgu Ankara'da yapılan bir çalışmada elde edilen sonuçları desteklemektedir. Sözü geçen çalışmada, annenin "üşütme" durumunun, yediklerinin, içtiği ilaçların sütle çocuğu etkileyerek, hastalandıracağı inancının yaygın olduğu saptanmıştır (Güriş, 1991: 130). Annenin gebeyken çocuğunu emzirmesinin ishale neden olacağı düşünülmektedir. Bazı anneler, çocuğun çok sıcak ve terli memeden emzirilmesinin, ishal ve barsak bozukluklarına neden olacağı gerekçesi ile, sakıncalı olduğunu düşünmektedirler. Aynı bulgu daha önce aynı bölgede yapılan bir araştırmada da saptanmıştır (Yıldırım, Lohfeld, Coşkun, Yıldız ve Öztürk, 1993: 42).

Annelerin sıraladıkları hastalıkların ve durumların anne sütü verilmesine engel olmadığı bilinmektedir. O halde, bu inancın anne sütüyle beslemeye ilişkin tutumlarını da olumsuz etkileyebileceği kabul edilmeli ve değiştirilmeye çalışılmalıdır.

6. Hastalık nedenlerinin doğa üstü güçler ve dinsel inanışlar çerçevesinde açıklanması

Annelerin hemen hepsi çocuklarının hastalıklarının aslında Allah'ın taktiri olduğuna inanmaktadır. Sağlığa da böyle yaklaşılmaktadır. Buna göre sağlığı da hastalığı da veren Allah'tır. Bazı hastalıklar ise tümüyle "Allah vergisi" olarak kabul edilmektedir. Bunlar nedenleri ve tedavileri konusunda annelerin hiç akıl yürütemedikleri felç, kanser, akıl durgunluğu (psikolojik hastalıklar), zeka geriliği gibi sağlık sorunlarıdır.

"Allah hastalık verir de, vermez de. Onun bileceği iştir. Allah bazen kötü hastalık verir. Kanser, geri zekalılık, felç oluyor bazen. Allah'tan, ne yapacaksın." (Yaşlı, eğitimsiz anne)

Annelerin özellikle ateş ve konvülzyon (havale) ile nazar arasında ilişki kurabildikleri değişik çalışmalarda da ortaya çıkarılmıştır (Ayhan, Tümerdem, İnce ve Tümerdem, 1994: 414; Harmancı, Kalaça ve Demirkol, 1996: 155). Nazar daha çok nedeni açıklanamayan hastalıklarda, çocukların uzun süren nedensiz ağlamalarında ve ani ölümlerde bir etken olarak düşünülmektedir (Güriş, 1991: 58). Anlaşıldığı kadarıyla açıklanamayan, somut olgularla ilişkilendirilemeyen hastalıkların nedeni de soyut düzlemde düşünülmektedir.

Araştırmamızdaki annelerde de nazar inancı oldukça yaygındır. Nazar, bazen bir hastalığın, bazen de olumsuz bir çok belirtinin ortaya çıkmasına neden olan durum olarak görülmektedir. Çocukta uzun süren nedensiz ağlamalar, huzursuzluk, sıçrama, uyuyamama, karın ağrısı, tuhaf hareketler, ateş nazar belirtisi olarak kabul

edilmektedir. Kıskanç, kötü kalpli, genellikle yeşil ya da mavi gözlü, sarışın kişilerin, tombul, güzel, iyi gelişen, büyüyen, cana yakın çocuklara nazarlarının degeceğine inanılmaktadır.

“Güzel çocuk, ne kadar toplu çocuk denince, içinden kıskançlıkla severlerse, kem gözlerle bakarlarsa nazarı değişiyor. Bizim oralarda mezarlığın yarısı nazardan ölenlerle doludur derler.” (Yaşlı, eğitimli anne)

Nazar inancının hastalıkların tanı ve tedavisini olumsuz etkileyeceği kesindir. Bu da sağlık eğitimi çalışmalarının önemli bir konusu olarak ele alınmalıdır.

III. Çocuğun Hastalık Durumunda Çare Arayışı

Çocuğun hastalık durumunda ailelerin çare arayış süreçleri şu şekilde tanımlanabilir:

1. Çocuğun hasta olduğunun fark edilmesi

Annelerin hemen tümü çocuğun hasta olduğunun fark edilmesinin kendi görevleri olduğunu düşünmektedir. Anneler “Eş evin dışında çalışıyor, çocuklarla ilgili bilgileri anne ona söylemelidir” demektedirler. Çocuğun hastalanması durumunda, anne, hastalığın sorumlusu olarak da görülmekte ve bu sorumluluk onu sıkıntıya sokmaktadır.

Tanı koymada, hastalığın kendisinden çok çocuğun durumu ve davranış değişiklikleri önemsenmektedir (Cunningham, 1990: 92). Çocukları konuşma çağında olan anneler, çocuklarının da sıkıntılarını iletebildiklerini söylemişlerdir. Eğer geniş aile içinde yaşıyorsa (özellikle genç, eğitimsiz anneler için durum böyledir) evdeki büyükerin çocuk bakımıyla ilgilendiği ve hastalığı da onların saptadığı belirtilmektedir.

Çocuğun hastalığının fark edilmesi, annenin eğitimine, çocuk sayısına, belirtilere yüklenen anlama ve ciddiyet düzeyine, hastalığın sık görülüp görülmediğine, çocuğun davranışlarının değişikliğine bağlıdır. Hastalık belirtilerinin varlığı, hastalık saptaması için tek başına yeterli görülmemektedir. Örneğin görüşmeler sırasında bir hafta, 10 gündür öksürüğü, burun akıntısı, ateşi olan çocuklara rastlanmıştır. Sorulduğunda bu ailelerin sosyal güvenceli olduğu da anlaşılmıştır. Ancak anneler, bu çocukları “hasta değil, birazcık rahatsız” şeklinde tanımlamışlardır. Bu yaklaşımın, Türkoğlu’nun (1991: 32) yıllar önce saptamış olduğu “gerçek hasta uzun süre yatandır” değerlendirmesiyle çakışıyor olması dikkat çekicidir. Diğer bir görüş ise, çocuğun daha önce de böyle olduğu ve zamanla düzeleceği yönündedir. Anneler, özellikle sık gördükleri hastalık belirtileri konusunda rahat davranmaktadırlar. Çocuğun davranışlarında belirgin değişiklik olmadığı sürece bu belirtiler önemsenmemektedir. Ebelerin, annelerin hastalık saptamasıyla ilgili gözlemleri de aynı yöndedir.

“Annelerin çocuklarını hasta olarak görmesi ve doktora götürmesi için, çocuğun çok kötü olması gerekiyor. Burun akıntısı, boğazda az bir hırıltı, hafif öksürük, hafif ateş önemli olmuyor. Çocuğun boğulacakmış gibi öksürüğünün olması, çok ateşi olması gerekiyor ya da çok fazla ishali olup yatması gerekiyor.” (6 yıldır o bölgede çalışan sağlık ocağı ebesi)

2. Hastalık durumunda ilk olarak nelerin yapılacağına karar verilmesi

Hastalıkta neler yapılacağına kararlaştırılmasında ailenin tipi, sosyal güvencenin olup olmaması, anne ve babanın eğitim düzeyi etkilidir. Karar hem neler yapılacağı, hem de gerekiyorsa çocuğun ev dışında nereye götürüleceğiyle ilgilidir. Geniş aileler içinde yaşayanlarda ve özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dan göç etmiş olanlarda kararı genellikle evdeki büyükler vermektedir.

“Kayınvalidem verir kararı, çocuğa da o bakar. Ben ev işlerini yaparım. Kayınvalidem daha çok bilir. Şöyle yapalım, böyle yapalım der.” (Genç, eğitimsiz anne)

Genç, eğitimsiz annelerin konumu böyledir. Eğitimsiz annelerde aile geniş aile değilse, kararı veren baba olmaktadır. Eğitimli gruplarda ise karar anne ve babanın ortaklığı ile alınmaktadır. Eğitimli olup, geniş ailede yaşayanlarda ise karar anne, baba ve büyüklerin ortaklığı ile alınmaktadır. Aile çekirdek aile tipinde ise, ancak aile büyükleri yakınlarda oturuyorsa, yaşam tarzı yine geniş aile gibi olmakta ve karar alma süreci de buna uygun gelişmektedir. Akşit de (1993: 160) araştırmasında, genç çiftlerin ayrı evlerde yaşadıkları koşullarda bile, kocanın ailesinin evine yakın oturulması durumunda, yaşamın daha çok geniş aile şeklinde biçimlendiğini saptamıştır.

Karar verme süreci sosyal güvencesiz ailelerde daha sıkıntılı gelişmektedir. Bu da sosyal güvence durumunun sağlık kurumu kullanımını etkileyebileceğini düşündürmektedir.

3. Hastalık durumunda danışma biçimleri

3.1. Evdeki ve yakın çevredeki kişilere danışma

Çocuğun hastalık durumunda, evdeki büyüklere, çocuklu komşulara, yakınlarla ve mahallede sözü dinlenen kişilere (okulda, hastanede çalışan) danışılmaktadır. Danışma hastalıkla, tedavisiyle, gidilecek sağlık kuruluşuyla ilişkili olabilmektedir. Anneler, özellikle ilk çocuklarında bilgi ve deneyimlerinin azlığı nedeniyle danışmak eğilimi göstermektedir. Yaşlı anneler ise tam tersine danışılan konumundadır.

Çocuğun hastalığında çeşitli kişilere danışıldığı (komşu, akraba, eczacı) değişik çalışmalarla da gösterilmiştir (Aktekin ve Erengin, 1994a: 77-79; Malyalı, Özcan, Çetinkaya, Şahinöz ve Eker, 1996: 242). En çok danışılanlar aile bireyleri ile yakın

arkadaşlardır (Calnan, 1983: 26). Komşular da danışma ağında önemlidir (Kartoğlu, Gönendik ve Önde, 1990: 51). Araştırmamızda özellikle aynı memleketten göç etmiş ailelerin birbirlerine yakın oturdukları ve bir çok konuda (hastalık, ekonomik sıkıntılar, iş bulma) birbirlerine danıştıkları ve birbirlerinden yardım aldıkları anlaşılmıştır. Aynı durumun ülkemizde büyük kentlerin gecekondularında yaygın olduğu bilinmektedir (Ayata, 1983: 269-272).

Eğitilmiş anneler, kendi bildiklerini yapma eğilimindedir (Adeturji, 1991: 1385). Genç eğitimli annelerin bir kısmı, yaşlıların bilgisinin eski olabileceğini belirtmişlerdir. Bu nedenle kitaplara ve kendi yaşlarındaki annelere danışmaktadırlar. Din hocalarına nazar, cin çarpması, akıl durgunluğu durumlarında danışman olarak başvurulmaktadır. Kırık, çıkıkçılar ise ilgili durumlarda tedaviyi de içerecek biçimde devreye girebilmektedir.

“Hocalar var, okutmaya gidilir nazara karşı. Her bir hastalığı bilir onlar diyorlar. Oğlan düştü bileği çıktı. Kırık çıkıkçı vardı. Hem de kasapluk yapar. Ama dedelerinden kalma imiş bu durumu. Ona gittik. O iyi yaptı.” (Genç, eğitimli anne)

Yaşlı, eğitimli gruptaki çok az sayıdaki anne danışman olarak sağlık ocağı ebelerine başvurduklarını belirtmiştir. Bütün bunlar danışmanlık mekanizmasının hemen hemen tümüyle halkın içinde geliştiğini ve sağlık profesyonellerinin çare arayışı sürecindeki ilk halka içinde yer alamadığını göstermektedir.

3.2. Eczanelere danışma

Anneler, eczaneleri danışma amacıyla sık kullanmaktadır. Danışma, hastalığın başında, tedavi sürecinin ortasında, iyileşme olmazsa sonunda olabilmektedir. Eczanenin danışmanlık amacıyla seçilmesinde ekonomik durumun kötülüğü ve sosyal güvencenin olmayışı etkilidir.

Ekonomik durumu kötü ve sosyal güvencesi olmayanlar, reçetesiz olarak eczane ucuz ilaç istemektedir. Eczacının yardımıyla hekim reçetesinin içindeki ucuz ilaçlar da seçilebilmektedir. Ekonomik durumu iyi olup, sosyal güvencesi olanlar ise hekimin yazdığı reçetenin hastalık için uygun olup olmadığını eczaneye danışmaktadır. Bazen de hangi sağlık kurumuna gidilmesi gerektiği eczaneye sorulmaktadır.

Eczanelerle ilgili en önemli gerçek annelerin eczacılara olan güvenleri ve onları hekim gibi görmeleridir. Eczane çalışanlarının kendilerini daha iyi anladığını ve işlerini kolaylaştırdığını düşünmektedirler. Grip, üşütme, burun akıntısı, öksürük, hafif ateş gibi önemsiz olarak nitelenen durumlarda ise doğrudan eczaneye gidilmektedir.

“Hastaneye her zaman gidilmiyor. Sıra almak, beklemek zor. Üşütmüş burnu akıyor, öksürür, ateşi varsa eczacıya sorarız. O bize ilaç verir. Şöyle yap, böyle yap der. Şu eczacı çok iyi doktormuş herhalde, her şeyi biliyor. Doktorun ver-

diği ilaçların hepsini alamayız. Ya ucuzunu verir bize ya da onu zamanla ödüyoruz. Antibiyotiği çok sıkırsak alırız, mikrobu kırar diye.” (Yaşlı, eğitilmiş anne)

Eczanelerden reçetesiz olarak en çok alınan ilaçlar ateş düşürücüler, ağrı kesiciler, öksürük kesici şuruplar ve daha az oranda da antibiyotiklerdir.

Halkın eczanelere, ilaçların nasıl kullanılacağı, hastalıklar hakkında bilgi alma ve uygun ilaç seçimi gibi konularda danıştığı bilinmektedir (Boztok, 1994: 42-43). Ayrıca eczane danışımında özellikle önemsenmeyen hastalıkların, sosyal güvence, sosyokültürel özellikler ve eğitim durumunun etkili olduğu saptanmıştır (Boztok, 1994: 43; Malyalı, Özcan, Şahinöz, Eker ve Öztürk, 1996: 243). Eczacıların danışma sürecinde konsültanlık yaptıkları, değişik hastalıklarda ilaç önerdikleri ve reçetesiz başvurularda reçete olup olmadığını çok az oranda sordukları değişik çalışmaların sonuçlarıdır (Aktekin, Erözgen, Dönmez ve Dinç, 1996: 542; Malyalı, Özcan, Şahinöz, Eker ve Öztürk, 1996: 243). Bu veriler, eczanelerin kişilerin sağlığından çok ilacın satışıyla ilgilendiklerini düşündürmektedir.

Araştırma sırasında eczanelerle yapılan görüşmelerde (bir eczacı ve bir eczacı kalfası) özellikle eczacı kalfasının bir hekim gibi çalıştığı anlaşılmıştır. Eczaneler, halkın kendilerine başvurmasındaki en önemli etkenlerin ekonomik sorunlar ve sağlık kuruluşlarından memnuniyetsizlik olduğunu belirtmişlerdir. Halkın eğitimsizliğinin de kendilerine başvuruda etkili olduğunu düşünmektedirler. İlginç bir diğer bulgu, annelerin önemsemediği hastalık ya da belirtilerin, eczacılar tarafından da önemsenmemesidir. Eczacılar da bu durumların tedavisinde kendilerini yetkili görmektedir. Buna karşılık, önemsiz olarak sınıflanabilen ishal ve solunum yolu enfeksiyonlarında önerdiklerinin oldukça yanlış olduğu da saptanmıştır. Örneğin ishalde gerekmediği halde antibiyotik, antiparaziter ilaçlar verilebilmekte, kesinlikle kullanılmaması gereken ishal kesiciler önerilebilmektedir.

“En çok ilaç tarifi ve hastalığın ne olduğunu soruyorlar. Çünkü doktorlar hastalara bunları anlatmıyorlar.... Sürekli aynı hastalık oluyorsa, aynı ilaçları istiyorlar... Genellikle ateş düşürücü, öksürük şurubu alır giderler. Eğitim düzeyleri de önemli, ama kültürel ve ekonomik durumu iyi olanlar da geliyor. Sağlık kurumlarında yeterli bilgi verilmiyor.” (Eczacı)

Halkın eczanelere güven duyması ve sağlık kuruluşlarına yönelik memnuniyetsizlikleri önemlidir. Sağlık ocağı hizmetlerinin de son yıllarda paralı duruma gelmesi, sağlık kuruluşlarında hastalarla sağlık çalışanları arasında yaşanan sorunlar eczanelerin danışmanlık ağı içindeki önemini artırmış olabilir. Ancak eczanelerin yanlış tedavi önerileri, eczane danışımını sağlık için riskli duruma sokmaktadır.

4. Hastalık durumunda evde tedavi amacıyla yapılanlar

Annelerin evde tedavi amacıyla yaptıkları çeşitlilik göstermektedir. Özellikle ateş, öksürük, ishal ve grip durumlarında yaptıklarından söz etmişlerdir. Evde te-

davi amaçlı bir şey yapmadığını ve hemen hekime başvurduğunu söyleyen anne sayısı azdır.

Evde uygulanan tedavi biçimleri hastalığa göre çeşitlilik gösterebilse de, şu şekilde sınıflandırılabilir: 1) Evde kendi kendine tedavi: a) Tıbbi ilaçlarla tedavi. Örneğin, ateşte ateş düşürücü şurup veya antibiyotik, öksürükte öksürük şurubu, ishalde (özellikle eğitimsiz annelerin yaptığı gibi) ishal kesici şurup verilmesi. b) Evde çeşitli bitkilerle ya da değişik besin maddeleriyle hazırlanan ve şifa verdiği inanan karışımlarla tedavi. Örneğin, öksürükte bal, pekmez, ıhlamur, adaçayı içirilmesi; çocuğun vücudunun zeytinyağı, karabiber, kekik yağı, teynel yağı, gaz yağı, teynel yağı + aspirin + limon suyu + elma yağı gibi madde ve karışımlarla yağlanması. İshalde değişik ölçülerle tarif ettikleri şeker + tuz + su karışımı, sade kola, yoğurt + nişasta karışımlarının verilmesi. Vücudun özellikle karın bölgesine viks, kekik yağı, teynel yağı gibi maddeler sürülmesi. c) Beslenme rejimindeki değişiklikler ve bazı destek uygulamaları. Örneğin, ateşte alna ve vücuda ıslak bez uygulanması, ılık ya da soğuk duş aldırılması. İshalde yağsız yiyeceklerin verilmesi, tatlılardan sakınılması, sulu yiyeceklerin artırılması. 2) Bazı durumlarda geleneksel iyileştiricilere başvurma.

Değişik kültürlerde ve ülkemizde, hastalıkların önce ev içinde tedavi edilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Annelerin evde uyguladıkları kendi kendine tedavinin ilk aşaması hastanın bakımınıdır. Örneğin, İskoçya’da anneler çocukları hastalandığında onları dinlendirmekte ve hemşirelik bakımı vermektedir (Cunningham ve Irvine, 1987: 701). Evde kendi kendine tedavide kullanılan ilaçlar geleneksel ve/veya modern olabilmektedir (Cunningham ve Irvine, 1987: 702; Adeturi, 1991: 1385; Türkdoğan, 1991: 63-64; Hunte ve Sultana, 1992: 1389-1392; Polat, 1995: 107-108).

Araştırmamızda ise anneler ev bakımı konusunda hiç bir şey söylememişler ve ev tedavisi derken evdeki modern ya da bitkisel ilaçlardan söz etmişlerdir. Evdeki tedavide modern ilaçların kullanımının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce aynı bölgede yapılan bir araştırmada sağlık ocağına muayene amacıyla başvuranlardan başvuru öncesi ilaç kullananların (%41.5) yarısının kendi kendine ilaç kullandığı saptanmıştır (Aktekin ve Erengin, 1994a:78). Modern ilaçların yanı sıra geleneksel ilaç kullanımı da yaygındır. Yukarıda anılan karışımlar geleneksel ilaçlarla tedavinin örnekleridir.

Geleneksel iyileştiricilere başvuru ise “nazar”, “kırık-çıkık”, “cin çarpması”, “akıl durgunluğu” durumlarında söz konusu olmaktadır. Geleneksel iyileştiriciler din hocaları, kırık çıkıkçılar ya da iyileştirici olduğuna inanılan kişilerdir. Geleneksel iyileştiricilere, sözü edilen sağlık sorunlarında sürecin başında başvurulmaktadır. Örneğin, nazar durumunda hekimin bir şey yapamayacağına inanılmaktadır. Aynı davranış modelinin benzer sorunlar için Türkiye’nin başka bölgelerinde de geçerli olduğu bilinmektedir (Türkdoğan, 1991: 62; Polat, 1995: 89).

Genel olarak evdeki tedavinin başarısız olduğu durumlarda modern sağlık kurumuna gidilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla geleneksel iyileştiriciler, onların uzmanlık alanı içinde değerlendirilen hastalıklar dışında kullanılmamaktadır. Bu toplum sağlığı açısından olumlu bir gelişmedir. Bölgenin kent içinde yer alıyor oluşu ve ulaşım sorunu bulunmayan bir sağlık ocağının bölge içinde olması bu gelişmeyi etkilemiş olabilir.

Geleneksel iyileştiricilere başvuruda asıl etkili olan unsur, başka bir araştırmada da saptandığı gibi (Kızılcılık, 1996: 173-175) annelerin bu insanlara duydukları güvendir. Bu da bize, hiç olmazsa bazı hastalıklar için, aynı güven ortamının sağlıkçılar ile halk arasında yeterince sağlanamadığını düşündürmektedir.

5. Çocukların hastalıklarında başvuru modern sağlık kurumları

Anneler evdeki tedavinin yeterli olmadığı ve çocuğun iyileşmediği durumlarda hekime ya da sağlık kuruluşuna başvurmaktadır. Ancak gidilecek yerin seçiminde sosyal güvence durumu belirleyici olmaktadır. Sosyal güvencesi olmayan anneler, önemli oranda sağlık ocağını kullanmaktadır.

Çocuğun hastalığının ciddiyeti de başvuru yeri belirlemektedir. Sağlık ocağı, daha hafif olarak değerlendirilen hastalıklarda kullanılmaktadır. Öte yandan, sağlık ocağının topluma yakınlığı ve ucuzluğu da kullanımında etkilidir. Sağlık ocağı kullanımını belirleyen etkenlerin yakınlık ve ucuzluk olduğu zaten bilinen bir olgudur (Aktekin ve Erengin, 1994b: 89). Sağlık ocağının ucuzluğundan anlaşılan şey ise annelerin ricasıyla muayene ve tetkiklerin parasız yaptırılabilmesidir.

Çocuğun değişik, bilinmeyen bir hastalığı olması durumunda (havale, dalgınlık, aşırı ateş, aşırı kusma, ciltte ani kızarıklık, döküntü gibi) hastane ya da özel sağlık kurumlarına gidilmektedir. Genel yaklaşım, önce sağlık ocağı, iyileşmezse hastane, orada da çözüm bulunamazsa özel sağlık kuruluşuna gitmek yönündedir. Ekonomik durumun iyi olması durumunda ise ilk tercih edilecek yerin özel doktor ya da poliklinik olacağı belirtilmiştir.

“Önce önemli bir hastalığı yoksa, yani üşütme gibi bir şeyse, burun tıkanıklığı, ateş, grip gibi hastalığı olduğu zaman sağlık ocağına götürürüz. Daha önemli bir hastalık olursa hastane ya da özele, çocuk doktoruna götürürüz. Çok çok önemli bir şey olursa özele götürürüz.” (Genç, eğitilmiş anne)

Hastanelerin kalabalık oluşu, ilgi eksikliği (Akşit, 1993: 167), sağlık ocağı hekimlerinin uzman olmayışı ve sağlık ocaklarından memnuniyetsizlik (yeterli bilgi alamamaya, ilgisizliğe bağlı) özel sağlık kuruluşlarının tercih edilmesinin nedenleri olarak belirtilmektedir. Başka araştırmalarda da (Aktekin ve Erengin, 1994b: 90; Aktekin ve Erengin, 1994c: 24) Antalya'da sağlık ocaklarının hastanelere göre daha az kullanıldığı bulunmuştur. Kadınlar daha ilgili, teknik donanımlı ve içinde

uzman hekim bulunan sağlık ocakları istemektedir (Aktekin ve Erengin, 1994b: 90).

Özel hekimlerin seçilme nedeni gösterilen ilgi ve sunulan rahat iletişim ortamıdır. Ancak anneler özel hekimin ilgisini, bilgili olmasına değil, hizmetin paralı olmasına bağlamışlardır. Özel hekimin hastalıklar konusunda daha yeterli bilgi verdiği, hoşgörülü davrandığı ifade edilmektedir. Bir çalışmada, ebeveynlerin hastalık durumunda, hastalık hakkında, özellikle korunma ile ilgili konularda ayrıntılı bilgi almak istedikleri ve bunun hastalıkla ilgili sıkıntılarını azaltacağını dile getirdikleri gösterilmiştir. İyi iletişim ebeveynlerin sağlık kuruluşlarına yönelik en önemli beklentileri arasındadır (Kai, 1996: 989). Ancak etkin bir hasta hekim iletişimi sağlandığında, insanların tedavi yöntemini anlamada başarılı oldukları ve sağlıkları üzerinde kontrol sahibi olduklarını hissettikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle hastaları hastalık sürecinde aktif rol almaya yönlendirmek, bunun için gereken bilgileri vermek, hekim hasta ilişkilerinin geliştirilmesinin de en etkili aracıdır (Speedling, 1985: 119; Sıra, 1990: 76).

Annelerin hastalıklardaki çare arayış süreçlerinde, her zaman bu aşamaları izlemediği anlaşılmıştır. Özellikle çocuğun durumu ile ilgili değişikliklerin ciddi olarak algılanması ve beklenmedik durumlar, ne olursa olsun bir hekimin öncelenmesi sonucunu doğurmaktadır. Ateşin çok yüksek başlaması ve aniden yükselmesi, ateşle birlikte kusma veya ishalin olması, bir hekime hemen başvurmayı tetiklemektedir. Öksürükte, nefes almada sorun olması ya da birlikte yüksek ateş olması yine hekime başvuruyu hızlandırmaktadır. İshalde ateş ve kusma olması, ishalin renginin yeşil ve köpüklü olması, çocuğun hiç gıda alamaması hemen hekime başvuruyu sağlamaktadır. Bununla birlikte, sözü edilen bu sağlık sorunları için sağlık kuruluşuna başvuruda gecikmeler olabildiği de hem görüşmeler, hem de ev gözlemleri sırasında saptanmıştır. Örneğin öksürük kendi başına kuru ve kesik kesik olduğu takdirde, 3-5 gün, hatta 1 haftaya kadar önemsenmemektedir. Anneler bu durumlarda çocuğun daha önce de böyle olduğunu ve hekime gitmeden de iyileşebileceğini düşünmektedir.

6. Hekim tarafından önerilen ilaç tedavisinin uygulanması

Eğitimsiz annelerde daha yaygın olmak üzere, genellikle bütün annelerde çocuğun iyileşmesi durumunda tedavinin kesilmesi eğilimi vardır. Ebelerin gözlemleri de bu yöndedir. İlacın çocuğa zararlı olabileceği düşüncesi de bu uygulamada etkilidir. Genç, eğitilmiş anneler ise genellikle ilacı hekimin önerdiği süre ve dozda kullanma eğilimindedir. Çocuğun iyileşmesi durumunda dahi hastalığın geçmemiş olabileceği düşüncesi, bu gruptaki annelerin bir kısmı tarafından dile getirilmiştir. Reçeteyi hekimin önerdiği biçim dışında kullanma şeklindeki davranışın yaygın olduğu başka araştırmalarda da saptanmıştır (Karababa ve Boyacıgiller, 1990; Akşit, 1993: 168; Demirhindi, Akbaba, Bahçebaşı, Bicik, Savaşer, Türkmen ve Pişkin, 1994: 248). İlaçları yanlış kullanmanın nedenlerinin sıklıkla tarifi anlama-

ma olduğu ve bunu sırasıyla, iyileştğini düşünme, ilaca güvenmeme, ilacın iyileştirmedğini düşünme gibi açıklamaların izlediği, Adana'da yapılan bir araştırmada saptanmıştır (Demirhindi, Akbaba, Bahçebaşı, Bicik, Savaşer, Türkmen ve Pişkin, 1994: 248). Hekimler ise ilacın yanlış kullanımının nedeninin hastalığa önem verilmemesi olduğunu düşünmektedir (Akşit, 1993: 168).

Hastalık belirtilerinin geçmesiyle ilacın yarıda kesilmesi arasında ilişki vardır. Bu tutum, hastalık tanısını semptomlar üzerinden koyan somut halk bilinci ile yakından ilişkilidir. Belirti kaybolunca hastalığın geçtiği kabul edilmekte ve ilaç kesilmektedir. Böyle bir tutum yetersiz tedaviye neden olacağı gibi, kimi belirtilerin abartılması sonucunda da gereksiz ilaç kullanımına bağlı yanlış tedavilere yol açacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Anneler çocuklarının hastalık durumunu, en fazla oranda bir hastalık belirtisi ya da hastalık varlığı (ateş, öksürük, ishal, karın ağrısı vb.) ve bazı fizyolojik alışkanlıklardaki (beslenme, uyku) değişiklikler olarak tanımlamışlardır. Çocuğun duyu durumundaki değişiklikler de (huzursuzluk, ağlama, neşesizlik vb.) önemsenmektedir. Büyüme, gelişme göstergelerindeki (kilo artışı, boy uzaması, motor-mental gelişim) sorunlardan kilo ile ilgili değişiklikler dışındaki göstergeler az sayıda eğitimli anne tarafından hastalık olarak tanımlanmıştır. Annelerin daha çok somut olarak gözlemedikleri belirtileri ve özellikle çocuktaki davranış değişikliklerini önemsedikleri anlaşılmaktadır. Daha soyut anlamdaki (örneğin; mental gelişim) ve gözlenmesi zamana yaygın olabilen (boy uzaması gibi) değişiklikleri daha zor algılayabildikleri ve bu algılamada da eğitim durumunun etkili olduğu saptanmıştır. Bu anlamda özellikle büyüme ve gelişme ile ilgili olarak sağlık eğitimi gereksinimleri vardır.

Çocuktaki hastalık nedenleri arasında soğuk-sıcak dengesizliği açıklamaları oldukça yaygındır. Çocuğun iç ve dış ortamla olan denge durumu gözetilmekte ve bu denge durumunun sağlanmasında annenin sorumluluğu vurgulanmaktadır. Çocuğun cinsiyet farklılıklarının ve doğuştan belirlendiğine inanılan bünye ile ilgili özelliklerin de hastalıklara yatkınlık oluşturacağı belirtilmektedir. Doğuştan anne babadan geçen bazı hastalıklar olduğu ve anne sütü ile bazı hastalıkların geçtiği belirtilmektedir. Ancak, dile getirilen hastalıkların çok önemli bir kısmı bu yollarla çocuğa geçmemektedir. Çocuk sağlığının erken tanı, tedavi ve beslenme ile ilgili alanlarında önemli sorunlara yol açabilecek bu inanç ve düşüncelerin kültürel özelliklerin gözetildiği eğitim programları ile yönlendirilmesi gerekmektedir. Nazar inancı yaygındır, bazı sağlık sorunları bu inanç ile açıklanmaktadır. Bununla birlikte öncelikli olan asıl yaklaşım, dini inançlarla şekillenmekte ve hastalıklar "Allah'ın bileceği bir iş" olarak görülmektedir. Bu bütün diğer nedenleri de açıklayan, bir tür "temel" nedendir. Bazı eğitimli anneler dışında mikroorganizmalar etken olarak anılmamıştır. Sağlık sorunlarının arka planında yer alan, makro ölçekli top-

lumsal, ekonomik etkenlerden hemen hiç söz edilmemektedir. Bu durumun çocuk sağlığı ve toplum sağlığı uygulamalarını her düzeyde (sağlık hakkına sahip çıkma, sağlığın toplumsallaştırılması, hastalıklardan korunma, erken tanı, zamanında müdahale, tedaviye uyum) olumsuz yönde etkileyebileceği açıktır.

Çocuğun hastalık durumunda evde yapılabilecekler karar verme ve yapılacakların neler olabileceği bazı faktörlere bağlıdır. Ortaya çıkan sorun hakkında annenin önceden deneyiminin olup olmaması, çocuğun durumunun ciddiyeti, belirtilerin tipine göre anlamlandırmanın yapılması, inanışlar, annenin eğitim düzeyi, ailenin tipi, ailenin ekonomik durumu ve sosyal güvencesinin olup olmaması ana belirleyicilerdir. Ancak, evde kendi kendine tedavi uygulamalarında ve hekim tarafından önerilen tedaviye uyum konusunda ciddi derecede sorunlara yol açabilecek yanlış tutum ve davranışlar söz konusudur. Çare arayış sürecinde evdeki ya da yakın çevredeki büyükler, komşular, eczaneler ve geleneksel iyileştiriciler danışma ağının içerisinde yer almamaktadırlar. Anneler, ekonomik durumlarının iyi olması durumunda özel sağlık hizmetlerini kullanmak istemektedirler. Özel sağlık hizmeti seçimini belirleyen en önemli etken ise hizmet sunumu sırasında kurulan iyi iletişim ortamı sayesinde ayrıntılı olarak bilgilenebilmeleridir. Kamu sağlık kurumlarından duyulan memnuniyetsizlik sık sık ifade edilmektedir. Hasta-hekim/sağlıkçı-kamu sağlık kurumu arasındaki bu iletişimsizlik sorununun giderilmesi sağlık hizmeti sunumunda öncelikli hedef olmalıdır. Bu ise, sağlıkçıların çalışma koşullarının, ücretlerinin düzenlenmesinden, hizmetin ücretsiz olarak sunulmasının sağlanmasına kadar bir dizi düzenlemeyi gerektirecektir.

Halkın sağlık-hastalık konularındaki bilgi, tutum ve davranışları bir çok bilimsel disiplin tarafından ortaklaşa incelenmelidir. Bu gereklilik sağlık profesyonellerinin mesleki eğitimlerinde sosyal bilimlerin (antropoloji, sosyoloji, felsefe gibi) de yer almasını koşullamaktadır. Birinci basamak olarak sağlık kuruluşlarında da aynı anlayışla çok disiplinli (sosyal çalışmacı, çocuk gelişim uzmanı, psikolog, vb.) bir ekip istihdam edilmeli, toplum merkezleri kurularak halkın ve özellikle kadınların çok yönlü gelişimi ve sosyal yaşama katılımları sağlanmalıdır. Gecekondu bölgelerinin sosyo-ekonomik, kültürel özelliklerinin ve sağlıkla ilişkili sorunlarının ayrıca değerlendirilmesi önemlidir. Bu yaklaşım, halkın sağlık ve hastalık kültürü açısından tanınmasına ve sağlık hizmetlerine katılımına da yarayacaktır.

Summary

This study was carried out to determine the mothers' thoughts, perceptions and beliefs about their children's illnesses and their health seeking behavior. To reach to this aim, focus group interviews and in-depth individual interviews were performed. 91 mothers were interviewed.

The process of defining the child as being ill is based on mother's own perceptions and observations. Mothers' definitions of their children's illnesses can be classified as following:

1-The illness as existence of any disease or any symptom; such as fever, cough, and diarrhea.

2-The illness as an imbalance of physiological development. This conceptualisation can be separated into three main parts: a) Disorder in some physiological habit; such as eating problems. b) Changes in emotional status; such as anxiety, sadness. c) Problems related to the size and growth of the child.

Mothers' thoughts about the reasons of their children's illnesses can be summarized in six headings:

1-Imbalance or lack of harmony, either between various part of the body or between the child and his/her environment: a) Disturbance of hot-cold balance. b) Insufficiency of mother's care. c) Hereditary factors related to the child.

2- Poor sanitation and infections caused by micro-organisms.

3- Gender of the child.

4- Heredity and familial tendencies to illnesses.

5- Transmission of the illnesses to the child through breast feeding.

6- Supernatural powers.

Following are the patterns of health seeking behaviour of families:

1-First of all, the illness is defined. This is considered as the mother's responsibility in the family.

2- What is to be done decided. Family structure, socioeconomic status of the family, social insurance status are effective at this stage.

3- Consultations are taken: a) Counselling family members, close neighbours, and traditional healers. b) Advice from the local pharmacy.

4- Treatment is planned in three stages: a) Treatment with herbal or modern medicines in the household. b) Contacting a physician or health centre. c) Using the medications given by the physician.

Mothers' knowledge about their children's illnesses and the reasons for illnesses is inadequate or false. Self treatment procedures used in household are not completely proper and may have harmful effects on child's health. It is believed that disease is an individual phenomena, related to individual properties and is the responsibility of the mother. Macro level social and economic factors which are the main determinants of health problems are not mentioned at all. All these data show

that mothers need education programs about child health. Lay perceptions and beliefs about health and illness should be investigated by various disciplines, such as sociology, anthropology, and medicine. Primary health care should be provided by a team organized with contributions from these disciplines.

Kaynakça

ACIPAYAMLI, O. (1962) “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Adet Ve İnanışlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt: 10, Sayı: 1-2, s. 1-40.

ACIPAYAMLI, O. (1969) “Türk Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. Cilt: 26, Sayı: 1-2, s. 1-40.

ADETURJI, J.A. (1991) “Response of Parents to Five Killer Diseases Among Children in a Yoruba Community Nigeria”, *Social Science and Medicine*. Vol.: 32(12), pp. 1379-1387.

AKŞİT, B.T. ve B. Akşit. (1989) **Sağlık Eğitimi ve Toplum Katılımı: Ahatlı Gecekondu Bölgesinde Yapılan Antropolojik Müdahale Araştırması**. UNICEF’e 18 Eylül 1989 Tarihinde Sunulan Son Rapor. Ankara.

AKŞİT, B.T. (1993) “Rural Health Seeking”, in: Stirling, P. (ed.) (1993) **Culture and Economy Changes in Turkish Villages**. The Eothen Press.

AKTEKİN, M.R. ve H.K. Erengin. (hazırlayanlar) (1994a). Sağlık Ocağı Polikliniğine Başvuru Öncesi İlaç Kullanımı, **Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD Araştırma Özetleri** içinde, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayın No: 57, s. 77-79.

AKTEKİN, M.R. ve H.K. Erengin. (hazırlayanlar) (1994b) Antalya Merkez Sağlık Ocaklarında Sağlık Hizmetlerinin Kullanımı. **Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD Araştırma Özetleri** içinde. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayın No: 57, s. 88-90.

AKTEKİN, M.R. ve H.K. Erengin. (hazırlayanlar) (1994c) 15-49 Yaş Grubu Kadınların Sağlık Ocağı Hakkındaki Bilgi ve Tutumları. **Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD Araştırma Özetleri** içinde. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Yayın No: 57, s. 23-4.

AKTEKİN, M., Ç. Erözgen., L. Dönmez., G. Dinç. ve H. Erengin. (1996) “Dehidratasyonla Seyreden Bir Akut İshal Olgusuna Eczane Yaklaşımı, Antalya, Türkiye”, **V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Kitabı**, İstanbul: s.540-543.

ALDRICH, C.R. (1969) **The Primitive Mind and Modern Civilisation**. New York: AMS Press.

AYATA, A.G. "Geleneksel ve Modern Dayanışma", Gökçe, B., F. Acar., A. Ayata., A. Kasapoğlu., İ. Özer. ve H. Uygun. (1993) **Gecekondularda Aileler Arası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü** içinde. Ankara: Yayın No: 75. TC Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayınları; s. 248-359.

AYHAN, B., Y. Tümerdem., N. İnce. ve B. Tümerdem. (1994) "Gecekondu Bölgelerinde 0-6 Yaş Çocukları Olan Annelerin Yüksek Ateşle İlgili Bilgi ve Davranışları" **IV. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Kitabı**. Didim: s. 413-415.

BACKETT, K.G. (1990) "Studying Health in Families: A Qualitative Approach" in. Cunningham, B.S, Mc Kegancy, N.P (eds.) (1990) **Readings in Medical Sociology**. London: Tavistock-Routledge.

BAHARLI N. (1999) **Bebeklik Döneminde Başlıca Morbidite Nedenleri ve Bazı Faktörlerle İlişkileri**. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Uzmanlık Tezi.

BARRETT, H. and Browne, A. (1996) "Health , Hygiene and Maternal Education: Evidence from the Gambia", **Social Science and Medicine**. Vol.: 43(11), pp. 1579-1590.

BAYAT, M., S. Taşçı., M. Başer. ve Y. Öztürk. (1996) "0 Yaş Grubu Bebeği Olan Annelerin Bu Döneme İlişkin Büyüme Bilgilerinin Değerlendirilmesi", **V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Kitabı**. İstanbul: s. 419-422.

BELEK, İ. (1990) **Yaşayan Geleneksel Sağlık Uygulamaları İçinde İlkel Bilinç Yapılanmalarının İrdelenmesi**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Tezi.

BERG, B.L. (1989) **Qualitative Research Methods for the Social Sciences**. Massachussets (USA): Allyn and Bacon.

BERMAN, P., C. Kendall. Ve K. Bhattacharyya. (1994) "Integrating Social Science Perspectives on Micro-Level Health Determinants", **Social Science and Medicine**. Vol.: 38(2), pp. 205-215.

BLOOM, W.S. (1965) **The Doctor and His Patient**. New York: The Free Press.

BOZTOK, N. (1994) "Eczanelerin İşlevinde Bir Boyutun Geliştirilmesi Tartışılmalı. Topluma Sağlık Eğitimi", **IV. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Kitabı**. İzmir: s. 41-45.

CALNAN, M. (1983) “Social Networks and Patterns of Help-Seeking Behavior”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 17, pp. 25-28.

CUNNINGHAM, B.S. (1990) “Mothers Beliefs About and Perceptions of Their Children Illness” in. Cunningham, B.S, Mc Keganey, N.P (eds.) (1990) **Readings in Medical Sociology**. London: Tavistock and Routledge publications.

CUNNINGHAM, B. S. ve S. Irvine. (1987) “And Have You Done Anything so far? An Examination of Lay Treatment of Children’s Symptoms”, **British Medical Journal**. Vol.: 295, pp. 700-702.

DEAN, K. (1986) “Lay Care in Illness”, **Social Science and Medicine**. Vol.:22(2), pp. 275-284.

DEMİR HİNDİ, H., M. Akbaba., T. Bahçebaşı., Z. Bicik., İ.H. Savaşer., O. Türkmen. ve A. Pişkin. (1994) “Sağlık Ocaklarına Başvuran Hastaların Reçete Kullanım Durumları Ve Etkileyen Faktörler”. **IV. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Kitabı**. Didim: s. 247-249.

FURNHAM, A. (1994) “Explaining Health and Illness: Lay Perceptions on Current and Future Health, the Causes of Illness and the Nature of Recovery”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 39(5), pp. 715-25.

GORSTEIN, J. (1989) “Assessment of Nutritional Status: Effects of Different Methods to Determine Age on the Classification of Under Nutrition”, **Bulletin of World Health Organization**. Vol.: 67, pp. 143-150.

GÜRİŞ, D. (1991) Kişisel Temizlik ve El Temizliği İle İlgili Davranışların İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Uzmanlık Tezi.

HARMANCI, H.G., S. Kalaça., Ç. Kalaça. ve A. Demirkol. (1996) “Sultan Çiftliği’nde Çocuklardaki Karın Ağrısı ve Ateş İle İlgili Düşünce ve İnanışlar”, **V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Kitabı**. İstanbul: s. 150-160.

HELMAN, G. C. (1990) **Culture, Health and Illness. An Introduction for Health Professionals**. 2nd ed. London: Butterworth & Co (Publishers) Ltd;

HOLSTEIN, J.A. and J.F. Gubrium. (1997) “Active Interviewing” in. Silverman, D. (ed.) (1997) **Qualitative Research Theory, Method and Practice**. London: Sage Publications.

HUNTE, P.A. and F. Sultana. (1992) “Health Seeking Behaviour and the Meaning of Medications in Bolachistan. Pakistan”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 34(12), pp. 1385-1397.

IGUN, U.A. (1979) “Stages in Health Seeking : A Descriptive Model”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 13A, pp. 445-456.

KAĞITÇIBAŞI, Ç. (1998) **Kültürel Psikoloji. Kültür Bağlamında İnsan ve Aile**. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

KAI, J. (1996) "Parents Difficulties And Information Needs in Coping With Acute Illness in Preschool Children. A Qualitative Study", **British Medical Journal**. Vol.: 313, pp. 987-990.

KARABABA, A.O. ve A. Boyacıgiller. (1990) "İlaç Kullanımında Davranış Biçimleri Ve Bunları Etkileyen Faktörler", **II. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Özet Kitabı**. İstanbul: 1990.

KARTOĞLU, Ü., H. Gönendik. ve U. Önde. (1990) "Kitle, Kurumlar ve Kişiler Arası İletişim Kanallarının Değerlendirilmesi", **Sağlık ve Toplum Dergisi**. Temmuz-Ağustos, s. 47-54.

KIZILÇELİK, S. (1996) **Türkiye'nin Sağlık Sistemi. Bir Medikal Sosyoloji Denemesi**. İzmir: Saray Kitabevleri.

KOÇOĞLU, G., H. Sümer., H.H. Polat. ve F. Koçoğlu. (1996) "Sivas İl Merkezi ve Köylerinde Kadınların Sağlık Konusundaki Bilgi Düzeyini Etkileyen Faktörler", **V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Bildiri Kitabı**. İstanbul: 1996.

KRUEGER, R.A. (1988) **A Practical Guide for Applied Research**. London (UK): Sage Publications.

KRUEGER, R.A. (1998) **Analysing and Reporting Focus Group Results**. London (UK): Sage Publications.

LAURITZEN, S.O. (1997) "Notions of Child Health: Mothers' Accounts of Health in Their Young Babies", **Sociology of Health and Illness**. Vol.: 19(4), pp. 436-456.

MAIMON, L.A., M.H. Becker., K.M Cumming., R.H. Drachman. and H.A. O'Connor. (1982) "Effects of Sociodemographic and Attitudinal Factors on Mother-Initiated Medication Behaviour for Children", **Public Health Reports**. Vol.: 97(2), pp. 140-149.

MALYALI, S., D. Özcan., F. Çetinkaya., T. Şahinöz., H. Eker. ve Y. Öztürk.(1996) "Kayseri İl Merkezindeki Eczanelerden Reçetesiz İlaç Alma Nedenleri", **V. Ulusal Halk Sağlığı Kongresi Kitabı**. İstanbul: s. 240-244.

MECHANIC, D. (1995) "Sociological Dimensions of Illness", **Social Science and Medicine**. Vol.: 41(9), pp.1207-1216.

MORGAN, D.L. (1988) **Focus Groups as Qualitative Research**. London: Sage Publications.

NETTLETON, S. (1995) **The Sociology of Health & Illness**. First Published. Cambridge (USA): Polity Press.

ÖRNEK, S.V. (1988) **İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**. 2. Baskı. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

PATTON, M.Q. (1990) **Qualitative Evaluation and Research Methods**. London: Sage Publications.

PILL, R ve Stott N.C.H. (1982) “Concepts of Illness Causation and Responsibility: Some Preliminary Data From a Sample of Working Class Mothers”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 16, pp. 43-52.

POLAT, H. H. (1995) **Sivas Ulaş'ta Halk Hekimliği Uygulamaları**. Ankara: Ürün Yayınları.

SEIDMAN, I.E. (1991) **Interviewing as Qualitative Research**. New York: Teachers College Press Publications.

SIRA, Z.B. (1990) “Primary Care Practitioners Likelihood To Engage in A Biopsychosocial Approach: An Additional Perspective On The Doctor-Patient Relationship”, **Social Science and Medicine**. Vol..31(5), pp.567-576.

SPEEDLING, E.J. and D.N. Rose. (1985) “Building an Effective Doctor-Patient Relationship: From Patient Satisfaction to Patient Participation”, **Social Science and Medicine**. Vol.: 21(2), pp.115-120.

TURNER, B. S. (1987) **Medical Power and Social Knowledge**. London: Sage Publications.

TÜRKDOĞAN, O. (1991) **Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi (Doğu'da Bir Kasabanın Tıbbi Sosyoloji Açısından İncelenmesi)**. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2213, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi 522, Araştırma İnceleme Dizisi 19, Milli Eğitim Basımevi.

YILDIRIM, N., L. Lohfeld., N. Coşkun., H. Yıldız. ve Y. Öztürk. (1993) **Antalya-Ahatlı Beslenme Araştırması-1990**. Ankara: UNICEF.

ZOLA, I.K. (1978) “Pathways to the Doctor from Person to Patient”, in Tuckett, D. and J.M. Kaufert (eds) **Medical Sociology**. First Published. Tavistock Publications.

KAMU TERCİHİ OKULU KAMUNUN YENİDEN YAPILANDIRILMASINDA RASYONELLİĞİN DEĞİŞEN ANLAMI ve TÜRKİYE

Songül Sallan Gül*

Öz

Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması, kalitenin ve verimliliğin artırılması gibi sorunlar 1980'lerden sonra tekrar gündeme gelmiş ve piyasa merkezli çözüm önerileri sunulmuştur. Yeni liberal okullardan olan Kamu Tercihli Okulu, politik piyasada kamusal rant paylaşımı ilişkisi üzerinde odaklanmış, anayasal sözleşme esasında kamunun küçültülmesi ve denk bütçe uygulamalarının önemine işaret etmiştir. Bu çalışmada Kamu Tercihli Okulunun rasyonellik anlayışını yansıttığı varsayılan ve Türkiye'de 1980 ve 1990'lar boyunca uygulanan iki kamu politikası; "fon sistemi" ve "sözleşmeli personel" uygulamaları incelenmiştir. Kamu istihdam politikalarından olan ve 1980'ler boyunca genişletilerek uygulanan sözleşmeli personel politikası, "Sözleşmeli personel uygulaması, yeni liberalizmin önemli bir kolü olan Kamu Tercihli kuramcılarının ve bunları benimseyip uygulayan politikacılar için rasyonel bir seçimdir" hipotezi bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Tercihli Okulu, rasyonalizm, bürokrasi, sözleşmeli personel, Türkiye

THE PUBLIC CHOICE SCHOOL, THE CHANGING MEANING OF RATIONALISM IN THE RESTRUCTING OF THE PUBLIC OF THE PUBLIC BUREAUCRACY and TURKEY

Abstract

In recent years, the problem of the organization of public administration, and the enhancement of efficiency, productivity and the quality in the public sector have attracted an increasing attention. For this purpose, there have been efforts to privatize or contract out public services, foster private enterprises allow competition in the public sector, and the benefit from contract based employment. New right governments that came into power in 1980s attracted Keynesian welfare state and its big bureaucracy. In line with this development, some models are put forward in order to provide a theoretical base for a new public administration. These models include "overloaded public bureaucracy", "new public administration

*Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi

approach", "reinventing government", and "public choice school". This study focuses on "Public Choice School" and its arguments. Then, the hypothesis of "contracted-based employment is a rational choice for new liberal arguments and public choice school" will be tested in Turkey during the era of 1980s and 1990s.

Key Words: Public Choice School, rationalism, bureaucracy, contracting out employment, Turkey

Giriş

Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması ve etkinliğinin artırılması sorunu son yıllarda siyaseti ve kamu politikalarını biçimlendirmede giderek artan bir önem kazanmaktadır. Globalleşmenin ekonomik ve siyasal dinamikleri, gelişme düzeyleri ve rejimlerine bakılmaksızın, bir çok ülkede, yeni liberal piyasa merkezli politikalar çerçevesinde serbest piyasa sisteminin geliştirilmesi, kamu harcamalarının kısıtlanması ve özelleştirmeler yoluyla devletin küçültülmesi amaçlanmaktadır. Amerika'da ve bir çok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, ülkemizde de, 1980'lerden itibaren iktidara gelen yeni sağ yönetimler, kamu yönetiminin yeniden yapılandırılmasında vurguyu piyasa merkezli bir yaklaşıma kaydırmışlardır. Türk Telekom'un özelleştirilmesi, sosyal güvenlik sisteminin dönüştürülmesi ve son olarak da İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun Türkiye İş Kurumu çerçevesinde yeniden yapılandırılması gibi politikalar bu anlayışın birer ürünü olmuştur.

Aslında bir çok kapitalist ülkede 1930'lardan 1970'lere kadar yaygın kabul gören refah devleti anlayışı, kamu yönetimini "toplumsal adalet ve eşitlik" ilkeleri etrafında örgütlemiş, yoksulluk ve işsizlik gibi sorunların çözümünde piyasaya müdahale edilmiştir. Bu da Weber'in genişleyen bir devlet bürokrasisinin totaliter rejimlere açık kapı bırakacağı ve sırasında çok etkili bir baskı aracı olarak demokrasi ve kişisel özgürlüklerin kısıtlanmasında kullanılabileceği uyarılarında olduğu gibi (Weber, 1987), kamu yönetiminin giderek genişlemesine, hatta hantallaşmasına ve çoğu kez de politikleşmesine neden olmuştur. Bu gelişme yeni tartışmaları başlatmış, kamunun yeniden yapılandırılmasında benimsenen ilkeleri ve değerleri sorgulamaya açmıştır.

Bu süreçte farklı yaklaşımlar öne sürülmüştür. Aşırı yüklenme kuramı, yeni kamu yönetimi anlayışı, yönetimin yeniden keşfedilmesi (reinventing government) hareketi ve Kamu Tercih Okulu, bunların en bilinenleri arasında yer almıştır. Bu yaklaşımlar, kamunun yapılandırılmasında kapitalist sistemi ve serbest piyasa modelini temel almışlardır. Kamu Tercih Okulu'nun diğerlerinden iki temel farkı vardır. İlki, kamunun yeniden yapılandırılmasına ilişkin görüşler kişisel yazılardan çok, bir okulun etrafında bir ekol olarak dile getirilmiş ve bu görüşler yeni sağ düşünür ve politikacılara ilham kaynağı olmuştur. İkincisi de, siyaset (devlet) ve eko-

nomi (piyasa) arasındaki ilişki sorgulanırken somut politika önerileri sunulmuştur. Her ne kadar Kamu Tercihli Okulu, değer yargılarından uzak ve rasyonel olduğunu iddia etse de, birey, risk, rekabet, etkinlik, müşteri gibi belirli değer ve tercihler etrafında varsayım ve önerilerini ortaya koymuştur. Bu da, rasyonelliğin toplumsal ve tarihsel açıdan değişik anlamlar (Weber, 1987: 52) ifade eden boyutlarından birini oluşturmaktadır. Bu çalışmanın iki temel amacı vardır. Bunlardan ilki, günümüzde yaygın kabul gören ve kamu politikalarını biçimlendiren bu yeni anlayışın teorik temellerini oluşturan okullardan biri olan Kamu Tercihli Okulu'nun görüşlerini kamunun yeniden yapılandırılmasında rasyonelliğin değişen anlamı içinde sorgulamak ve eleştirmektir. İkinci amacı da, teorik kaynağını Kamu Tercihli Okulu'nun görüşlerinden alan ve ülkemizde 1980'lerden itibaren yaygın bir biçimde uygulanmış olan ve halen belirli ölçülerde uygulanmasına devam edilen iki kamu politikasının: "fon sistemi" ve "sözleşmeli personel uygulaması", rasyonelliğini tartışmaktır.

Ülkemizde fon sistemi uygulamasının yaygınlaştırılması, siyasal iktidarlara kamunun yeniden yapılandırılması sürecinde, özellikle Özal iktidarlara döneminde piyasa merkezli bir yapılanma için önemli kaynak sağlamıştır. Sözleşmeli personel uygulaması da, devletin küçültülmesi ve özelleştirmelerin önündeki engellerin kaldırılması amacıyla yaygın bir biçimde uygulanmıştır. Çalışmada bu uygulama "Sözleşmeli personel uygulaması, yeni liberal düşünürler ve politikacılar için rasyonel bir seçimdir" hipoteziyle sınanmıştır.

a. Kamu Tercihli Okulu ve Politik Piyasada Rasyonalizmin Anlamı

Kamu Tercihli Okulu (Public Choice School), yeni liberalizmin önde gelen entelektüel temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. G. Tullock, J. Buchanan, K. Arrow, A. Downs, M. Olson gibi yazarlar okulun önde gelen isimleridir. Bu Okul "Rasyonel Tercih Okulu", "Virjinya Okulu", "Sosyal Tercih Okulu" ya da "Siyasal Piyasa Okulu" olarak da adlandırılır (Gwartney ve Wagner, 1988; Buchanan, 1987: 305; Niskanen, 1971; Buchanan ve Tullock, 1962).

Kamu Tercihli Okul'unun yaklaşımı, kamu sektöründe karar alma süreçlerinin analizi ve mikro ekonomik teorinin bu süreçteki siyasal ve bürokratik eylem ve davranışlara uygulanması üzerine kuruludur. Okul'un tartışmaları "politik piyasa" kavramı etrafındadır. Kavram neo-klasik ekonomik kuramın serbest piyasa anlayışı çerçevesinde, kurumlarıyla ve aktörleriyle siyasal süreci betimlemek için kullanılmaktadır. Politik piyasa; devleti, hükümetleri, siyasetçileri ve siyasi süreci (seçimler, siyasal kampanyalar gibi), bürokratları, seçmenleri, baskı ve çıkar gruplarını, devletle iş yapan girişimciyi ve devletin politikalarından etkilenip siyasal çıktıları etkilemeye girişen herkesi, her grubu içine alacak şekilde geniş bir anlamda ele alınmaktadır.

Politikacılar, iş adamlarına ya da girişimcilere, bürokratlar şirket yöneticilerine, seçmenler de müşterilere benzetilir (Tullock, 1976: 5; Gwartney ve Wagner, 1988:

10). Politik ve ekonomik piyasada eylemlerde bulunan bu aktörlerin temelde aynı insanlar olduğu ve hepsinin de kendileri için en uygun olan durumu seçecekleri savunulur. Tüm seçmenler ya da karar vericiler (politikacılar ve bürokratlar), kişisel çıkarlarını maksimize etmeye çalışan bireyler olarak algılanır (Downs, 1957). Dolayısıyla, politik süreç bir "alış-veriş" süreci (politics-as-exchange) olarak açıklanır. Okul, ekonomi-siyaset ilişkisini en aza indirgeyen, bireye ve piyasaya müdahaleyi ortadan kaldıracak ve özgürlüğü maksimize edecek politika önerileri geliştirir.

b. Kamu Tercihi Okulu'nun Temel İlkeleri

i. Bireycilik: Kamu tercihi yaklaşımı, klasik liberal bakış açısında olduğu gibi, bütün olguları birey davranışıyla açıklar. Kamu Tercihi Okulu'na göre, toplum ya da devlet gibi yapılar ancak onları oluşturan bireylerin davranış, tercihi ya da deneyimleri kavranarak anlaşılabilir. Ayrıca, özel mülkiyet, piyasa ekonomisi ve kapitalist düzen ancak kişilerin kendi tercihlerinin bir sonucu olarak oluşuyorsa kabul edilebilir (Goodwin, 1982: 38).

Kamu Tercihi Okulu, bireyleri "homo economicus" anlayışı temelinde, kişisel faydasını ya da zenginliğini maksimize etmeye çalışan çıkarıcı ve rasyonel kişiler olarak ele alır. Faydacı felsefenin kişisel çıkarını ön plana alan ve kendi faydasını maksimize etmeye çalışan rasyonel birey modeli, Kamu Tercihi Okulu kuramcıları tarafından politik piyasadaki aktörlerin eylemlerini analiz etmek için de kullanılır. Kamu tercihi kuramcıları, politik piyasadaki siyasetçilerin ve bürokratların, ekonomik piyasadaki kişilerin aksine, kamu yararına çalışan kişiler olduğu varsayımını reddederler. Daha çok siyasal piyasada kişilerin çıkarlarını nasıl maksimize etmeye çalıştıkları konusu üzerinde yoğunlaşırlar. Bu nedenle de tıpkı ekonomide olduğu gibi politik piyasada siyasal aktörler de kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışırlar (Buchanan, 1989; Witt, 1992; Tollison, 1982).

ii. Özgürlük: Kamu Tercihi Okulu için, özgürlük negatif anlam taşır. Negatif özgürlük bireyin baskı görmemesi, müdahalerden uzak olarak hareket serbestisinin ve bireyin hareket alanı içinde başkalarının, özellikle de devletin bilinçli müdahale ve zorlamasından uzak eylemde bulunmasıdır. Negatif özgürlükte, düşünen, arzu eden bireyin özgürlüğünü kullanabilmesi için, bireyin kendi kaderini kendisinin belirleyebilmesi ve kararlarını kendisinin verebilmesi, yani, özerk olması gerekir (Plant, 1990: 7-8). Ayrıca, özgürlüğe normatif anlam da yüklenir ve özgürlüğün serbest piyasa sistemine olan bağlılığı ve inancı da artırdığı savunulur.

Kamu Tercihi Okulu düşünürlerinin "bireyin seçim özgürlüğünü" kuramlarının merkezine almalarının temel nedeni, bireyin sürekli değişen tercihlerini piyasanın maksimize edebilmesidir (Barry, 1988: 60-67). Dolayısıyla özgür birey eylemde bulunurken, başkaları tarafından konmuş engellerle, yasaklarla karşılaşmamalı, seçim özgürlüğünü dilediğince kullanabilmelidir.

Birey her türlü müdahaleden uzak olmalı ve tercihlerini gönüllü olarak yapabilmelidir. Kişinin kendinden başka hiçbir güç ya da otorite, bireyin kişisel çıkarını daha iyi bilse bile, onun yerine tercih yapıp, eylemde bulunamamalıdır. Bunun gerçekleşeceği en iyi ortam da devletin müdahalesinden uzak olan serbest piyasadır. Bu anlamıyla negatif özgürlük anlayışı "bırakınız yapsınlar"cı ekonomi anlayışıyla uyumludur. Ancak, aynı zamanda devlet ve onun yasal düzenlemeleri sözleşmelerin uygulanmasını gerçekleştirmek, mülkiyet haklarını ve kişisel özgürlükleri korumak için gerekli görülür ve kabul edilir (Gamble, 1981: 165). Kamu Tercihli Okulu'nun, devletin toplum ve piyasadaki rolüne böylesine dikkatli ve sınırlı bir şekilde yaklaşmasının en önemli nedeni, devlete tanınan her yetkinin bireyin hak ve özgürlüklerinden alıp götürdüğüne inanılması ve politikacılarla bürokratlar tarafından kötüye kullanılma riskinin bulunmasıdır.

iii. Sözleşmeci Toplum Modeli: Kamu Tercihli Okulu'nun önde gelen isimlerinden olan Buchanan, "The Limits of Liberty" (1975) isimli yapıtında, bireylerin serbestçe tercih yapabilmelerini ve negatif haklarını korumalarını sağlayacak bir toplumsal örgütlenme modeli içeren, anayasal bir sözleşme modeli önerir. Buna da "Anayasal Seçim" adını verir. Anayasal Seçim, anayasa hazırlanırken oyunun kuralları ve kurumları arasında yapılacak seçimi ifade eder. Anayasa bireyin özgürlüğünü garanti altına almalı ve devletin müdahale alanını sınırlamalıdır. Devletin harcama ve vergilendirme gücü çok sınırlı bir biçimde, açıkça ve anayasal olarak belirlenmelidir. Anayasal olarak kişilerin mülkiyet hakları, devletin toplum ve piyasadaki sınırlı rolü saptandıktan sonra, günlük politik sorunların, "pareto optimalitesi" ilkesi çerçevesinde çözümü çok daha kolay olacaktır.

iv. Oy Birliği (unanimity) ve Pareto Optimalitesi İlkeleri: Çoğulcu demokrasi anlayışı içinde geleneksel kamu politikalarını belirleyen temel ilkelerden biri "çoğunluk" ilkesidir. Okul'a göre ise, bu "oy birliği ve Pareto optimalitesi ilkeleri" olmalıdır. Buchanan'ın sözleşmeci yaklaşımında, bireyciliğin ve anayasal demokrasi anlayışının bir gereği olarak, kararların toplumdaki bireylerin rızası alınarak, oy birliği ile alınması gerekir. Buchanan (1989), böyle bir gönüllü anlaşmaya ya da uzlaşmaya, ancak toplumda kimseyi önceki durumundan daha kötü duruma düşürmeyecek ve herkesin ya da bazılarının faydasını arttıracak şekilde değişiklik önerileriyle ulaşılabileceğini ileri sürer. Temel olarak sınırlı devletin öngörüldüğü bir anayasal sözleşme, özgür bireylerin serbest piyasada gönüllü eylemlerde bulunabilmesini ve yasaların üstünlüğü çerçevesinde bir özgürlüğü salık verir (Buchanan, 1989; Witt, 1992; Tollison, 1982; Mueller, 1979).

Buchanan ve Tullock, karar vermede basit çoğunluk ilkesinin, özellikle kişi ve gruplar arasında çıkar çatışmaları belirgin olduğunda, oy birliği ile karar almanın çok masraflı olmasının zorunlu bir sonucu olduğunu belirtirler (Buchanan ve Tullock, 1962: 96). Ancak oy birliği ilkesinin temel amacının toplumda, nasıl olduğuna ya da kazanıldığına bakılmaksızın var olan kaynak ve zenginlik paylaşımı

masını hiçbir kişinin zararına olmayacak şekilde korumanın gerekliliğini de savunurlar.

Kamu Tercihi kuramcılarına göre, oy birliğinin yanı sıra alternatif değer ya da kaynaklar arasında seçim yapmayı olanaklı kılan bir diğer karar verme ilkesi de Pareto optimalitesidir¹. Pareto Optimal (etkin ya da efficient) noktaya piyasadaki “görünmez el” mekanizması ve rekabetçi şartlarla gelinecektir (Niskanen, 1971 ; Tullock, 1969).

c. Politik Piyasada Kamusal Rant Arayışları

Kamu Tercihi Okul'una göre, rasyonelliğin temel ilkeleri bireyin rasyonel olması, yani kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmesi ve kamunun da piyasa ilkelere göre işlemesidir. Politik piyasada gerçek piyasa mekanizmasının olmaması, özellikle teşvik ve sınırlama mekanizmalarının yetersizlikleri, kamu bürokrasisini büyütmüş ve "kamusal rant arayışı"ları (rent-seeking) artırmıştır (Tullock, 1976). Özünde politik piyasa, baskı gruplarının kamudan rant transferi arayışına girmelerine elverişli ortamlar yaratır (Tullock, 1967: 224-233). Etkin çalışmayan şirketler, koşullarını iyileştirerek piyasada diğer şirketlerle rekabet edebilir hale gelmek yerine, devletten korumacılık talep edebilmektedirler (Gwartney and Wagner, 1988: 22; (Olson, 1982: 41-47). Politikacıların tekrar seçilmek için mal ve hizmet vaatlerinde bulunmaları, bürokratların örgüt bütçelerini ve kendi kişisel maaşlarını artırma, kişisel tanınırlık, güç ve prestij elde etmek için çabaları kamu sektörünün büyümesini kaçınılmaz hale getirmiştir (Niskanen, 1971).

d. Kamu Tercihi Okulunun Kamunun Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Önerileri

Kamu Tercihi Okulu, örgütlü çıkar gruplarının kamu harcamaları içinde kendi paylarını maksimize etmeye çalıştıklarını dile getirir. Siyasal kurumlar ve kurallar, politikacıların ve bürokratların çıkarıcı ve rasyonel davranışlarını sınırlayacak şekilde yeniden düzenlenmelidir. Buchanan'a göre bu amaçla, devletin ve hükümetlerin gücünün kırılıp, serbest piyasaya karışmasının önlenmesi gerekir. Azınlık grupları ya da çıkar grupları da bir araya gelerek hareket edebilirler ve varlıkları, mülkiyet haklarını zedeleyecek politikalar oluşturulmasına yol açabilirler. Bunu önlemenin yolu anayasada harcama, vergi toplama, bütçeleme konularındaki ku-

¹ Pareto optimal denge durumunda, hiçbir bireyin faydası başka bir bireyin faydası azaltılmaksızın artırılmaz. Diğer bir deyişle, Pareto optimum durumunda, kaynakların ya da değerlerin dağılımının toplumdaki tüm insanların isteklerini maksimum düzeyde tatmin edecek şekilde gerçekleştiği ve toplumda maksimum zenginliğin yaratıldığı varsayılır. Faydacı yaklaşım açısından, toplumda diğer hiçbir bireyin durumunda her hangi bir kötüleştirmeye yol açmaksızın en az bir kişinin faydasını artıracak her türlü toplumsal kaynak dağılımına ilişkin karar etkin, (efficient) ya da Pareto optimuma götüren karar olarak görülür. Bu yeni durumdaki kaynak dağılımı da, önceki kaynak paylaşımından daha etkin bir dağılım olarak değerlendirilir

ralların hükümetlerin rahatça harcama yapamayacak şekilde yeniden düzenlenmesini parlamentonun bu konularda basit çoğunluktan daha büyük bir çoğunlukla karar almasını sağlayacak düzenlemelere gidilmelidir (Barry, 1987: 103). Ayrıca Okul'un diğer temsilcileri de şu önerilerde bulunurlar (Sugden, 1981; Tiebout, 1956; Niskanen, 1971; Tullock, 1969):

-Müşterilerinin isteklerini gereği gibi karşılayamayan büyük ölçekli kamu işletmelerinin tekelleri kırılarak, kamu kuruluşlarının hem kendi aralarında, hem de özel sektör firmalarıyla rekabet etme olanağı sağlanmalıdır.

-Yerel yönetimlere daha fazla yetki ve sorumluluk verilmeli ya da aktarılmalı ve karar verme süreçleri ademi-merkezleştirilmeli (decentralisation) ya da piyasada gerçekleşmelidir.

-Kamunun işveren olma niteliği en aza indirilmeli, tam istihdam uygulamasından vazgeçilmeli, kamuda verimliliği, etkinlikle birlikte etkililiğini artırmak için esnek istihdam yöntemleri geliştirilmelidir: yarı zamanlı, süreli çalışma, sözleşmeli personel, projecilik vb.

Kamu Tercihli Okulu'nun ekonomi-siyaset ilişkilerinden dolayı devleti küçültmek ve bireylerin rant arayışlarından kurtarmak için geliştirdikleri öneriler, yeni liberallerin "piyasalar iyi, devlet kötü" tezlerine dayanmaktadır. Bir yandan, bireylerin rasyonel insan olarak kendi çıkarları peşinde koşmaları ekonomik piyasa için doğru bulunurken, aynı davranışın politik piyasadaki sonuçları bireyin özgürlüklerinin kısıtlanması ve piyasaya müdahale olarak görülmektedir. Oysa, Stretton ve Orchard'ın da (1994) belirttikleri gibi, Kamu Tercihli Okulu'nun temel varsayımlarından olan kişisel faydanın maksimizasyonu, tek yönlü ve kişi davranışlarının analizinde yeterli değildir.

Kişisel fayda maksimizasyonunun beraberinde toplumsal faydanın maksimizasyonunu getireceği varsayımı, bazı kamu tercihi kuramcıları tarafından da eleştirilmekte ve bunun mümkün olamayacağı belirtilmektedir. Tutuklu ikilemi² de bu imkansızlığı belirtmek için örnek olarak verilmektedir. Oyun teorisi stratejik kararları analiz etmek için II. Dünya savaşı boyunca geliştirilmiş bir metottur ve çeşitli insanlar arasındaki çatışma durumları için bir modeldir. Bunun için değer yargularından uzak olarak tam rasyonellikle ilkelerini ortaya koyduklarını iddia eden kamu tercihi kuramcıları, aslında belirli değer tercihleri yaparak varsayım ve

² Oyun teorisi içinde ele alınan "tutuklu ikilemi" (prisoner dilemma) aynı koşullara sahip olan bireylerin tercihlerini yaparken kolektif eylemde bulunamayacaklarını açıklamak için kullanılan bir örnektir. İşbirliği yaptıkları düşünülen iki tutuklu ayrı hücrelere yerleştirilir ve dört olası durumda karar vermeleri istenir. Eğer tutuklulardan biri diğerini ihbar ederse, ama diğeri onu ihbar etmezse ihbar eden, serbest bırakılacaktır. İkisi de birbirlerini ihbar ederse, her ikisi de üçer yıl hapis cezası alacaktır. Biri diğerini ihbar etmez ise, ama diğeri onu ihbar ederse, o zaman ihbar etmeyen beş yıl hapis cezası alacaktır. Eğer her ikisi de birbirini ihbar etmezse, polisin elinde her birini bir yıllığına hapis cezasına çarptırmak için yeterli delil olacaktır.

önerilerini ortaya koymaktadırlar (Stretton ve Orchard, 1994). Ayrıca, Kamu Tercihini Okulu'nun, birçok anayasal ve siyasal önerilerini sadece ABD örneğini ele alarak ortaya koyması nedeniyle bu düşüncelerin başka ülke örneklerine uygulanabilirliği sorgulanmaktadır (King, 1987: 105).

Bürokratların davranışları incelenirken, onların kamusal karar verme süreçlerindeki gücü gereğinden fazla büyütülmekte, haksız bir şekilde, örgütlerinin faaliyetleri hakkında sahip oldukları bilgileri tarafı olarak sakladıkları ya da çarpıttıkları ileri sürülmektedir. Benzer olarak kamu çalışanlarının davranışları analiz edilirken, bürokratların tek güdülerinin kendi ya da çalıştıkları örgütün çıkarlarını veya parasal kaynaklarını maksimize etmek olduğu öne sürülmektedir. Oysa kişisel çıkar dışında insan davranışlarına yön veren kamuya ve kamu yararına hizmet isteği, vatandaşlık bilinci, erdemlilik, yardımseverlik, örgütlerinin amaçlarının en etkin ve verimli şekilde gerçekleştirilmesine çalışma gibi ilkeler ya da değerler yadsınmakta ve birçok kamu görevlisinin başarıları göz ardı edilmektedir (Stretton ve Orchard, 1994; King, 1987: 104; Goodwin, 1982: 26). Ayrıca, politik piyasada işçilerin (ve dolayısıyla işçi sendikalarının) seçmen olarak davranışları ve rasyonellikleri sorgulanırken, işverenler Okul'un serbest piyasaya olan bağlılığından dolayı göz ardı edilmektedir. Eğer kamunun bir rant olarak görülmesinin önüne geçilmek isteniyorsa bürokrat-iş adamı ilişkisinin de en az politik çıkar çevreleri kadar sorgulanması gereklidir.

Kamu Tercihini yaklaşımında, serbest piyasanın mutlak egemenliğinin kurulması ve kamu yönetiminde rekabetin egemen kılınması, müşteri tercihlerine önem verilip daha fazla seçenek sunulması gibi konulara aşırı önem verilir. Ancak piyasaya girecek olanakları olmayanların, yoksullar ve işsizler gibi, sunulan seçeneklerden nasıl faydalanacakları ve bunların tercihlerinin nasıl hesaba katılacağı göz önüne alınmamaktadır. Bu tür bir yaklaşım, serbest piyasada sesi en çok çıkanın, en örgütlü ya da avantajlı konumda olanın istek ve tercihlerine önem verilmesine ve diğer grupların gereksinimlerinin göz ardı edilmesine yol açmıştır (Frederickson, 1997: 87-88; 1971(a): 304-331).

Benzer bir biçimde, yargısal, yönetsel, yasamaya ilişkin ve teknik (yol, su, elektrik gibi) kamusal mal ve hizmetlerin sunulabilmesi, piyasada istikrarın sağlanabilmesi ve toplumda piyasa dışında olup üretime katılmayanlara (işsiz, yaşlı, öğrenci, yoksul, hasta, özürlü gibi) yönelik transferler ya da refah programları için devletin vergi alması Okul tarafından eleştirilir. Vergilerin devletçe nasıl yanlış kullanıldığı ya da israf edildiği konusundaki vurguya rağmen, özel sektörün aldığı kaynakları ne ölçüde etkin kullandığı ve piyasaların zora girmesi durumunda hangi kesimlerin bu zorlukları daha acı bir şekilde çektiği konuları üzerinde durulmamaktadır. Nasıl halktan toplanan vergilerin harcanmasında devletin halka karşı bir sorumluluğu var ise, özel sektörün de halktan kâr adı altında toplanan "özel vergileri" harcarken de benzer bir sorumluluğu olması gereği hemen hiçbir zaman sorgulanmamaktadır. Piyasa, sadece ekonomik gücü olup alışveriş yapabileceklere

hizmet sunan bir yer olarak görülmektedir. Benzer bir biçimde Gray'in de dile getirdiği gibi, kamu tercihi kuramcıları serbest piyasanın başarısızlığını, devletin piyasaya müdahalesine bir gerekçe olarak gösterirlerken, piyasanın başarısızlıklarının azaltılması ve ortadan kaldırılmasını pek vurgulamamaktadırlar (Gray, 1993: 54-55).

Kamu Tercihi kuramcılarının dikkate almadıkları bir başka konu da, kamu yönetimini özel şirket yönetimlerinden ayıran özellikleridir. Özel sektörde en temel değerlendirme ölçütü olarak kârlılık alınmaktadır. Kamuda ise; yasaya uygunluk, hesap verirlilik, kamu yararına uygunluk ve kamuya-vatandaşa temel hizmetlerin götürülmesi gibi birden fazla ve ölçülmesi çok daha zor amaçlar önem taşımaktadır (Osborne ve Plastrik, 1997). Bunların yanında toplumsal adaletin ve eşitliğin gözetilmesi, toplumda etnik, dinsel ya da düşünsel ayrımcılıklarla savaşılmaması, temel kamu hizmetlerinden tüm vatandaşların yararlanmasının olanaklı kılınması, vatandaşların haklarının ve toplumun genel yararının korunması gibi konular da kamu yönetiminin amaçları arasında yer alır. Ayrıca birçok kamu yönetimi yazarı, özel sektör kuruluşlarının aksine, kamu örgütlerinin siyasal bir ortamda, kamunun ve basının sıkı gözetimi altında hizmet gördüklerine dikkat çeker. İkna etme, çatışan çıkar ve isteklerin uzlaştırılması kamu politikalarının oluşturulmasında ve kamu yönetiminin işleyişinde önemli yer tutar. Bunun yanında, özel sektör yönetiminin kâr yapma sorumluluğuna karşın, kamu yöneticileri üst yönetime, politikacılara, mahkemelere ve vatandaşlara karşı sorumluluk taşırlar (Golembievski, 367-368; Frederickson, 1997, 1971(a), 1971(b); Wamsley ve Zald, 1983).

Özelleştirme ya da ihale yoluyla kamu hizmetlerinin özel sektöre sundurulması gibi uygulamalar, özel sektörün kamuya oranla daha etkin, verimli ve ekonomik çalıştığı varsayımına dayandırılır. Ancak, kamu örgütlerinin sunduğu bir çok hizmetin ekonomik olmak, kârlı olmak ya da verimli olmaktan çok; toplumsal istikrar, düzen, devamlılık, eşitlik ve adalet açılarından önem taşıdığı gözden kaçırılmaktadır. Özel sektörün kamu hizmetlerini daha etkin ve ekonomik olarak sunduğu konusu da tartışmalıdır. Ayrıca, kamusal olarak finanse edilen ya da üretilen mal ya da hizmetlerin üretim biçimi (özel ya da kamusal) ve hangisinin daha etkin olacağı üzerine deneysel olarak yapılmış çalışma sayısı da yeterli değildir. Kamunun mu, piyasanın mı, daha etkin olduğu ya da hangi alanlarda hangi üretim şeklinin etkin olacağı sorusunun cevaplanabilmesi için konu üzerinde daha fazla sistematik araştırma yapılması gerekir. Bu da Kamu Tercihi Okulunun ve yeni liberal politikaların savunusunun ampirik temellerden çok, ideolojik temele dayandığını göstermektedir.

Stretton ve Orchard'a göre, bir çok kamu malının yeterince ve istenen kalitede sunulmadığı ya da sunulmadığı bir gerçeklik olarak kabul edilse bile, bu sorunun önüne kamu yönetiminin özel sektör ilkelerine uygun çalışmadığı, çok büyük olduğu, bürokrat ve politikacıların kişisel çıkarlarını düşündükleri ve kamusal rant arayan çıkar gruplarıyla ya da iş adamlarıyla işbirliği içinde olduklarını öne sürüp,

devletin gücünün kırılarak geçilebileceği düşünülemez (Stretton ve Orchard, 1994: 42-45).

Kamu Tercih Okulu kuramcıları, düşüncelerini yönlendiren değerler konusunda tam olarak tarafsız olduklarını ve değerlerin düşüncelerini etkilemediğini belirtmelerine rağmen, yazılarında değer yüklü düşünceleri bulmak mümkündür. Birreycilik, Pareto optimalitesi, kamu ve özel mal ayrımı, anayasal ve anayasa-sonrası düzen ayrımı, siyasal süreç ve sonuç ayrımı gibi kavramların ve ayrımların hepsi, çoğunlukla açıkça ifade edilmeyen, belirli değer kalıpları üzerine, yani "liberteryen muhafazakar" değerler üzerine kuruludur. Bu da temelde zengin kapitalist sınıfın mülkiyet haklarının demokratik vergilendirilmeden korunup kamusal amaçlar için kullanılmasının önüne geçmektir.

Aynı yaklaşımda piyasada kişilerin tercihlerini ifade etmesi özgürlük olarak görülürken, vatandaşların demokratik süreçler sonucunda ortaya koyduğu tercihlerin kamu politikalarına yansıtılması ise, baskı olarak adlandırılmaktadır. Aynı şekilde, neye karşı özgürlük sorusunun cevabı devlete karşı özgürlük iken, ne için özgürlük sorusunun cevabı da zenginin daha zengin olabilmesi için, gereksinim içinde ve fakir olanların ise sahip oldukları ile yetinmesini bilmesi için özgürlüktür (Stretton ve Orchard, 1994: 48-49; Osborne ve Plastik, 1997).

d. Türkiye’de Kamunun Yeniden Yapılandırılması, Bürokrat-Seçmen-Politikacı Üçgeni

Gelişmekte olan ülkelerle, pek çok üçüncü dünya ülkesinde kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması sürecinde dışsal etkenler belirleyici olmaktadır. Globalleşmenin ekonomik dinamikleri olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) gibi finans kuruluşları, gelişme düzeyleri ve rejimlerine bakılmaksızın, yapısal uyarılama programlarıyla, bazı üçüncü dünya ülkeleriyle gelişmekte olan ülkelere serbest piyasa sisteminin geliştirilmesi, kamu harcamalarının kısıtlanması ve devletin küçültülmesi için yardım ve kredi anlaşmaları yapmaktadır (Midgley, 1995: 72). Türkiye de bu gelişmeden nasibini alan ilk ülkelerden biri olmuştur. Türkiye’de 1970’lerde yaşanan ekonomik ve siyasal krizleri 1978 yılında IMF’in istikrar programı izlemiş (Keyder, 1987: 177) ve 1980 askeri ihtilali sonrasında 24 Ocak kararları gündeme gelmiştir.

24 Ocak (1980) istikrar kararları, Türkiye’de kamu açıklarını azaltarak enflasyonu indirmeyi ve ödemeler dengesini düzeltmeyi amaçlayan bir istikrar programını gündeme getirmiştir. Bu istikrar programı, ülkenin birikim süreçlerinde ve sanayileşme stratejilerinde köklü değişimleri gerektiren, yeni liberal ekonomi politikalarının bir yansıması olmuştur (Ahmad, 1995; Keyder, 1987, 1984).

24 Ocak kararlarıyla, 1970’lerin ithal ikameci sanayileşme ve birikim modeli yerini ihracata dayalı yeni bir ekonomik entegrasyon ve bütünleşme politikasına bırakmıştır. Böylece serbest rekabet temelinde ve uygun iş bölümü koşullarında dün-

ya ekonomisiyle bütünleşmeye yönelik uzun dönemli bir yapısal değişiklik süreci başlatılmıştır. Bu modelin işleyebilmesi için iç üretim maliyetlerinin düşürülmesi, para politikalarının izlenmesi, ekonominin liberalleştirilmesi (Boratav, 1997: 205) gibi taleplerle birlikte, sosyal devlet anlayışının terk edilerek (Shaker 1995: 4), buna uygun yapısal reformların gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu talepler ve reform süreci 1990'larda ve son olarak da 2001 Şubat kriziyle yeniden gündeme gelmiştir.

Türkiye'de 1980 sonrasında kamunun yeniden yapılandırılmasında yeni liberal politikaları temel alan iktidarlar bu konuda bazı somut adımlar atmışlardır. Kamu Tercihli Okul'unun da öne sürdüğü görüşler doğrultusunda söz konusu iktidarlar kamunun piyasa merkezli olarak yapılandırılmasına yönelik çalışmalar (yap-işlet devret uygulamaları, bazı KİT'lerin kısmi ya da blok satışları, özel hastanelere ilişkin düzenlemelerin kolaylaştırılması, projecilik, sözleşmeli personel uygulaması gibi) başlatmışlardır Bu çalışmada bu uygulamalardan ikisi üzerinde durulmaktadır:

i. Kamu Harcamalarının Anayasal Kısıtlanması ve Fon Sistemi:

Kamu Tercihli Okulu düşünürleri kamusal rant arayışlarının önün kesilebilmesi için kamu harcamalarının anayasal olarak kısıtlanması gerektiğini belirtmişlerdir. Türkiye'de ise, anayasal olarak bütçe kısıtlamaları bir yana, denk bütçe uygulamaları gerçekleştirilmediği gibi, tam tersi bir yönde 1980 sonrasında fon ekonomisi uygulaması yaygınlaştırılmıştır. Bu uygulama, Turgut Özal iktidarları döneminde, 1984'te bütçenin dörtte birinden fazlası, 1986'da da neredeyse yarısını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, 1986 yılında 3294 sayılı "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu" ile yoksullara yardım amacıyla Başbakanlığa bağlı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu, ya da bilinen adıyla Fak-Fuk-Fon kurularak (Resmi Gazete, 17 Temmuz 1986: 10), bütçe harcamalarının yanı sıra fon sistemi yaygınlaştırılmıştır. Amaç yasada her ne kadar yoksullara yardım için bütçe dışı kaynak sağlamak olarak belirtilmişse de, fonlar, hükümet harcamalarına ek kaynak bulmak, bütçe denetimi ve muhalefet engellerini ortadan kaldırmak amacıyla kullanılmıştır.

Fon gelirleri bir yıl içinde (1988-1989), seçim öncesi dönem olması sebebiyle, neredeyse yüzde yüz artırılarak 165 milyara çıkarılmıştır. Yine 1991 yılında fon gelirleri genel seçim öncesinde benzer oranlarda artırılarak 826 milyara yükseltilmiştir (BYDK SYDV 1989 ve 1991 Yılı Raporu). Ancak, fon gelirlerindeki artışa rağmen, fon gelirlerinin yarıya yakını ihracatı teşvik başta olmak üzere farklı amaçlar için kullanılmıştır (Başkaya ve Leventoğlu, 1998: 60). Bir başka ifadeyle, fon sistemi ANAP popülizmi ya da "yoz popülizm" (Boratav, 1991: 117) anlayışı içinde, kentli yoksul kitlelerden oluşan ANAP yanlısı bir seçmen tabanı yaratmak ve hükümet harcamalarını Meclis ya da bürokratik denetim dışı bırakmak amacıyla kullanılmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'de fon sisteminin yaygınlaştırılması, Kamu Tercihli Okulu'nun politikacı-bürokrat-seçmen üçgeni arasındaki kamusal rant pay-

laşımının önüne geçilmesi için kamu harcamalarının anayasal olarak kısıtlanması ve denk bütçe sağlanması gibi önerilerinin tam tersi yönde geliştirilen bir politika olarak uygulanmıştır. Fon gelirleri, 1980'ler boyunca yeni liberal politikaları benimsediğini ileri süren politikacılar tarafından iktidarda kalmak için kullanılmıştır.

ii. Sözleşmeli Personel Uygulaması Tam İstihdam Politikasına Alternatif Olabilir mi?

Yeni liberaller ve onun temsilcilerinden biri olan Kamu Tercihi Okulu, piyasa merkezli bir yönetim ve sınırlı devlet anlayışı içinde devletin küçültülmesini amaçlamaktadır. Bu amacın gerçekleşmesi için Keynesci dönemdeki tam istihdam politikasından vazgeçilmesi, kamu çalışanlarının ücretlerinin düşük tutulması, sosyal güvenliğin kamusal bir zorunluluk olmaktan çıkarılması ve sendikacılık yerine, bireysel-gönüllü sözleşme sisteminin yaygınlaştırılması gibi öneriler sunmuşlardır. Türkiye'de bu tür politika önerileri de yaygın kabul görmüşse de, 1980 sonrasında belirli boyutlarıyla uygulama zemini bulmuştur.

Kamuda tam istihdam politikalarından vazgeçilmesi ve çalışanlarının sayısının azaltılması anlayışındaki yaygın kabule karşın, uygulama sürecinde kamu çalışanlarının sayısının azaltılması yoluna gidilmemiş, esnetilerek uygulanmıştır. 1983 yılında ANAP'ın seçimleri kazanarak iktidar olmasıyla birlikte, kamuda işe yerleştirmeler artmış, tam istihdam politikası kamusal rant kaynağı olmaya devam etmiştir. Özellikle 1985-1986 yıllarında işe yerleştirme oranı bir önceki yıla göre ortalama yüzde 120.7 artmıştır. Bu artış erkeklerde yüzde 111.7 artarken, kadınlarda yüzde 281'e ulaşmıştır. Bu artışta popülist ve partizan tutumların rolü büyük olmuştur (KPAS 1988).

Türkiye'de kamuda tam istihdam politikasından doğrudan vazgeçilmemesine karşın, sözleşmeli personel uygulamasının yaygınlaştırılmasıyla bu politika esnetilmeye çalışılmıştır. Aslında sözleşmeli personel çalıştırmaya ilişkin ilk kamusal düzenlemeler 1970'lerin sonlarında yapılmıştır. 1984 yılında ise, 233 sayılı Kanun Hükmündeki Kararname (KHK) ile kamuda çalışanlara memur ve işçinin dışında bir statü kazandırılmıştır. 233 sayılı KHK sözleşmeli personel şöyle tanımlanmaktadır;

“Madde 2: Sözleşmeli personel sözleşme ile çalıştırılan ve işçi sayılmayan kamu görevlileridir”(SPÇİE 1995: 1).

41. maddede sözleşmeli personelin toplu iş sözleşmeleri kapsamına alınamayacağı ve toplu iş sözleşmeleriyle kazanılan haklardan yararlanamayacakları belirtilmektedir. 43. Madde de “Sözleşmeli personel, belirli bir sözleşme ile teşebbüste çalışan, işçi ve memur statüsünde olmayan personel” olarak tanımlanmıştır. Böylece, kamuda çalışanlar arasında “sözleşmeli personel” uygulamasıyla yeni bir statü yaratılmış (Koç 1991: 68), memurların sosyal güvencelerinden ve işçilerin grev ve toplu sözleşme haklarından yoksun bir kitle ortaya çıkmıştır. Güler(1996)'in de be-

lirttiği gibi 1984 yılından itibaren sözleşmeli personel statüsü, tanımının sınırlarını aşarak kendi başına bir kategori haline gelmiştir. Çünkü 1978 yılında kamuda memur olarak çalışanların sayısı 1038777 iken sözleşmeli personelin sayısı çok sınırlı bir sayıda (1713) kalırken (KPAS, 1978), 1987 yılında 111588'e yükselmiştir.

Uygulama sürecinde sözleşmeli personele memur ücretlerinin iki katı ücret artışları verilmiştir. 1982-1988 yılları arasındaki Kamu Personeli Anket Sonuçları incelendiğinde bu uygulama hedefine ulaşmıştır. Rasyonellik kavramının toplumsal ve tarihsel koşullar doğrultusunda değişen göreceli bir kavram olduğu göz önüne alındığında, 1980'li yıllarda yeni liberal ideolojinin piyasa merkezli toplum ve kamu yönetimi anlayışı ve Kamu Tercihli Okulu'nun da politika önerilerinden olan "sözleşmeli personel" uygulamasının "memur statüsünden sözleşmeli statüye geçiş" doğrultusunda rasyonel bir politika olarak işlediği söylenebilir. Ancak, 1987 genel ve 1989 yerel seçimlerinden sonra iktidar olan ANAP'ın ve hükümetin kamu oyunundaki desteği giderek azalmış ve Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla yeni bir süreç başlamıştır.

1990 yılından sonra ANAP bu politikasından ödün vermeye başlamıştır. Sözleşmeli personel uygulamasının cazibesi azaltılmış, sözleşmeli personel maaş artışları 675 sayılı memurlara paralel oranlarda artırılmış ve statü değiştirme eğilimi tersine dönmüştür. Sözleşmeli personelden memur statüsüne geçen kamu çalışanlarının sayısı artmıştır. 1992 yılında statü değiştirenlerin yüzde 92'si, 1994'de de yüzde 98'i sözleşmeli statüden memur statüsüne geçmişlerdir (KPAS, 1996: 34). 1990 sonrasında kamu istihdam politikalarında görülen değişimle birlikte sözleşmeli personel uygulaması rasyonel bir politika olarak önemini yitirmiştir. 1992 yılında DYP-SHP koalisyon hükümeti de bu politikayı teşvik etmekten kaçınmıştır. 1990'larda görülen siyasal iktidar değişimleri ve sendikaların baskıları kamu istihdam politikalarında sözleşmeli personel uygulamasını rasyonel bir politika olmaktan çıkarmıştır.

Aslında sözleşmeli personel uygulamasının önemli ve gözden kaçan bir diğer özelliği ise, çalışma statüleri arasında geçişin, yani memur statüsünden sözleşmeye, sözleşmeliden de memur statüsüne geçişin KİT'lerde de uygulanmasının sonuçlarıdır. Uygulama sırasında 1985 yılında KİT'lerden boşalan memur kadroları iptal edilmiş, personel ihtiyacı sözleşmeli personel ile karşılanmaya başlanmıştır. 1988'de yapılan yeni bir düzenleme ile KİT'lerde çalışan personel arasında statü değiştirme olanağı sağlanarak işçi ve memurların sözleşmeli statüye geçmeleri teşvik edilmiştir (Güler 1996: 66-67). 1983 yılında KİT'lerde toplam 499207 çalışan işçi varken 1987 yılında 421149'a düşmüştür. Aynı yıllarda sözleşmeli personel sayısı 4127'den 111588'e yükselmiştir.

Sonuç

Kamu yönetiminin yapılandırılması sorunu, 1980'lerden sonra farklı bir anlam kazanmış ve piyasa merkezli yeni liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır.

Keynesci dönemde kamunun işlevlerinin ve alanının giderek artması, bürokrasinin hantallaşması ve kamusal rant arayışlarının kamu harcamalarını artırması gibi olumsuz gelişmeler yeni yönetim anlayışlarının temelini oluşturmuştur. Kamu Tercih Okulu da bu arayışlardan biridir. Bu anlayışta, yeni liberal görüşler doğrultusunda Keynesci dönemde sosyal politikalara ve kamuya yön veren sosyal adalet, eşitlik, dayanışma, vatandaşa karşı sorumluluk gibi değerler (rasyonalite anlayışı) yerini, sınırlı-anayasal devlet, rekabet, etkinlik, risk alma, girişimci, müşteri, bireysel sorumluluk ve sözleşme gibi değerlere (yeni rasyonalizm anlayışına) bırakması beklenmiştir. Böylece politik piyasada kamusal rant arayışlarının önüne geçilebileceği umulmuştur. Bu doğrultuda geliştirilen somut politika önerilerinden ikisi olan "hükümet harcamalarının anayasal olarak sınırlanması ve gönüllü bireysel sözleşmeyle çalışma uygulaması"nın kuramın geliştirildiği ülke örneği (Amerika) dışında bir ülkede, gelişmekte olan bir ülkede, Türkiye'de 1980 ve 1990'lardaki uygulaması incelenmiştir.

Türkiye'de kamu harcamalarında denk bütçe ilkesinin kabul edilmesi ve anayasal sınırlılık getirilmesi ilkesi bir yana, fon sistemi uygulamasının yaygınlaştırılmasıyla, hem bütçe dışı ve hem de Meclis muhalefetini ortadan kaldıracak biçimde denetim dışı kullanılmıştır.

Benzer bir biçimde, kamunun yeniden yapılandırılması sürecinde devletin küçültülmesi, harcamalarının kısılması ve tam istihdamdan vazgeçilmesi ilkeleri hükümetlerce kabul edilmiştir. Ancak bunlar, 1980'ler boyunca doğrudan politikalar yerine sözleşmeli personel uygulamasının teşvik edilmesiyle uygulanmaya çalışılmıştır. Bu politikayla hem kamuda yeni bir çalışma kategorisi yaratılmış, hem de özelleştirmelerde kamu mal ve hizmet alanlarında rekabete açılmasında engel olacağı düşünülen KİT'ler sorununa çözüm getirilmeye çalışılmıştır. Ancak, politikalar bilinçli bir süreçten çok, dış etkenler (çok uluslu mali kuruluşlar gibi) ve populist politikalar etrafında biçimlendirilmiştir.

Summary

This article focused on "the Public Choice School" and its arguments on restructuring of public bureaucracy. And the hypothesis of contracted-based employment is a rational choice for new liberal arguments and public choice school has been tested in Turkey during the era of 1980s and 1990s. As an important part of the following neo liberal market oriented policies in the 1980s, the contract based employment policies were seen as a rational policy, and were implemented succesfully by wage policies. But after the result of the local election of the 1987, this trend has been changed dramatically and during the 1990s contracting out employment system was not supported by Turkish governments.

Kaynakça

Ahmad, F. (1995) **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çev. Y. Alagon, İstanbul: Sarmal Yay.

Barry, N. (1988) **Yeni Sağ**, Çev. Dr. Cevdet Aykan, Ankara: Tımasat.

Başkaya, F. ve Ö. Leventoğlu (1998) **Rant ve Savaş Kıskaçında Türkiye Ekonomisi**, Özgür Üniversite Kitaplığı No 19, Güncel Sorunlar Dizisi 12, Ankara: Öteki Yayınevi.

Boratav, K. (1988) **Türkiye'de İktisat Tarihi 1908-1985**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

(1991) **Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

BBOGT-1991 (1991) **Bütçe Başlangıcı Ödemeleri ve Gelir Tahmini (1930-1991)**, der. İ. Demir (Engür) ve M. Öner, Maliye Gümrük Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Başkanlığı Yay. No 1991/320.

Buchanan, J. (1987) "Justification of the Compound Republic: The Calculus in Retrospect", **The CATO Journal**, 7 (2), 305-3012.

----- (1989) **Essays on the Political Economy**, Honolulu: University of Hawaii Press.

Buchanan J. ve G. Tullock (1962) **The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy**, Ann Arbor: University of Michigan Press.

BYKD (1986, 1989, 1990, 1991, 1995) **Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu Sosyal Güvenlik Kuruluşları Raporları, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu 1986, 1989, 1990, 1991,1995 Yılı Raporları**, Cilt 15-20, Ankara.

Downs, A. (1957) **An Economic Theory of Democracy**, New York: Harper and Row.

Frederickson, H. G. (1997) **The Spirit of Public Administration**, San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

----- (1997) "Comparing the Reinventing Government Movement with the New Public Administration", **Public Administration Review**, May/June, Vol.56, No 3.

----- (1980) "Lineage of New Public Administration", **Organization Theory and New Public Administration**, der. Carl J. Bellone, Boston: Allyn and Bacon.

----- (1971a) "Toward a New Public Administration", **Toward a New Public Administration**, der. Frank Marini, Scranton: Chandler Publishing.

----- (1971b) "Creating Tomorrow's Public Administration", **Public Management**, November.

Gamble, A. (1981) **An Introduction to Modern Social and Political Thought**, London: Macmillan Education.

Golembievski, R. T. (1997) "OD in Public Agencies: Perspectives on Theory and Practice", **Public Administration Review**, 29: 367-368.

Goodwin, B. (1982) **Using Political Ideas**, New York: John Wiley and Sons.

Gray, J. (1993) **Post-Liberalism: Studies in Political Thought**, New York ve London: Poutledge.

Güler, B. A. (1996) **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi, Yapısal Uyarılama Politikaları**, Ankara: TODAİE.

Gülmez, M. (1990) **Memurlar ve Sendikal Haklar**, Ankara: İmge Kitapevi.

Gwartney J. D. ve R. E. Wagner (1988) "Public Choice and the Conduct of Representative Government", **Public Choice and Constitutional Economics**, der. James D. Gwartney ve Richard E. Wagner, London: JAI Press, Inc..

Keyder, Ç. (1984) "Kriz Üzerine Notlar", **Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Sunan İ. Tekeli, Ankara: Yurt Yay.

----- (1987) **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, Çev. S. Tekay, İstanbul: Verso.

KPAS (1978-1996) **Kamu Personeli Anket Sonuçları**, Ankara: T.C. Başbakanlık Personel Daire Başkanlığı.

King, D. S. (1987) **The New Right: Politics, Markets and Citizenship**, Chicago: The Dorsey Press.

Mbaku, J. (1991) "Military Expenditures and Bureaucratic Competition for Rents", **Public Choice**, 71, 19-31.

Midgley, J. (1995) **Social Development, The Developmental Perspective in Social Welfare**, London: New Delhi: Sage Pub..

Mueller, D. C. (1979) **Public Choice**, London and NY: Cambridge University Press.

Niskanen, W. (1971) **Bureaucracy and Representative Government**, NY: Aldine-Atherton.

Olson, M. (1982) **The Rise and Decline of Nations**, New Haven: Yale Univ. Press.

Osborne D. ve P. Plastrik (1997) **Banishing Bureaucracy: the Five Strategies for Reinventing Government**, Addison-Wesley Pub.

Plant, R. (1989-1990) "The New Right and Social Policy: A Critique," **Social Policy Review**.

Resmî Gazete, 17 Temmuz 1986, Sayı 19167.

Shaker, S. (1995) **State Society and Privatisation in Turkey, 1979-1990**, The Wodrow Wilson Center Press.

SPİÇE (1995) **Sözleşmeli Personel Çalışmasına İlişkin Esaslar**, Ankara: TC Devlet Personel Başkanlığı Yay. No 229.

233 ve 399 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnameler (1990) Ankara: TC Devlet Personel Başkanlığı Yay., Mart 1990.

Stretton H. ve L. Orchard (1994) **Public Goods, Public Enterprise and Public Choice: Theoretical Foundations of the Contemporary Attack on Government**, New York: St. Martin's Press.

Sugden, R. (1981) **The Political Economy of Public Choice**, Oxford: Martin Robertson.

Tiebout, B. (1956) "A Pure Theory of Local Expenditures", **Journal of Political Economy**, (October), 416-424.

Tollison, R. D. (1982) "Rent-Seeking: A Survey", **Kyklos**, 35: 375-602.

Tullock, G. (1976) **The Vote Motive**, London: The Institute of Economic Affairs.

----- (1969) "Federalism: The Problems of Scale", **Public Choice**.

----- (1967) "The Welfare Costs of Tariffs, Monopolies, and Theft", **Western Economic Journal**, 9(5), 224-233.

Wamsley G. L. ve M. N. Zald (1983) "The Environments of Public Managers: Managing Turbalance", **Handbook of Organizational Management**, der. W. B. Eddy, Marcel Dekker Inc.

Weber, M. (1987) **Sosyoloji Yazıları**, 2. Baskı, İngilizce Baskıya Haz. H.H. Gerth ve C. Wright Mills, Türkçe Çev. T. Parla, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Witt, U. (1992) "The Endogenous Public Choice Theorist", **Public Choice**, 73, 117-129.

Wolff R. D. ve S. A. Resnick (1987) **Economics: Marksian versus Neoclassical**, Baltimore: John Hopkins University Press.

RASYONEL SEÇİM TEORİSİ AKTÖR MERKEZLİ TEORİLER İLE İLİŞKİLİ MİDİR?

J. Elster örneğinde Rasyonel Seçim Teorisine Sosyolojik Bir Yaklaşım

Ayça Demir*

Öz

Bir rasyonalite teorisi ve aynı zamanda aksiyonel yaklaşım altında geliştirilen aktör merkezli bir teori olması sebebiyle Rasyonel Seçim Teorisi'nin bu teorilerle ilişkili olduğu noktasından hareketle, rasyonel seçim eyleminin sosyal bir eylem olup olmadığı incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Seçim, Rasyonel Eylem, Rasyonalite, Eylem.

Abstract

Rational Choice Theory is a rationality theory and is also actor oriented theory which is developed under actional approach. In this reason, at this article, it is examined that rational choice theory is whether a social action or not.

Key words: Choice, Rational Action, Rationality, Action.

Giriş

Bu çalışma, Rasyonel Seçim Teorisinin aksiyonel yaklaşımlar altında geliştirilen aktör merkezli teoriler ile ilişkili olup olmadığını (Demir, 1998) konu edinmektedir. Rasyonel Seçim Teorisinin (RST) aktör merkezli teoriler ile ilişkililiğinin irdeleneceği bu çalışma, bir bakıma RST'nin aktör merkezli teoriler arasındaki yerini tespit etmeye yönelmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın amacı rasyonelliğin sosyal anlamının ne olabileceğini ortaya çıkarabilmek, rasyonelliğin aktörün sosyal eylemi ile inşa edilip edilemeyeceğini belirleyebilmek, rasyonel eylemi sosyal bir eylem olarak tanımlamanın mümkün olup olmadığını ortaya koyabilmektir. Genel bir biçimde ifade edilen çalışmanın bu amacı daha özel olarak, rasyonel eylemin sosyal bir eylem olup olmadığını ortaya çıkarmak olarak ifade edilebilir. Bir başka deyişle, RST'nin aktör merkezli teoriler ile olan ilişkililiği, rasyonel eylemin sosyal bir eylem olup olmadığı çerçevesinde ortaya konulacaktır. Bu sebeple çalışmada, gerçekte bir rasyonalite teorisi olmasına rağmen RST'nin, bir rasyonalite teorisi o-

* Araş. Gör., Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Bölümü.

larak ne gibi özellikler taşıdığı, rasyonalite teorilerine rasyonellik bağlamındaki katkıları ve bu gibi açılımlar konu dışında tutulacaktır.

RST'nin aktör merkezli teoriler ile ilişkililiğinin sosyal eylem kavramı temeline ortaya çıkarılmasının amaçlandığı bu çalışmada, rasyonel seçim eyleminin sosyal olup olmadığına dair belirlemeleri yapmaya çalışırken Weber, Mead, Blumer, Goffman, Schutz, Garfinkel gibi aktör (ya da eylem) teorisyenlerinin¹ sosyal eylem anlayışlarını yansıtan ve 'öznellik', 'durum tanımı', ve 'diğerlerini dikkate alarak eylemde bulunma' şeklinde ifade edilen üç temel sosyal eylem karakteristiği hareket noktası olarak alınacaktır. Bir başka deyişle rasyonel seçim eylemi, 'öznellik', 'durum tanımı' ve 'diğerlerini dikkate alarak eylemde bulunma' şeklinde ifade edilen üç temel sosyal eylem karakteristiği çerçevesinde ele alınacak ve bu çerçeve temelinde sosyal bir eylem olup olmadığı incelenecektir.

RST'nin de içinde yer aldığı rasyonalite teorileri aksiyonel yaklaşım altında geliştirilmiş teorilerdir. Rasyonalite ile ifade edilmek istenen, bireysel çıkarların maksimizasyonudur (Waters, 1994: 57).

RST'de 'rasyonalite' eylemin rasyonelliği ile, rasyonel eylem ise eylemin araçsallığı ile tanımlanır. Buna göre rasyonel eylem, en iyi sonuca sahip olduğuna inanılan eylemdir; rasyonel seçim, eylemin sonucu tarafından yönlendirilir (Elster, 1989a: 22). Rasyonel eylem, verili inanç ve arzular için 'en iyi eylemi bulma'; verili bilgiler/kanıtlar için 'en iyi temellendirilmiş inancı oluşturma' ve verili arzular ve önceki inançlar için 'doğru miktarda bilgi/kanıt toplama' olarak ifade edilen üç işlemin optimalitesine işaret eden eylemdir (Elster, 1990: 4). Rasyonel seçimin yokluk formları olarak tanımlanan 'irrasionalite' ise sözü edilen üç işlemin bir başka deyişle 'optimal eylemin', 'optimal inancın' ve 'optimal miktardaki bilginin' yokluğuna işaret etmektedir.

Şimdi Jon Elster örneğinde RST'yi belirlediğimiz çerçeve esasında inceleyelim.

RASYONEL SEÇİM TEORİSİ VE TEORİNİN ÜÇ SOSYAL EYLEM KARAKTERİSTİĞİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

RST ilk bakışta aktör merkezli teoriler ile ilişkili olduğunu doğrulayıcı nitelikte izlenimler veren teorik sayıtları sunar. "Sosyal kurumları ve sosyal değişmeyi açıklamak, onların, insan etkileşimlerinin ve eylemlerinin sonucu olarak nasıl ortaya

¹ Weber ve Parsons'ın başlıca eylem teorisyenleri olarak kabul edildiği gelenek içinde şu teorisyenler de katkılarıyla yer almışlardır: F. Von Mises, Karl Marx, George Herbert Mead, W. I. Thomas, Vilfredo Pareto, Georg Simmel, Alfred Schutz, Herbert Blumer, George C. Homans, Harold Garfinkel, Erving Goffman ve çağdaşlardan Jürgen Habermas ve Anthony Giddens (Campbell, 1996: 9). Eylem teorilerinin sosyoloji ile sınırlı olmadığı diğer disiplinlerde de, özellikle ekonomi ve siyaset biliminde; bireysel ve sosyal psikolojide; felsefede zikredildiği ve buna bağlı olarak 'rasyonel aktör' ve 'rasyonel seçim' teorilerinin gelişimi için bakınız: Campbell(1996: The Myth of Social Action).

çıkışını göstermektedir”(Elster, 1989a: 13), “Toplumlar yoktur, sadece birbirleriyle etkileşen insanlar vardır”(Elster, 1989b: 248), “RST’nin merkezi açıklama nesnesi eylemdir”(Elster, 1990: 3), “Eylemin nedenleri arzu ve inançlardır”(Elster, 1989a: 14) sayılıları, bu sayılılara sahip RST veya herhangi bir teori için “aksiyonel yaklaşım altında geliştirilmiş bir teoridir” belirlemesini yapabilme noktasında bir fikir sunmaktadır. Ancak bu sayılılara dayanarak sözkonusu olan ya da olmayan ilişkililiği belirlemek bize göre yeterli görünmemektedir. Elbette Elster’in sunduğu ve yukarıda ifade edilen sayılılar² bir teorinin hangi ontolojik yaklaşım altında geliştirilmiş olduğuna dair ön bilgileri verecektir. Bu arada rasyonel teorilerinin aktör/eylem teorilerinin bir alt tipi olduğu da bilinmektedir (Waters, 1994: 56-57). Ancak tekrar vurgulayacak olursak, bu sayılıları temel alarak RST’nin aktör merkezli teoriler ile bağlantılı olup olmadığına yönelik belirlemelerde bulunmanın yeterli olmayacağına inanıyoruz. Böyle bir belirleme yapılacaksa, bu belirleme teorisinin içine derinlemesine bakamayan, teoriyi dıştan sadece betimlemekle değerlendiren bir belirleme olacaktır. Bu sebeple üç temel sosyal eylem karakteristiği bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmak üzere seçilmiştir.

Aktör teorilerinde gördüğümüz iyi bir izlenim sunma amacı, yaşanan gerçekliği anlamlı kılma amacı, etkileşimlerle sosyal gerçekliği inşa etme amacı, semboller bütünü olan dili kullanarak birey(ler)in eylemlerini hem kendi(leri)ne hem başkalarına anlamlı gösterme amacı, kendini inşa etme amacı, benliğini güçlendirme amacı, fenomenlere anlam atfetme amacı ve bu yöndeki amaçlar, bireylerin birer aktör olarak içinde yaşadıkları sosyal gerçekliği eylem ve etkileşimleriyle inşa ederek anlamlı kılma çabasına yönelmektedir. Aktör teorilerinde görülen bu amaçlar rasyonel teorilerinde görülen amaçlardan, genellikle, nitelikçe farklılık gösterir. Bu farklılık aktör teorisyenlerinin çizdikleri sosyal dünyada amacın, esas olarak anlamaya dayanması; buna karşın rasyonel teorisyenlerinin çizdikleri ve esas olarak kişisel çıkar ve bencillikle örülen sosyal dünyadaki amacın ise çıkar maksimizasyonunu gerçekleştirmeye dayanmasından kaynaklanmaktadır. Bu farklılığı mutlak bir ayırmaştırma, benzersizleştirme anlamında değil, ‘genel eğilim’ belirlemesi anlamında kullanıyoruz. ‘Genel eğilim’, yukarıdaki aktör teorisyenlerinin dünyayı sembol ve anlamlara dayanan eylemlerle okumaları, rasyonel teorisyenlerinin ise dünyayı çıkar maksimizasyonuna dayanan eylemlerle okumalarıdır. Okuma farklılığı, eylemlerin de ele alınış ve tanımlanış tarzlarını genel eğilim çerçevesinde farklılaştırmaktadır. Bu sebeple RST’nin aktör merkezli teorilere göre bahsettiğimiz farklılıklara sahip oluşu, aktör teorisyenlerinin alışık olunan teorik dillerini RST’de aynı ya da benzer şekilde okumayı kimi zaman sorunlu kılmaktadır. Örneğin Elster, aktör (eylem) teorisyenleri gibi anlamlardan, sembollerden, jestlerden, benlikten ve bunlar gibi aktör/eylem teorilerine ait teorik

² Sayılılar ve geniş bilgi için bakınız: Elster(1987: Sour Grapes), (1989a: Nuts and Bolts), (1989b: The Cement of Society), (1990: Solomonic Judgements).

parçalar yerine amaç-araç bağının en iyi biçimde kurulabilmesinden, fayda maksimizasyonundan, uzun dönemli çıkarılardan, fayda-maliyet hesaplamalarından vb. söz etmektedir. Elbette 'aktör teorileri' ile Elster özelinde 'rasyonalite teorileri' arasında, rasyonalite teorilerinin aktör (eylem) merkezli teorilerin bir alt tipi ve aktör merkezli teorilerin de aksiyonel yaklaşım altında geliştirilmiş teoriler olmasından kaynaklanan ve bu sebeple sosyal gerçekliği kavramsallaştırma tarzlarında görülen benzerliklere karşın, her iki teori tipi arasındaki farklılıklar, esas olarak, söz konusu teorilerin sosyal gerçekliğe hangi düzlemden baktıkları noktasından kaynaklanmaktadır.

Aktör teorisyenleri, sosyal gerçekliği ve bu gerçeklik içerisindeki aktörleri gerçekliğin kendi akış seyrinde olduğu gibi ele alır ve açıklamaya ve /veya anlamaya çalışırlar. Bir başka deyişle, var olan gerçekliği ve aktörleri her ne iseler öyle değerlendirirler ve dikkatlerini bu sosyal gerçekliğin bütününe, daha açık bir ifadeyle eylemlerin inşa edildiği alanlar dünyasına yönlendirirler. Oysa RST'de sosyal gerçeklik, olduğu gibi ele alınmaz. Gerçeklik dünyası, rasyonel boyalar ile inşa edilen bir rasyonalite tablosunda resmedilirken, bireyler rasyonel aktörler olarak, rasyonel eylemleriyle birlikte ele alınır (Bu belirlemelerde, ileride açıklanacak olan, RST'nin belirsizlik ve yetersizlik problemleri³ paranteze alınmıştır). Gerçeklik rasyonellikle okunur ve bireye rasyonellik kimliği verilir. Bireylere en iyi sonuçları elde edebilecekleri eylemleri seçmeleri yönünde idealize edilmiş bir birey ve gerçeklik tipi sunulur ve bu tiplerin tekrar ve tekrar üretilmesi önerilir. Birey olağan, sıradan, gündelik yaşamın herhangi bir aktörü olan birey anlayışından çıkarılır ve ona rasyonel olması söylenir. Artık aktör, gündelik yaşamın rutinleşen akışı içinde eylemde bulunan olağan bir varlık değil, 'rasyonel olması gereken' bir varlıktır.

RST'nin aktör merkezli teorilerden önemli ve hatta temel farklılığı, RST'nin bir rasyonalite teorisi olmasından kaynaklanan ve genel bir karakteristik olarak rasyonel eyleme yüklenen araçsallık kabulüdür. Bu karakteristik rasyonel eylemin sonuç yönelimli olması ile ifade edilir. Eylem sonuç yönelimli (outcome oriented) olduğu için eylemin sonucunda kazanılacak ya da kaybedilecekler belirlenmeye çalışılır. Zira eylem, iyi olan araçlardan birisinin seçilerek değil, en iyi aracın seçilerek inşa edilmesi temeline dayanır. RST'de eylemin gelecekteki sonuçlarının neler olabileceğine, bir başka deyişle eylemin uzun dönemli sonuçlarına dair kestirimler yapabilmek oldukça önemlidir.

RST'nin geleceğe yönelik atıfları aktör teorilerine göre daha belirgin, daha önceliklidir. Rasyonel eylem hazırlanır, ki bu hazırlama matematiksel bir hesaplamayı da içerir ve eylem gelecek zemininde düşünülür. Bu durum RST'yi eylem düzleminde diğer aktör teorilerinden ayırır. Zira aktör teorilerinde eylemi, eylemin inşa ve pratik edildiği zaman ve mekanda süreçsel olarak yaşama önemlidir. Aktör

³ Geniş bilgi için bakınız: Elster (1990: Solomonic Judgements).

teorilerinde diğer bireylerin de içerildiği durumlarda diğerlerinin eylemlerine yönelik hesaplamalar yapılır; sembollere anlam yüklenir; anlamlarla inşa edilen eylemler etkileşim sürecinde yaşanır, paylaşılır. Etkileşim bir kere kurulduktan sonra verili her durumda kurulduğu ilk formunu koruyan sabit bir süreç olarak değil, her yeni durumda durum tanımına göre yeniden inşa edilen, üretilen, akış halinde olan bir süreç olarak kavramsallaştırılır. Zira, etkileşim kırılğan bir gerçekliktir. Dolayısıyla, aktör teorilerinde eylemin araçsallığı sözkonusu olmadığı için eylemin RST'deki gibi uzun dönemli sonuçları düşünülerek sosyal eylem inşa edilmez. Bu sebeple aktör teorilerinde durum tanımları, diğerlerine yönelik hesaplamalar, aktör teorileri RST'deki matematiksel dile sahip olmadığı için, nitelikçe farklılık gösterir. Zira aktör merkezli teorilerde esas amaç fayda fonksiyonunu eylemlere yönelik olarak gözetmek değildir. Yazının başındaki amaçlar dolayısıyla bahsedilen genel eğilim hatırlanacak olursa bu genel eğilimin gerek aktör teorileri gerekse RST çerçevesinde, eylemlere, durum tanımına, diğerlerine yönelik hesaplamalara yansıdığı görülecektir.

Buraya kadar aktör teorileri ile RST arasındaki farklılıkları genel bir çerçevede ve rasyonel eylemin sosyal bir eylem olduğunu belirlemeye yönelik çabamızda bir giriş olması açısından vermeye çalıştık. Şimdi rasyonel eylemin aktör teorileri ile olan ilişkililiğinin 'öznellik', 'durum tanımı' ve 'diğerlerini dikkate alarak eylemde bulunma' olarak belirlenen üç sosyal eylem karakteristiği temelinde ortaya çıkarma hedefi ile bağlantılı olarak, RST'yi sırasıyla bu karakteristikler çerçevesinde inceleyelim.

Rasyonel Seçim Teorisi ve Öznellik

RST'ye göre rasyonel olmak, eylemi rasyonel olarak inşa etmek basit bir süreç değildir. Rasyonel eylemin kendisini duruma yönlendirmesi diğer eylemler kadar kolay ve çabuk yapılamaz. Schutz sosyologlara bireyleri adeta birer kukla (homunculi) gibi görerek bilimsel çalışmalarını sürdürmelerini salık verirken, Elster bireyleri var olan bu kukla durumlarından alarak onlara rasyonel olmalarını önerir. Bir başka deyişle teori, seçim durumuna yönelik ilkeleri sunar. Ancak birey bu ilkeleri uygulamayabilir. Rasyonalite, teori tarafından ileri sürülmektedir. Fakat bireyler bilimsel bilgiler yerine kendi gündelik yaşam deneyimlerine dayanarak eylemde bulunurlar. Eylemlerini kendi öznellikleri ile inşa etmek isterler. Teori kendi bakış açısından bireyleri tanımlar ve açıklamaya çalışır. Elster, bireylerin teoriyi değil, kendi deneyimlerini rehber edindiklerini bilir. Teori, bireyleri her ne kadar rasyonel olarak sayılıtlarsa da bireylerin bu sayılıtları tahrir etmeleri de o kadar mümkün ve gerçektir.

Giddens, bilimin güvenilir bir bilgi imgesini koruduğunu ancak sıradan insanların bilime ve teknik bilgiye karşı genellikle şüpheli bir tutumu taşıdıklarını belirtir (1994: 83). Bu şüpheli tavır nedeniyledir ki bireyler kendi öznel gerçekliklerini teorinin gerçekliklerine indirgemezler. Gönüllü eylemleri ile oluşumuna katkıda bu-

lundukları dünyalarında teorinin kendi içlerine girmesine izin vermezler. Dolayısıyla, teorinin kendileri için hazırladığı rasyonellik reçetelerini değil, kendi rasyonellik anlayışlarını ifade eden reçetelerini rehber edinirler. RST'ye göre rasyonel bir birey olmak, bize göre, teoriyi sosyal yaşamın önüne geçirmeyi gerektirse de, aktör bakış açısından bu durum ters bir seyri gerektirmektedir. Ve aktörlerin bu tavır gerek onların gerekse yaşam dünyalarının katı, içine girilemeyecek denli sert (obdurate) karakterini sunar. Teoriler bu karakteri kırmaya ve kırılan parçaları kendi özgün teori macunları ile birleştirmeye çalışsalar da aktörlerin öznel dünyaları teorik kaygılar ile zedelenmemelidir.

Birey rasyonel eylemini özneliği ile inşa ederken benlik kaygısı taşır mı? Aktör teorilerinde bireyler kendilik imajlarını her an yürürlükte kılabilmek için sosyal seyircilerini dikkate alarak eylemde bulunurlar. Rasyonel bireylerde de bir rasyonellik benliği bulunuyor mu? Elster'in rasyonelitenin normatif ayrıcalığı (1990: 28) olarak ifade ettiği, kendimizi ve çevremizdeki insanları anlamak için onların rasyonel olduğunun sayıltılması, benliğe dair ipuçları sunar. Rasyonelitenin normatif ayrıcalığının sebebi, diğerlerini rasyonel olarak sayıltılamamız ve rasyonel olmaya zorlandığımızdır. Elster'in bir sonraki kabulü ise hem kendimizin hem de başkalarının rasyonel olmalarını istememizdir. Elster'in rasyonelite sayıltısına yönelik güçlü inancı içerisinde dikkat çeken nokta, sayıltı bağlamında ifade edilmiş biçimiyle rasyonel olmaya zorlanıldığı fikridir. Zira diğerlerini anlamak için bu gereklidir. Ancak bu anlamda rasyonelite, sanki ortak bilgi stokuna, öznel deneyimlerin paylaşıldığı gündelik yaşam dünyasına uygun davranmak demektir. Hiç kimsenin başka türlü davranmayacağına dair taşınan inanç ve güven demektir. Bu anlamda rasyonelite, bize göre, aktörlerin bakış açısından tanımlanmış bir rasyonelite anlayışını sunar. Herkesin rasyonel olduğunun sayıltılması bir bakıma herkesin ya da en azından etkileşimde bulunulan insanların bizim gibi düşünmelerini, davranmalarını beklememiz temennisinden kaynaklanır. Bu temenni ise özelde bizim kişilik beklentilerimiz, genelde ise toplumun ortak beklentileri, bir başka deyişle ortak yaşam dünyamızın bilgisi zemininde oluşur ve bu zemin, dünyayı aktör gözlerimizle seyredip anlamlandırırken, bizim rasyonellik anlayışımızı oluşturur.

Aktör bakış açısından rasyonellik belirli ortak beklentiler temelinde tanımlanır. Ve bu noktada Elster rasyonel bireyi, teorik kalıplarından sıyrarak onu yaşam dünyasında rasyonel kabul etmiş, daha önce belirlenen teorik önceliğe karşıt bir konumda kendisini konumlandırmıştır. Eğer her birey rasyonel olarak sayıltılıyorsa, bu bir anlamda, bireylerin zihinlerindeki rasyonellik taleplerinin aynı ve belirli bir şekilde karşılanması demektir. Böyle bir anlayış ise bir noktada belli bir nesneliği gündeme getirir. Eylemlerin rasyonelliği, bireylerin çoğunluğunun zihinlerindeki rasyonelliğe tekabül ediyorsa belli bir davranış örüntüsünün nesnel ifadesi ortaya çıkar. Bu durumda da bireyler için rasyonel izlenim sunma ve bu izlenimi başarıyla yönetme, bireylerin benliklerini güçlendiren bir etken olacaktır. Rasyonelitenin vurgulandığı ve örüldüğü bir düzende irrasyonel görülen ey-

lemler birey için benliğini zedeleyebileceği güce sahip olabilir. Benlik bir yönüyle bu şekilde düşünülebilir. Diğer yönden ise şöyle düşünebiliriz: Eğer bu dünya, aralarında gerçekleşebilecek herhangi bir etkileşim formu dolayısıyla, daha fazla maliyetleri yüklenebilecek bireyleri, olası bir kollektivite dışında tanımıyor ve bunu ısrarla belirtiyorsa o zaman rasyonel benlik izlenimine sahip olmak ve onu sürekli güçlü tutmak rasyonel bir birey için o kadar önemli olmamalıdır. Zira biz RST'de Elster'in çizdiği bireyin, Pareto'nun ifade ettiği üzere, kendisinin yargıcı olduğunu düşünüyoruz. O halde bireyin benliği diğerlerinden gelebilecek olumlu düşüncelerle beslenen, olumsuz düşüncelerle kırılabilen ve etkilenmelere açık ve bu etkilenmelerle inşa edilen bir öznellik göstermez (en azından doğrudan göstermeyebilir). Kendi dünyasında kendi benliğini inşa edecek olan yine bireyin sadece kendisi olacaktır. Bu durumda da benlik imajının özellikle zedelenmesi ya da güçlenmesi bireyin dünyasında çok önemli bir yer işgal etmeyecektir. Bireyin rasyonel benliği zedelenirse, amacına ulaşamazsa, birey durumu ve şartları yeniden ele alarak eylemde bulunacaktır. Yaşayabileceği bir benlik kaygısı olursa da bu kaygıyı yaşama ve onun üstesinden gelme yine sadece kendisiyle sınırlı olacaktır.

Rasyonel eylemin öznellik boyutunu biraz genişletmek istiyoruz. Elster'in rasyonalitenin normatif ayrıcalığına dair söz konusu belirlenmesi, aktörün dilinden ifade edilmiş gibi olsa da gerçek rasyonellik talebi elbette bilimsel bir anlamdadır. Aktörler ortak beklenti zeminini ve eylemlerini, teori yönelimli olarak rasyonel tanımlamasalar da, teoriler onları rasyonel ya da irrasyonel olarak tanımlayacaktır. Elster bu tanımlama sürecinde aktörü gündelik yaşamdan koparmaz, onun rasyonelliğinin kimi yönelimlerini sosyal gerçeklikteki yaşam deneyimleri bağlamında tanımlar. Bu yönelim, Elster'in RST'nin iki başarısızlığı olarak gördüğü 'belirsizlik' ve 'yetersizlik' problemlerinde açıkça ortaya çıkar. Özellikle bu noktada aktör deneyimlerine yönelik tavrı duyarlıdır. Biliyoruz ki RST belirsizdir (indeterminate): İnsanların ne yapacaklarına dair kestirimlerde bulunamaz ve yine biliyoruz ki RST yetersizdir (inadequate): İnsanlar teorinin ilkelerine uymayarak, irrasyonel davranabilirler. RST'ye yönelik bu iki itirafı ile Elster'in sosyal yaşam dünyasına sızdığına ve aktörleri bu dünyada tanıdığına inanıyoruz. Zira Elster'in belirsizlik problemini tanımladığı kimi alanlar, aktörlerin tutumlarını dikkate alan bir tarzda belirlenmiştir. Örneğin belirsizliğin temel iki formu, bireyin 'eksik tercih düzeni'ne sahip olması ve yine bireyin seçeneklere dair 'ilgisiz olma'sıdır. Bu noktada bireyin aktüel tutumlarına ilişkin olarak RST tahminde bulunamaz. Elster bireylerin dünyasına girer ancak onları teorik ilkelerin katılığı noktasında belirlemekten kaçınır. Örneğin Elster optimal kanıt/bilgiyi belirleyen, bireyin önceki arzu ve inançları olduğunu söyler. Buna göre, bireyin arzusu çok güçlüyse ve çok önemli sorunları içeriyorsa kanıt/bilgi miktarı da bu arzuya göre şekillenecektir. Özel deneyimlere duyarlılık seçim durumunda da kendisini aktörün lehine gösterir. Seçeneğin içinde bulunduğu durum, bireye yabancı ise birey seçim sonuçlarını kestiremeyebilir ve bu sebeple RST bu tip seçim durumları konusunda bireylerin dikkatli olmalarını önerir.

RST'nin belirsizlik problemini iki açıdan değerlendirebileceğimizi düşünüyüyoruz. İlki öznel deneyimlere duyarlılığın, teorinin belirsizliğine bir neden olduğunu; Teorinin birey eylemlerine yönelik herhangi bir tahminde bulunamaması öznel deneyimlere yönelik derin vurgusundan kaynaklanır. Bireylerin öznel deneyimlerine yönelik duyarlılık, Elster'in bir rasyonalite teorisini inşa etme çabasında onu çok katı teorik kalıplara sokmaz. Bir başka deyişle, aktörleri rasyonalite dili ile okumaya çalışırken onların öz varlıklarını tahrip etmez, çarpıtmaz, sınırlamaz. Öyle ki, onların rasyonalitenin gereklerine uymayarak irrasyonel davranacaklarını da bilir. Teorik kaygısı olmaksızın bireyleri kendi eylem dünyalarında tanımlarken bu tanımlamanın bir belirsizlik problemi oluşturmasına da izin verir. Elster'in bireylerin öznel deneyimlere duyarlılığına dair vurgumuz hem özneleri gerçekçi bir biçimde tanıdığına hem de teori-sosyal gerçeklik ilişkisini canlı bir biçimde kurduğuna dair inancımızdan kaynaklanmaktadır. Elster için öznel aktörlerin eylemleri teoriye dair önemli belirleme etkisine sahip görünmektedir. Özneye, öznenin gözleri ile bakarak, öznenin bakış açısını sunmaktadır. Yineliyoruz ki, bireylerin rasyonelliği sayılıştı onları teori yönelimli görmeyi kabul etmek olsa da, bireyler teorinin gerçekliğini kendi gerçeklikleri ile tanımlarlar.

Buraya dek ifade ettiğimiz belirsizlik problemine yönelik değerlendirmemiz aktörden kaynaklanan bir belirsizliktir. Ancak belirsizlik aynı zamanda teorinin kendisinden de kaynaklanmaktadır. Ve Elster özellikle bu noktalarda bize göre teoriyi oldukça güçsüz bırakır. Bu noktalar nelerdir? Örneğin belirsizliğin temel iki formu paralelinde RST birçok belirsizlik sunar. Eylemin olası sonuçları, kanıtın/bilginin miktarı, kanıt/bilgi toplamaya dair zaman dilimi teorinin belirsizlik zemininden kaynaklanır. Özellikle teorinin belirsizliği optimal kanıt/bilgi ve optimal zaman arayışlarında oldukça belirgindir. Elster optimal kanıtın/bilginin ve optimal zamanın belirleyicisini aktör olarak belirler. Her iki alanda aktörün deneyimlerinin belirleyiciliği açıktır. Optimal zamanın on dakika mı, yoksa bir saat mi vb. olacağı belirsizdir. Bize göre aktör öne çıkarılır ancak teori zayıf bırakılmaktadır. Elster, kanıt/bilgi ve zamana dair nesnellüğün gerektirdiği ölçüde olmasa dahi, en azından bir biçimde nesnellığe ulaşmayı sağlayacak bir ölçütü, bir başka deyişle aktörün bakış açısından belirlenen kanıt/bilgi miktarını ve zamanını, hiç olmazsa teorinin bakış açısından belirleyebileceği bir ölçüt ile ortaya koyabilmeliydi.

Teorinin bu belirsizlik zemini şu soruyu bize düşündürmektedir: RST bireyin öznel belirleyiciliğine çok yer veren bir teori midir? Teori optimal kanıt/bilgi ve zaman arayışında nesnel bir ölçüt sunmaz. Bu hali ile RST sunduğu ilkelerin formlarını hazırlamış, ancak içlerini bireylerin öznel deneyimleri ile doldurmuş gibi görünmektedir. Özellikle, teorinin nesnellliği açıkça tanımaz bir tarzdaki aktör yönelimli tavrı, bizim için sıkıntı oluşturmıştır.

RST'nin bireyin öznelliğine yer veren bir teori mi olduğunu sorarken burada kullanılan öznellik, teorinin kesin belirlemeler yapmadığını belirttiğimiz bu alanlara dair bireyin öznel deneyiminin belirleyici olduğunu düşünmemizden kaynak-

lanmaktadır. RST'de birey öznel bir aktördür ve öznel seçimleri rasyonellikle okunmaya ve inşa edilmeye çalışılmaktadır. Fakat teorinin Elster tarafından ifade edilen belirsiz olduğu itirafı, bahsedilen alanlarda, teorinin kendisini çok geri çektiği, bireyin arkasına saklandığı izleniminden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan Elster'in bu noktada yaptığı, bireyleri teoriye uyarlamak değil aksine teoriyi bireylere uyarlamak olmuştur. O halde RST bireyleri çarpıtma, tahrip etme, zedeleme tehlikesine düşmez, ancak RST'nin aktörleri adeta sınırsız bir öznel deneyimler dünyası içinde oldukça öznel bir tavırda ele alışı nesnellik beklentimizi sarsmaktadır.

Rasyonel Seçim Teorisi ve Durum Tanımı

Olafson (1995: 188) bir eylemin kendisini duruma yönlendirdiğini belirtir. Durum tanımı, verili bir durumda bireylerin sözkonusu durumun nesnel şartlarını, özelliklerini kendi öznel deneyimleri, öznellikleri ile tanımlamalarıdır; verili olanı öznel olarak inşa etmeleridir.

Aktör teorilerinde eylemin yönlendirildiği durumun öznel tanımı, RST'deki durum tanımına göre nitelikçe farklılık gösterebilir. Aktörler, aktör merkezli teoriler bağlamında içinde buldukları durumu yorumlamalarına göre eylem ve etkileşimlerinde kullandıkları anlam ve sembollerini düzeltmeye veya değiştirmeye muktedirler. Dolayısıyla, durum tanımını sürekli yeniden yapabilirler. Bireyler, durum tanımı sebebiyledir ki, eylemlerinin niyetlenilmiş ve aynı zamanda niyetlenilmemiş sonuçlarını düşünürler, avantaj ve dezavantajlarını değerlendirirler, seçimde bulunurlar ve eylemlerini gönüllü olarak inşa ederler. RST'de de durum tanımı yapılırken, aktör merkezli teorilerde görülen sembol değişimine benzer bir değişim, amaçlara optimal düzeyde ulaşabilmeyi sağlayacak olan araçların düzeltilmesi veya değiştirilmesi olarak görülebilir. Durum, belirlenen stratejiler temelinde yeniden tanımlanır. Durumun nesnel karakteristikleri aktörlerce her iki teori tipinde de öznel tanımlamaya dönüştürülür ve bu tanımlama artık onların gerçekliği olur. Bu tanımlama noktasında RST'de eylemin gelecekteki sonuçlarının düşünülmesi zorunluluğu, fırsatlara olan inancın inşası, seçeneklerin numaralanarak birbirleriyle ikili seçenekler durumunda karşılaştırılması, eylemin rasyonelitesi için gerekli inanç ve kanıtın/bilginin rasyonelitesinin sağlanması, tercihlerin eylemin sebebi olabilmesi için taşınması gereken kriterlerin hazırlanması, filtrelerin gözden geçirilmesi, soyut eylem setinin hazırlanması ve seçim durumunun sunduğu riskler belirli bir zamanı ve çabayı gerektirdiğinden dolayı RST'de durum tanımının diğer aktör teorilerine göre kolayca, hemen yapılmasına imkan tanınmadığı görülmektedir. O halde durum tanımı RST'de mümkündür ama nitelikçe farklılık gösterir.

Rasyonel Seçim Teorisi ve Diğerlerini Dikkate Alarak Eylemde Bulunma

Diğerini dikkate alarak eylemde bulunma fikri, aktör merkezli teorilerde eylemin sosyal bir eylem olmasından hareketle bireylerin, sadece kendi tekilikleri ile sınırlı olmayan bir ortak yaşam dünyasında yaşıyor olmaları ve bu sebeple tekil sosyal eylemlerini diğerlerine yönelerek, öncelikle zihinde daha sonra pratikte inşa ediyor olmaları gerçeğine dayanır.

Genelde rasyonelite özelde RST bağlamında, birey davranışları rasyonel olmak zorundadır; zira bireyler sürekli olarak belirli eylemlerinden dolayı, bir adım sonra hangi durumla karşılaşacaklarını düşünürler (Waters, 1994: 57).

Ve Elster (1989a: 29) der ki: “RST bir birey için tanımlanmıştır; iki ya da daha fazla bireyin kolektivitesi için değil”.

Yukarıda ifade edilen diğerini dikkate alarak eylemde bulunma ve RST modelinde birey kavramsallaştırmasını gözönüne aldığımızda, RST ile diğerini dikkate alarak eylemde bulunma karakteristiğinin ilişkilendirilebileceği açıkça görülmektedir. Ancak, Elster’in ifadesi gözönüne alındığında rasyonel eylemin, diğerini dikkate alarak eylemde bulunma noktasında, sosyalliğinin mevcut olmadığı ya da tahrip edildiği yönünde bir izlenime sahip oluyoruz.

Elster’in ifadesi doğrultusunda, ‘diğeri’ kavramı yokmuş gibi görünmektedir. Her bireyin sadece kendisinden kurulu, kendi ontolojisi ile kendisini çevreleyen dünyanın ontolojisinin birbiri ile örtüştüğü rasyonel tanımlanan yalnız bir dünyanın varlığı söz konusu olmuş gibi görünmektedir. Teoriye göre bireyin eyleminin orijini kendisinde olan ve kendisine dönen bir yönü vardır; zira birey eylemini rasyonel olarak inşa ederken seçim ilkelerini hazırlama ve uygulama yönünde yalnızdır; birey bu süreçte yalnız bırakılır. Ancak diğerine yönelimin olmadığı söylenildiği bu ifadeler, Elster’in ifadesinin kabaca bakışta ve genel olarak düşündürdüklerinin yansımalarıdır. Bu sebeple biraz daha derine inmek gerekmektedir ki bu noktada bize ‘sosyal eylem’ kavramı yardım edecek ve Elster’in cevabı ile içine düşülebilecek olası yanılgıdan bizi kurtaracaktır.

Eylemin sosyalliği demek, eylemin mutlaka en az iki kişi arasında somut biçimde gerçekleşiyor olması demek değildir. Sosyal eylem öznel eylemdir ve öznel eylem de ancak başkasının davranışına yönelik olmak koşuluyla sosyal nitelikte olabilir (Weber, 1995: 41). Sosyoloji zemininde eylemden bahsederken mutlaka ve öncelikli olarak eylem kavramının doğrudan fiziksel bir harekete tekabül etmeyeceğini kabul etmek gerekir. Eylemin sosyalliği zihinde kurulur. Eylem öncelikle zihinlerin eylemidir ve sonra somut hareketlerde zihin eylemleri somut eyleme dönüşür. Bir birey eylemini tek başına inşa ederken de eylemi sosyal olabilir; önemli olan zihninde diğerlerini de dikkate alarak etkileşimde bulunmasıdır. Diğerlerine yönelim herşeyden önce zihinsel bir yönelimdir. Goldenberg (1987: 13)’in de be-

lirttiği gibi "Sosyal eylem teorisyenine göre birey, eylemin olduğu yerdedir". Eylemin olduğu yerde, eylemini inşa eden ve kendisi de inşa edilen birey eylemin zihinsel yönünü başarı ile oluşturmaktadır ki hayal kırıklıkları olumlu beklentilerini aşmasın. Zihinsel eylemlerin eylemin sosyalliğini belirleme noktasındaki bu önemi, RST'de de inanç formasyonu (belief formation)(verili bilgiler/kanıtlar için en iyi temellendirilmiş inancı oluşturma) ile korunmuş ve sıklıkla dile getirilmiştir.

RST her ne kadar bir birey için tanımlansa da, bir bireyin bir kollektivite içinde kendisi için yapabildiğinin en kötüsünü yapacağı Elster tarafından belirlense de, bize göre 'diğeri' zımnı olarak bir yerlerde bulunur. Birey amacına gidecek en iyi yolu tek başına inşa edebilir, araçlarını seçebilir, kendisi için en iyi neyin olduğunu kendisi belirleyebilir. *Elster, bireyin zarar görmemesi ve tekil rasyonel seçim eylemini en iyi sonuçla karşılayabilmesi, zararının faydasını aşmaması için kollektiviteye dair olumsuz görüşler sergiler.* Zira, önemli olan bireyin eylemi dolayısıyla elde edeceği memnuniyettir. Tekil birey için tanımlanan teori, memnuniyetlerin paylaşılmamasını talep edebileceği gibi zararların da paylaşılmaması gerekliliğini talep edebilir. İnsanların paylaşım, işbirliğiyle, özgecille motive edilmediği bir dünyada, onlara öz çıkarları gerçekleştirilmesi gereken birincil hedefler olarak sunulur ve kurbanlar düşünülmez. İdeal olarak gösterilmeye çalışılan, üretilen, vurgulanan böyle bir düzende Elster, bireyin olası maliyetlerini sadece kendi eylemi ile sınırlayarak diğerlerinden gelecek maliyetleri elimine etmek ister ve kollektiviteyi gözden düşürmeye çalışır. Eylem, tek bir bireyle başlamalı tek bir bireyle bitmelidir. Ancak kaynakların, araçların diğerlerinin kontrolünde olduğu durumlarda ya da daha açık bir deyişle oyun teorisinde⁴ (game theory) belirtildiği gibi, her bir bireyin ödülünün, diğerlerinin ödülüne, her bir bireyin ödülünün diğerlerinin eylemine, her bir bireyin eyleminin diğerlerinin eylemine bağlı olduğu bir karşılıklı bağımlılıklar dünyasında (Elster, 1987: 13) diğerlerini dikkate almadan eylem inşa etmek imkansız hale gelmektedir.

RST ile sosyal gerçekliğin bir stratejiler dünyası, rekabete dayanan bir oyunlar dünyası olduğunu söyleyebiliriz. Bu dünyada diğerinin tanımlanmasına ya da anlamlandırılmasına yardımcı olacağını düşündüğümüz bir kavram, diğerini dikkate alarak eylemde bulunma ile ilişkili, 'genelleştirilmiş diğeri' kavramıdır. Aktör teorilerinde dile getirilen genelleştirilmiş diğerleri, Elster'in rasyonel sosyal gerçekliğinde de bulunur. Rasyonel birey, genelleştirilmiş diğerini hesaba katarak, en iyi kanıt/bilgiyi, en iyi inancı, en iyi eylemi seçerek kendisi için inşa etmelidir. Diğerini düşünerek stratejisini yeniden oluşturmaları, araçlarını gözden geçirmeli, diğerine yönelik herşeyi hesaba katmalıdır. Bu süreçler, tekrar vurguluyoruz ki, mut-

⁴ Stratejik kararları analiz etmek için II.Dünya Savaşı boyunca geliştirilmiş bir metod (Collins, 1994: 158) olan oyun teorisi bireyleri rasyonel oyuncular olarak sayılırlar. Teorinin oluşturucu öğeleri, iki ya da daha fazla oyuncu; oyuncuların sahip olduğu iki ya da daha fazla strateji arası seçim ve her bir seçim setinin sunduğu ödül setidir.

laka somut eylemler bağlamında değil, o somut eylemlere hayat veren soyut eylemler bağlamında düşünülür, düşünülmalıdır. Sözcüklerin ifadelendirilmediği, jestlere anlam yüklenilmediği, bireyler arası yakınlığın yabancılaşma nitelemesini desteklediği durumlarda diğerleri ile etkileşim öncelikle zihin etkileşimidir. Bireylerin eylemlerinin sebepleri öncelikle zihinlerinde tasarlanır ve diğerleri bu düzleme ne kadar ulaşırlarsa o denli eylemlerinin nedenlerini deşifre etmeye muktedir olacaklardır. O halde aktör teorilerinde olduğu gibi eylemin zihinsel yönü, tarihsel sürecinde gördüğü ilgiyi RST’de de görmüş ve büyük bir önemle altı çizilmiştir. Eylemin rasyonel olarak inşa ve icra edilmesinde diğerlerini de dikkate alarak rasyonel eylemde bulunmanın RST’de de bulunduğunu kabul ediyoruz. Öyle ki Elster’in “toplumlar yoktur, tek tek etkileşen bireyler vardır” belirlemesi, rasyonel bir dünyada rasyonel kimlikli yalnız, tek başına bireyleri resmederken, diğer yandan zımni olarak her yalnız birey için diğer tek tek bireylerin varlığını da hissettirir. Zira, artık RST ile sosyal gerçekliğin farklı bir kavramsallaştırma tarzı içerisinde bulunmaktayızdır. Sosyal gerçeklik rasyonel olarak kavramsallaştırılır ve bu gerçekliğe ait ne varsa; eylemler, aktörler, inançlar, arzular, fırsatlar, araçlar, amaçlar, seçimler, rasyonel olarak kabul edilir. Bize göre, sosyal gerçeklikte herkesin rasyonel olduğunu teori rehberliğinde sayıltılmak, çevremizdeki insanların sürekli olarak seçenekleri birbirleri ile karşılaştırdıklarını, tercih düzenlerini hazırlamakla meşgul olduklarını, fayda fonksiyonlarını gözettiklerini, hayatlarının her alanını⁵ amaç-araç bağı kurarak işgal ettiklerini, hesaplamalarda bulduklarını, özgecilik bir alternatif olsa da ağırlıklı olarak bencillikleri ve kişisel çıkarları peşinde koştuklarını vb. oldukça bireyci bir tabloda kabul etmek demektir. Öte yanda sosyal gerçeklikte herkesin rasyonel olduğunu gündelik yaşam rehberliğinde sayıltılmak ise, bize göre, biraz fazlaca matematiğe ve ekonomiye yakın teorik rasyonel söylemden uzak biçimde, beklentilerimiz doğrultusunda diğerlerinin eylemde bulunacaklarını, diğerlerinin niyetlerini kestirerek onları beklentilerimiz yönünde ve onları kendi niyetleri temelinde anlamlandırmayı vb. kabul etmek demektir. Ancak ilk tablonun ürkütücü bir insanlar silsilesini, ikinci tablonun ise rahatlatan bir insanlar bütünü sunduğunu düşünüyoruz.

RST ile sosyal gerçekliğin bir stratejiler dünyası olduğunu keşfetmeye başladığımızı söylemiştik. Evet, artık bir stratejiler dünyasındayızdır. Bu dünyadaki her birey diğer bireyleri düşünerek sürekli yeni stratejiler geliştirmelidir. Gerçeklik, her bir hamlede verili kurallar çerçevesinde oyun stratejilerinin sürekli yeniden hesaplandığı bir satranç oyununa benzer artık. Risklerle, olasılıklarla çepeçevre sarılı olduğunuzu hissettiğiniz modern dünyanın başarıları kadar çelişkilerini de yaşayabileceğiniz bir dünyadır artık sizi içeren dünya. Başarı yönelimli mizacınız memnuniyetlerinizi arttırmak yolunda rasyonel eylemde bulunmanıza yol açacaktır. Ve bu

⁵ Waters (1994: 88) rasyonalite teorilerinin temel zayıflığını şöyle ifade eder: Sosyal hayatın ne kadarının rasyonellik sayılışı ile tutarlı olduğunu düşünebiliriz?

amaçla, eylemler sürekli hesaplanmak durumundadır. Oyunun kurallarının her an değişebileceği, yeni taktiklerin sergilenebileceği, güven duygusunun sabit bir olumluluk ölçütünde değil her an sarsılıp tazelenebileceği bir yönünün olduğu bu stratejiler dünyası bireylerin, tanımlayacakları durumları kaygan bir zeminde inşa eder. Değişebilecek durumları yeniden tanımlama ve bu tanımlama doğrultusunda öznel eylemde bulunabilme kapasitesine sahip aktörler, kırılğan dengelerin (fragile equilibria) değil sağlam, güçlü dengelerin (robust equilibria) kurulmasını arzu ederler. Bir kere kurulduktan sonra bozulmasının çok zor olduğu sağlam, güçlü dengelerde bireyler kendilerini emin, güvenli bir durumda hissedebilirler. Ancak diğerlerine dair hesaplama hiç bir zaman bitmez. Zira amaç, en iyi sonucun elde edileceği eylemin rasyonel olarak inşasıdır.

Sonuç

Bir rasyonelite teorisi olan Rasyonel Seçim Teorisi'nin aktör merkezli teorilerle ilişkili olup olmadığı konu edinildiği bu çalışmada, rasyonel eylemin, 'öznellik', 'durum tanımı' ve 'diğerlerini dikkate alarak eylemde bulunma' şeklinde ifade edilen karakteristikler çerçevesinde sosyal bir eylem olup olmadığı ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Rasyonellik ile aktör merkezli teoriler arası ilişki 'sosyal eylem' kavramı temelinde irdelenmiş, bir rasyonelite teorisi olan RST, eylem/aktör teorilerinin sosyal eylem tanımlarında yer alan ortak eylem karakteristikleri üzerinden okunmuştur.

Rasyonel eylem öznel bir eylemdir. Zira, birey rasyonel eylemini inşa ederken RST, her ne kadar bireye seçime yönelik verili ilkeleri sunuyor olsa da, birey bu ilkelerin gerekliliklerini kendi öznel bakış açısından ve öznel deneyimleri çerçevesinde tanımlayarak yerine getirir. Rasyonel seçim eylemi bireyin öznelliği çerçevesinde inşa edilir. Zira optimal eylemi, optimal inancı ve optimal bilgiyi hazırlayarak rasyonel eylemi inşa edecek olan bireyin kendisidir ve bu süreç aktörün bakış açısı ve deneyimleri doğrultusunda gerçekleştirilmektedir.

Rasyonel eylem, durumun tanımına göre yönlendirilen eylemdir. Durumun nesnel karakteristikleri o durumu paylaşan bireylerin öznel anlamlandırmaları çerçevesinde tanımlanarak durumun öznel karakteristikleri olarak inşa edilir. Durum tanımı öznel bir tanımdır. RST'de rasyonel eylem, her bireyin kendi öz-çıkarmı maksimize etmeye çalıştığı oyunlar dünyasında verili durumlar için olası faydaların ve olası maliyetlerin dikkate alınarak inşa edildiği eylemdir. Rasyonel eylem belirli bir zaman ve mekanda var olan 'durum'un, en iyi sonucu elde etme amacına yönelik olarak tanımlanması ile inşa edilir. Durumun öznel tanımı bireyin eylemini rasyonel olarak inşa edip etmemesini belirlemektedir.

Rasyonel eylem, diğerini dikkate alarak inşa edilen eylemdir. Durumun öznel tanımı, diğerinin eyleminin de hesaba alınmasını gerektirir. Her bireyin amacını maksimize etmeye çalıştığı bir 'durum'da, bireyler bir sonraki adımda nelerle kar-

şılaşacaklarını, gerek durumun nesnel karakteristiklerini gerekse diğer bireylerin rasyonel eylemlerini hesaplayarak/ dikkate alarak rasyonalize etmelidirler.

Sonuç olarak, 'öznellik', 'durum tanımı' ve 'diğerini dikkate alarak eylemde bulunma' karakteristikleri çerçevesinde 'Rasyonel eylem sosyal bir eylemdir'. Rasyonel eylem aktörün sosyal eylemi ile inşa edilmektedir. RST aktör merkezli teoriler ile 'sosyal eylem' kavramı noktasında ilişkilidir.

Summary

Rational Choice Theory is related to actor oriented theories which are developed under actional approaches. It is examined that rational choice theory is related to actor oriented theories on the basis of three social action characteristics which are defined by actor oriented theories: 'subjectiveness', 'definition of situation', 'acting regarding the others'. As a conclusion rational action is a social action and has three main social action characteristics.

Kaynakça

CAMPBELL, Colin (1996) **The Myth of Social Action**, Cambridge: Cambridge University Press.

COLLINS, Randall (1994) **Four Sociological Traditions**, Oxford: Oxford University Press.

DEMİR, Ayça (1998) **Rasyonel Seçim Teorisi**, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

ELSTER, Jon(1987) **Sour Grapes: Studies in the Subversion of Rationality**, UK: Cambridge University Press.

----- (1989a) **Nuts and Bolts: for the Social Sciences**, UK: Cambridge University Press.

----- (1989b) **The Cement of Society: A Study of Social Order**,UK: Cambridge University Press.

----- (1990) **Solomonic Judgements: Studies in the Limitations of Rationality**. UK: Cambridge University Press.

GIDDENS, Anthony (1994) **Modernliğin Sonuçları**, çev.Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı.

GOLDENBERG, S (1987) **Thinking Sociologically**,USA: Wadsworth.

OLAFSON, F(1995) **What is Human Being? A Heideggerian View**, USA: Cambridge University Press.

WATERS, Malcolm (1994) **Modern Sociological Theory**, London: Sage.

WEBER,Max (1995) **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, çev: Özer Ozankaya Ankara: İmge.

YAZARLARA DUYURU

1. Dergiye gönderilecek yazılar, makale, çeviri makale ve kitap tanıtma-eleştirisini türlerinde olacaktır.
2. Makaleler, Türkçe ve İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, biri Türkçe biri İngilizce olmak üzere 150 kelimeyi aşmayan iki öz/abstract yer almalıdır. “Öz”lerin altında, altı kelimeyi aşmayan anahtar kelimeler/key words bulunmalıdır. Türkçe makalelerin en sonuna İngilizce, İngilizce makalelerin en sonuna Türkçe, ayrı bir sayfa halinde 500 kelimeyi geçmeyen bir genel özet, “Summary/Özet” başlığı ile eklenmelidir. Diğer bir deyişle makaleler, **Ana Başlık, Öz, Anahtar Kelimeler, Abstract, Key Words, Makale Metni, Notlar ve Summary/Özet, Kaynakça** sırası ile kaleme alınmış olmalıdır.
3. Yazıların 8000 kelimeyi geçmemesi, A4 kağıdının bir yüzüne çift aralıklı, sol, üst, alt ve sağ marjlar en az 2.5 cm olarak yazılmaları gerekmektedir. Yazıların alt başlıkları, ana başlığa göre bir küçük punto ile koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır. Yayımlanması kabul edilen yazıların, en son, düzeltilmiş biçiminin Word programı ve Times New Roman 12 ile bir adet 3.5” diskette editörlere gönderilmesi gerekmektedir.
4. Yazılar, editörlere üç kopya olarak gönderilmeli, bir kopya hariç, hakemlere gönderilecek iki kopyaya yazar(lar)ın ad ve soyad(lar)ı yazılmamalıdır. Yazar(lar)ın ad-soyad ve yazışma adres(leri) kapalı bir zarf içinde kopyalara eklenmelidir.
5. Dergi editörlüğüne ulaşan yazılar, öncelikle içerik, sunum, yayım kuralları vd. yönlerden editörler kurulu tarafından incelenir ve daha sonra değerlendirilmek üzere isimsiz (şifre numaralı) olarak konu ile ilgili en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerce, makalenin yayımlanmasına, değişiklikle yayımlanmasına veya reddine karar verilir ve sonuç yazar(lar)a bildirilir. Düzeltme istenen yazıların, en geç bir ay içinde editörler kuruluna ulaştırılmaları gerekir. Belirtilen sürede geri gönderilmeyen yazılar, daha sonraki sayılarda yeniden değerlendirilmek üzere kabul edilir.
6. Dergiye gönderilen yazılar ile ilgili yazışmalar için posta masrafı olarak, Sosyoloji Derneği'nin İş Bankası ODTÜ Şubesi 385 825 nolu hesabına 15 milyon TL.sının yatırılması ve makbuzun fotokopisinin metin kopyaları ile birlikte gönderilmesi gerekmektedir.
7. Dergi'de 'APA' yazım sistemi kullanılmaktadır. Kaynaklara göndermeler, metnin içinde açılacak ayrıçlarla yapılmalıdır. Ayrıç içindeki sıra şöyle olmalıdır: yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları. Örneğin (Gökçe, 1994: 33). Metinde gönderme yapılan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtilmeli; gönderme yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları kesinlikle belirtilmelidir.
8. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan eserlerden alıntı yapılması halinde, kaynak belirtilmesi yeterlidir. Sosyoloji Derneği'nin yazılı izni olmadan eserin bir kısmının veya tamamının kullanılması, görsel veya işitsel malzemelerle çoğaltılması hiçbir surette yapılamaz.
9. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların içeriğinden ve tartışılan düşüncelerden yazarların kendileri sorumludur. İleri sürülen görüşler Sosyoloji Derneği'ni bağlamaz.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. JSR publishes original articles, translated articles, and book reviews both in Turkish and English.
2. The text including bibliography should be double-spaced on one side of A4 sheets, with margins at top, bottom and side of at least one inch (2.5 cm) and should be written in word forma with Times New Roman 12 font. The manuscript should contain; (i) title, (ii) abstract-both in English and Turkish, no longer then 150 words with key words –no more than six word, (iii) text (iv) summary no longer than 500 words – an English for Turkish manuscript and a Turkish for English manuscript, and (v) bibliography. For authors who do not know Turkish, the Editorial Board can translate their English abstract and summary into Turkish. Manuscripts should not normally be longer than 8.000 words including abstract, notes and bibliography.
3. The received manuscript will firstly be investigated in term of format, content and publishing rules by the Editorial Board. The board has right to refuse improperly prepared manuscripts.
4. Manuscript that appear in JSR are subject to the usual academic process of anonymous reviewing of at least two referees. The refereeing procedure normally takes 2-3 months. To protect anonymity, the name(s) and address(es) of author(s) should no be typed on the manuscripts, should be typed on a separate page, and three copies of manuscript should be submitted.
5. The author(s) should make sure that is one-to-one correspondence between the names, years in the text and those on he bibliography list.
6. All right reserved. Except for he quotation of short passages for the purpose of criticism and review, no part of this publication may be reproduced in any form or by any means without the written permission of the Sociological Association, Turkey.
7. The opinions expressed in he Journal are the responsibility of the individual author(s).
8. Manuscripts of articles communications should be sent to: JSR Editors, Sosyoloji Derneği, Maresal Fevzi Cakmak Caddesi No: 9/7 06500 Besevler-ANKARA/TURKEY